МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"

Львівський національний університет імені Івана Франка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАДИДА АНДРІАННА ЮРІЇВНА

УДК 340.151

ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Галузь знань: Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ А.Ю. Бадида

Науковий керівник:
Лемак Василь Васильович,
доктор юридичних наук, професор

Ужгород–2017

АНОТАЦІЯ

Бадида А.Ю. Соціальна держава в умовах глобалізації: теоретичні та порівняльно-правові аспекти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню соціальної держави як феномену в умовах глобалізації, розкриттю її нового змісту в сучасних умовах. Для з'ясування особливостей соціальної держави розкрито сутність правового виміру глобалізації як явища, яке істотно впливає на неї.

На основі широкої емпіричної бази, яка охоплює міжнародно-правові акти, нормативні акти і судову практику національного і наднаціонального рівня, визначено соціальну державу як аспект розуміння держави, заснованої на верховенстві права (соціальна правова держава), в якій публічна влада разом із інститутами громадянського суспільства бере на себе відповідальність за соціальне благополуччя шляхом перерозподілу суспільного продукту для реалізації соціальних програм із метою гарантування гідності кожній людині. Соціальна держава є принципом (цінністю) сучасної держави, який втілюється в функціонуючих інститутах, практиці та відзначається, зокрема, тим, що взаємодіє з іншими базовими принципами конституційного ладу (принципом демократії та принципом правової держави) та здійснюється через конституціоналізацію соціальних прав, поряд з громадянськими і політичними правами, однак, може загалом обмежитися останніми. У роботі відзначається, що соціальна держава як феномен була започаткована на рівні самодіяльних зусиль суспільства щодо підтримки соціально слабких верств, однак станом на XIX століття вона обперлася на низку соціальних законодавчих актів у розвинутих європейських державах. Особливе місце в процесі формування соціальної держави відіграв пакет соціальних законів у Німеччині, які ввійшли в історію як "соціальні закони

О.Бісмарка". У період Другої світової війни, коли увесь європейський континент був окупований нацистською Німеччиною, Сполучене Королівство на найвищому рівні сформулювало ідеї соціального характеру повоєнної держави. У листопаді 1942 р. сер Вільям Беверідж подав до Парламенту свої пропозиції щодо нової держави загального добробуту, оформлені в Доповіді "Соціальне страхування та суміжні послуги". У дисертації вказано, що сучасна німецька конституційна доктрина і практика соціальної держави розуміється як діяльність держави, спрямована на забезпечення людині: а) гідного існування; б) рівності, яка розуміється як справедливий соціальний розподіл.

Встановлено природу глобалізації, під якою в правовому вимірі слід розуміти процес об'єднання людської цивілізації на основі спільних правових цінностей та передових технологій. Спільні цінності створюють нові форми взаємодії міжнародного, наднаціонального (регіонального) і національного правопорядків, поступово витворюючи спільний правовий простір на глобальному рівні. При цьому посилення міжнародного правопорядку поєднується з розвитком регіональних правопорядків, розширенням кібер-простору та інтенсивним діалогом судових юрисдикцій різних правопорядків, що свідчить про формування контурів "глобального права", заснованого на спільних правових цінностях. Глобалізація впливає на правові гарантії соціальної держави, проявляючись на всіх рівнях її втілення як правового принципу.

Увагу приділено позиціям ООН щодо соціальної справедливості, принципам і нормам установчих договорів ЄС щодо соціальної держави. Соціальна модель ЄС детально врегульована Договором про функціонування Європейського Союзу, зокрема у його частині III "Внутрішні політики та діяльність Союзу". Вказано на зв'язок ЄС і Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Автор також відзначає, що першочергового значення для розуміння соціальної моделі ЄС набула Хартія ЄС з прав людини, а не Конвенція, попри те, що остання визнана ЄС одним із загальних принципів його правової системи. Уже в статті 1 Хартії акцентовано, що "гідність людини недоторкана" і "вона повинна поважатися і захищатися". Відштовхуючись від цієї

ключової ідеї, в Хартії викладається широкий каталог прав людини, в тому числі в соціальній сфері.

Особливої уваги при цьому приділено аналізу позицій, які випливають із практики Європейського суду з прав людини щодо гарантування соціальних прав та їхній зв'язок з іншими групами прав людини. Хоча в змісті статей 2 - 14 Конвенції соціальні права прямо не формулюються, уже Перший протокол до Конвенції (1952 р.) у статті 1 закріпив "захист права власності", а в статті 2 "право на освіту". Відзначено, що, ЄСПЛ активно здійснював захист соціальних прав, "пов'язуючи" їх з низкою інших прав, визначених розділом 1 Конвенції: від права на життя (стаття 2), заборони катування (статті 3), заборони рабства і примусової праці (стаття 4) до свободи зібрань та об'єднань (стаття 11) і заборони дискримінації (стаття 14). В одному з ключових рішень, де було висловлено позицію щодо соціальних прав - "Ейрі проти Ірландії" (1979 р.) - ЄСПЛ сформулював з цього приводу: "Конвенція повинна тлумачитися в світлі сьогоднішніх умов, і вона націлена на реальний і практичний захист людини в тих галузях, де вона діє. Хоча Конвенція говорить головним чином про громадянські і політичні права, багато з них в процесі реалізації набувають рис і ведуть до наслідків соціально-економічного характеру. Тому Суд, як і Комісія, вважає, що та обставина, що тлумачення Конвенції може торкнутися і соціально-економічної сфери, не повинно само по собі бути вирішальним аргументом проти такого тлумачення; жорсткого кордону між цією сферою і змістом Конвенції не існує...". У роботі окремо проаналізовано практику ЄСПЛ щодо права на освіту (стаття 2 Першого протоколу), зроблено висновки щодо його зв'язку з іншими статтями Конвенції, зокрема: зі статтею 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) - в контексті вираження поглядів батьків та їх відносин із дітьми, зі статтею 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) - в контексті накладення дисциплінарних стягнень на учнів (студентів) і особливо - статті 14 (заборона дискримінації).

У дисертації проведено розуміння прав людини як безпосередньо діючого права і як єдиної системи, в якій соціальні права є тісно пов'язаними з громадя-

нськими і політичними, незважаючи на специфіку свого здійснення та захисту. Досліджено теоретичні підходи та судову практику щодо соціальних прав людини в рамках романо-германської та англосаксонської системи.

З'ясовано, що на європейському континенті вперше про соціальні права згадує Конституція Франції 1791 року, в якій визначаються гарантії права на працю, на публічну опіку, на освіту. Автором досліджено еволюцію конституційного регулювання в цій сфері, зокрема, в "хвилі" останніх конституцій. Розкрито значення Акту про права людини 1998 р. у Сполученому Королівстві для практики застосування соціальних прав у державі "неписаної конституції".

Виявлено відмінності між змістом та технікою конституційного регулювання у європейській та англосаксонській правовій традиції. Подано аналіз позицій Верховного Суду США щодо соціальних прав (прав благополуччя), зокрема, проаналізовано його ключове рішення щодо методики оцінки цих прав ("Дендрідж проти Вільямс", 1970). У зв'язку з розглядом соціальних прав Верховний Суд США виробив доктрину "політичного питання", спрямовану на самообмеження суду від втручання до компетенції інших гілок влади в цьому питанні.

Встановлено, що специфіка механізму захисту соціальних прав у державах Центральної Європи зумовлена, з одного боку, вступом цих держав до ЄС, і, з іншого боку, недостатньою культурою сприйняття цінності верховенства прав людини. Конституційні положення щодо захисту прав людини передбачають формулу виокремлення соціальних прав від блоку інших прав людини, пов'язуючи межі їх здійснення (і судового захисту) до обсягу дискреції законодавчого органу. Однак, в Угорщині (Основний закон 2011 р.) має місце особлива ситуація, яка позначається виведенням соціальних прав за межі судового захисту із вказівкою на фінансово-економічні мотиви, а також пов'язування судів принципом збалансованого бюджету. У дисертації також проведено аналіз конституційного закріплення соціальних прав в Україні (Конституція 1996 р.), який засвідчує значну специфіку підходу в їх викладі, яка полягає, зокрема: а) в розширеному обсязі закріплених соціальних прав людини порівняно з іншими єв-

ропейськими державами; б) поширенням на цей блок загальних стандартів щодо заборони на "звуження" та "скасування" (стаття 22 Конституції України); в) відсутності зв'язку з ресурсами, доступними державі (фінансовими можливостями держави).

Ключові слова: соціальна держава, глобалізація, соціальні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський Суд з прав людини, судова практика, Центральна Європа.

Список публікацій здобувача:

1.Деак А.Ю. Підходи до конституційного закріплення соціально-економічних прав у різних типах правової системи/А.Ю.Деак// Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 9. – Ужгород. – 2008. – С.73-75.

2. Бадида А.Ю. Ідея соціальної держави в установчих документах Європейського Союзу/А.Ю.Бадида// Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Випуск 41. Том 2. – Ужгород. – 2016. – С.202-206.

3. Бадида А.Ю. Розвиток соціального законодавства в Німеччині (друга половина XIX століття) /А.Ю.Бадида//Порівняльно-аналітичне право. – № 5. - Ужгород. – 2016.– С.12-14.

4. Бадида А.Ю. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини /А.Ю.Бадида, В.В.Лемак// Публічне право, № 2/2017. - С.245 - 254.

5. Бадида А.Ю. Модерна соціальна держава: поняття, обсяг, цілі /А.Ю.Бадида// Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справа: Збірник наукових справ. - 2017. - №2 (86). - С.40 - 49.

6. Бадида А.Ю. Глобалізація в правовому вимірі: формування контурів "глобального права" / А.Ю.Бадида, В.В.Лемак // Вісник Національного університету "Львівська політехніка" Серія: юридичні науки, 2017. №2. - С.22 - 29.

7. Бадида А.Ю. Соціальні права в традиції конституційного закріплення/А.Ю.Бадида// Теорія і практика конституціоналізму: український і зарубіж-

ний досвід. Матеріали Другої науково-практичної конференції. НУ "Львівська політехніка". 29 квітня 2016. - Львів, 2016. - С.68 - 77.

8. Бадида А.Ю. Право на освіту в статті 2 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: окремі аспекти застосування /А.Ю. Бадида// Закарпатські правові читання. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (20-22 квітня 2017 року). – Т.2. – Ужгород. – 2017. – С. 58-67.

9. Бадида А.Ю. Позитивні зобов'язання держави в контексті практики Європейського суду з прав людини /А.Ю. Бадида, В.В.Лемак//Теорія і практика конституціоналізму: український і зарубіжний досвід. Матеріали Третьої науково-практичної конференції. 19 травня 2017. - Львів, 2017. - С.42 - 46.

10. Деак А.Ю. Закріплення соціально-економічних прав у конституції соціалістичної держави (на прикладі НДР та СРСР). Матеріали круглого столу // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Міжнародні відносини. Випуск 2-3. – Ужгород. – 2008. – С.280-283.

Annotation

Badida A. The social state under the conditions of globalization: theoretical and comparative and legal aspects. – Scientific qualification work on the rights of the manuscript.

The thesis for a degree of Candidate of Law Sciences on the specialty 12.00.01. - theory and history of state and law; history of political and legal doctrines.- Ivan Franco National University of Lviv.- Lviv, 2017.

The thesis is devoted to a complex research of the social state as phenomenon in the conditions of globalization, to disclosure of its new sense in modern conditions. For clarification of features of the social state the essence of legal measurement of globalization as phenomenon that substantially influences it is disclosed.

On the basis of wide empirical base that covers international legal acts, regulations and court practice of national and supranational level, the social state is defined as aspect of understanding of the state founded on the rule of law (the social constitu-

tional state) in which the public power together with institutes of civil society takes the responsibility for social well-being by redistribution of a public product for implementation of social programs for the purpose of dignity ensuring to each person. The social state is the principle (value) of the modern state that is embodied in the functioning institutes, practice and is noted, in particular, that it interacts with the other basic principles of the constitutional system (the principle of democracy and the principle of the constitutional state) and also it is carried out through constitutionalization of the social rights, along with the civil and political rights, however, in general it can be limited to the last ones. It is noted in the work that the social state as a phenomenon was begun at the level of amateur efforts of society on support of socially weak layers however as of the 19th century it leaned on a number of social acts of law in the developed European countries.The special place in the course of formation of the social state was played by a package of social laws in Germany which became history as "social laws of O. Bismarck". During World War II when all European continent was occupied by Nazi Germany, the United Kingdom at the highest level formulated the ideas of social nature of the post-war state.In November, 1942 William Beveridge submitted in parliament the proposals on the new state of general welfare issued in the Report "Social insurance and adjacent services". In the thesis it is specified that the modern German constitutional doctrine and practice of the social state is understood as the activity of the state aimed at providing to the person: a) worthy existence; b) equality which is understood as equitable social distribution.

The nature of globalization is established which in legal measurement should be understood the process of association of a human civilization on the basis of the general legal values and advanced technologies. The general values create new forms of interaction of the international, supranational (regional) and national law and order, gradually creating the general legal space at the global level.At the same time strengthening of the international law and order is combined with development of regional laws and orders, expansion of a cyberspace and intensive dialogue of judicial jurisdictions of various laws and orders that demonstrates formation of contours of the "global right" based on the general legal values. Globalization influences legal

safeguards of the social state, being shown at all levels of its embodiment as legal principle.

Attention is paid to positions of the UN about social justice, to the principles and standards of foundation agreements of the EU on the social state. The social model of the EU is in detail settled by the Treaty on the functioning of the European Union, in particular in part III "Domestic policy and activity of the Union". It is indicated on the link of the EU and the Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms of 1950.The author also notes that the paramount value for understanding of social model of the EU was received by the Charter of the EU on human rights, but not the Convention in spite of the fact that the last one is recognized by the EU one of the general principles of its legal system. Already in article 1 of the Charter it is accented that "the dignity of the personis inviolable" and "it has to be respected and be protected". Making a start from this key idea, in the Charter the wide catalog of human rights, including in the social sphere is stated.

Special attention at the same time is given to the analysis of the positions following from practice of the European Court of Human Rights on ensuring the social rights and their communication with other groups of human rights. Though in contents of articles 2 - 14 of the Convention the social rights are not formulated directly, already the First protocol to the Convention (1952) in article 1 affirmed "protection of the rights of ownership", and in the article 2 "the right to education". It is noted that the ECHR actively carried out protection of the social rights, "connecting" them with some other rights determined by section 1 of the Convention from the right to life (article 2), the ban on torture (article 3), the ban on slavery and involuntary servitude (article 4) to freedom of assembly and association (article 11) and the ban on discrimination (article 14).In one of key decisions where the position about the social rights was stated - "Airey v. Ireland" (1979) - the ECHR formulated about it: "The convention has to be interpreted in the light of today's conditions, and it is aimed at real and practical protection of the person in those areas where she acts.Though the Convention says mainly about the civil and political rights, many of them in the course of realization gain lines and conduct to consequences of social and economic

character.Therefore the Court, as well as the Commission, considers that the circumstance that interpretation of the Convention can affect the social and economic sphere as well, should not in itself be a decisive argument against such interpretation; the rigid border between this sphere and contents of the Convention does not exist... ".In the work practice of ECHR about a right to education (article 2 of the Protocol) is separately analyzed, conclusions are drawn on its communication with other articles of the Convention, in particular: article 8 (the right to respect for private and family life) - in the context of expression of parents'viewsand their relations with children, article 13 (the right to an effective remedy of legal protection) - in the context of imposing of disciplinary punishments on studying (students) and especially - article 14 (discrimination prohibition).

The understanding of human rights as directly good law and as uniform system in which the social rights are closely connected with civil and political, despite specifics of the implementation and protection is carried out to the thesis. Theoretical approaches and court practice on social human rights within the Romano-Germanic and Anglo-Saxon system are investigated.

It is found out that on the European continent for the first time the social rights are remembered by the Constitution of France of 1791 in which guarantees of a right to work, to public guardianship, to education are defined. The author investigated evolution of the constitutional regulation in this sphere, in particular, in the "period" of adoption of the last constitutions. The value of the Human Rights Act 1998 in the United Kingdom for practice of use of the social rights in the state of "the unwritten constitution" is disclosed.

Differences between contents and technology of the constitutional regulation in the European and Anglo-Saxon legal tradition are revealed. The analysis of positions of the U.S. Supreme Court on the social rights (the rights of well-being) is submitted, in particular, its key decision concerning a technique of assessment of these rights is analyzed ("Dandridge v. Williams", 1970).Due to the consideration of the social rights the U.S. Supreme Court developed the doctrine of "political question" directed

to self-restriction of court from intervention in competence of other branches of the power of this question.

It is established that the specifics of the social rights protection mechanism in the states of Central Europe are caused, on the one hand, by the entry of these countries into the EU, and, on the other hand, the insufficient culture of valueperception of supremacy of human rights. The constitutional regulations on human rights protection provide a formula of allocation of the social rights from the block of other human rights, connecting limits of their implementation (and judicial protection) to the volume of a discretion of legislature. However, in Hungary (The Basic law of 2011) the special situation takes place that is designated by removal of the social rights out of limits of judicial protection with the instruction on financial and economic motives and also binding of the courts by the principle of the balanced budget. The analysis of the constitutional fixing of the social rights in Ukraine (The constitution of 1996) is carried also out to the thesis which certifies considerable specifics of approach in their statement which consists, in particular: a) in the expanded volume of the affirmed social human rights in comparison with other European states; b) distribution on this block of the general standards of the ban on "narrowing" and "cancellation" (article 22 of the Constitution of Ukraine); c) lack of communication with the resources available to the state (financial opportunities of the state).

Keywords: social state, globalization, social rights, Convention for the protection of human rights and fundamental freedoms, European Court of Human Rights, court practice, Central Europe

ЗМІСТ

Вступ 3

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження соціальної держави в умовах глобалізації..... ….....……..……10

1.1. Генезис феномену "соціальної держави".....10

1.2. Ступінь наукового опрацювання та методи дослідження.....24

Висновки до розділу 1 40

Розділ 2. Соціальна держава в контексті верховенства права..... 44

2.1. Теоретичне осмислення соціальної держави 44

2.2. Соціальна держава в XXI столітті: позиції глобальних інститутів.....54

2.3. Питання соціальної держави в практиці Європейського суду з прав людини 77

Висновки до розділу 2.....99

Розділ 3. Соціальні права: правова доктрина і практика.....101

3.1. Права людини як діюче право. Позитивні обов'язки держави.....101

3.2. Специфіка соціальних прав людини.....118

3.3. Конституційне регулювання і судова практика щодо соціальних прав у європейській та англо-саксонській правовій традиції 128

Висновки до розділу 3.....148

Розділ 4. Правові гарантії соціальних прав у державах Центральної Європи.....150

4.1. Принцип соціальної держави в Угорщині 150

4.2. Особливості захисту соціальних прав у Словацькій Республіці...159

4.3. Принцип соціальної держави в Україні:.....167

Висновки до розділу 4.....182

Висновки 184

Список використаних джерел 191

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальна держава (держава загального благополуччя) в сучасних умовах виступає однією з ключових площин сприйняття держави, заснованої на верховенстві права (правової держави). Зв'язок між верховенством права і соціальним характером держави є органічним і невід'ємним, а вивчення його динамічного прояву є актуальним. Дослідження різних площин модерної держави, заснованої на верховенстві права, її функцій та механізмів діяльності, є одним із найважливіших завдань правової науки.

Доцільність і своєчасність дослідження феномену соціальної держави в умовах глобалізації світу обумовлене наступними аргументами. По-перше, на початку XXI століття феномен соціальної держави проявляється в принципово інших умовах, коли наростання глобалізаційних процесів має наслідком зміну механізмів взаємодії різних рівнів правопорядку: міжнародного, наднаціонального (регіонального) і національного. Соціальна держава емпірично стверджується на всіх рівнях, з одного боку, зберігаючи пріоритет суверенної юрисдикції держави, яка здійснює активну соціальну політику, і, з іншого боку, втілюючись у спільних правових цінностях європейського і міжнародного права. Цінності соціальної держави знайшли себе у поступовому формуванні так званого "глобального права", яке на європейському континенті втілюється передовсім в Європейській конвенції з прав людини 1950 р. та практиці заснованого нею Європейського Суду з прав людини в Страсбурзі. Глобалізація як об'єднання світу на основі спільних цінностей і передових технологій є одним із основних чинників, які впливають на зміну розуміння сутності соціальної держави. Глобальна правова інфраструктура забезпечує ефективний захист цінностей соціальної держави. Водночас, глобалізація створює масштабні проблеми, в тому числі економічного і фінансового характеру, які примушують істотно корегувати функціонуючі механізми здійснення соціальної держави в усьому світі (від США до Греції чи Угорщини). Аналіз обсягу і напряму відповідних реформ, спрямованих на раціоналізацію обсягу соціальної держави має наукове і практичне значення для державно-правової практики України.

По-друге, переосмислення в теоретичному і практичному сенсі потребує категорія "соціальні права" (інша назва - економічні і соціальні права), які нерідко сприймаються як "другорядні" на тлі громадянських і політичних прав. Хоча подібні висновки є поширеними, тенденції конституційного регулювання і судової практики в низці розвинутих демократичних держав заперечують його. Дослідження аргументації підходу, за яким соціальні права є не менш значимими в системі прав людини, ніж інші групи прав, потребує вивчення відповідної юридичної практики в інших правопорядках, передовсім - судової практики Європейського Суду з прав людини та найбільш авторитетних судових органів конституційної юрисдикції (Верховного Суду США, Федерального конституційного суду Німеччини). При цьому інтерес викликають питання взаємозв'язку різних груп прав людини, їх розуміння на підставі цілісної людської гідності, специфіки їх судового захисту.

По-третє, принцип соціальної держави є одним із основоположних у конституційному ладі України, окресленим у статті 1 Конституції України. Його змістовне наповнення залишається серйозною проблемою на всіх рівнях правотворчої та правозастосовної діяльності держави. Серед найбільш актуальних питань в цьому контексті слід виокремити наступні: а) необхідність удосконалення законодавчих основ соціальної політики в рамках знаходження балансу між потребами збалансованого державного бюджету і забезпечення "життєвого мінімального стандарту" як гарантії гідності людини. При цьому законодавчі заходи і адміністративні практики у соціальній сфері потребують оцінки з огляду на правову визначеність (безпеку) та інші вимоги верховенства права; б) на сьогодні в Україні відсутня усталена судова практика, пов'язана із розумінням і застосуванням соціальних прав людини, встановленням обмежень у їх здійсненні. Особливо характерною в цьому плані виступає діяльність Конституційного Суду України, який декілька разів протягом останнього десятиліття змінював свою позицію з відповідних питань. Виправлення подібної практики потребує ретельного вивчення підходів і конкретних засобів, які вживаються в розвинутих державах, заснованих на верховенстві права. Тим більше, актуаль-

ність дослідження в цьому напрямі посилюється у зв'язку з введенням в Україні нових індивідуальних засобів захисту соціальних прав людини від їх порушення на рівні закону України (конституційна скарга).

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі теорії та історії держави і права ДВНЗ "Ужгородський національний університет" в межах та відповідно до кафедральної комлексної теми "Правова реформа в Україні та державах Центральної Європи: теоретичні і практичні аспекти".

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є комплексний науковий аналіз соціальної держави в умовах глобалізації в контексті необхідності удосконалення її інститутів та підвищення ефективності захисту соціальних прав в Україні.

Для досягнення такої мети у дисертації вирішувалися наступні наукові завдання:

1) розкриття основних підходів до розуміння соціальної держави в правовій науці, з'ясування її генезису;

2) вивчення співвідношення і взаємозв'язку соціальної держави і верховенства права в умовах глобалізації;

3) розкриття нового змісту категорії "соціальна держава" в позиціях глобальних інститутів;

4) аналіз питань соціальної держави в практиці Європейського суду з прав людини;

5) дослідження особливостей соціальних прав людини, ролі позитивних обов'язків держави, генезису їх конституційного закріплення;

6) аналіз розуміння соціальних прав людини в континентальній та англосаксонській правовій системі;

7) виявлення особливостей правових гарантій соціальних прав у державах Центральної Європи (на прикладі Угорщини, Словацької Республіки і України).

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, пов’язані з функціонуванням інститутів соціальної держави в умовах глобалізації.

Предметом дослідження є інституційно-правові засоби здійснення принципу соціальної держави, в тому числі захисту соціальних прав людини, в контексті необхідності удосконалення відповідних інститутів в Україні.

Методи дослідження. Методологічні основи дисертації складає комплекс методів наукового пізнання, характерних для правової науки. Для розв'язання наукового завдання використовуються загально-філософські підходи, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. При дослідженні генезису феномену соціальної держави, яка формувалась протягом декількох століть (і особливо в XX столітті), та визначенні періодизації її розвитку використовувався історико-правовий метод; при розгляді специфіки соціальних прав, сутності глобалізаційних процесів у взаємодії правопорядків різних рівнів широко вживався порівняльно-правовий метод, який дозволяв отримувати знання, які узагальнювали досвід різних держав і міжнародних організацій; формально-юридичний метод було вжито під час аналізу теоретичних конструкцій та практики втілення принципу соціальної держави, конституційного та іншого регулювання у відповідній сфері.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що представлена робота є одним із перших у вітчизняній загальній теорії права комплексним монографічним дослідженням соціальної держави в умовах глобалізації, в якому:

вперше:

обґрунтовано розуміння соціальної держави як аспекту сприйняття держави, заснованої на верховенстві права (соціальна правова держава), в якій публічна влада разом із інститутами громадянського суспільства бере на себе відповідальність за соціальне благополуччя шляхом перерозподілу суспільного продукту для реалізації соціальних програм з метою гарантування гідності кожній людині;

висвітлено типові правові засоби втілення принципу соціальної держави в умовах глобалізації, відображено специфіку інституціалізації соціальних прав людини, досліджено з цією метою практику Європейського Суду з прав люди-

ни, національних судових інстанцій (Федеральний конституційний суд Німеччини, Верховний Суд США);

розкрито генезис правової доктрини щодо розуміння сутності соціальних прав, їх місця в системі прав людини в рамках континентальної та англосаксонської правової системи;

визначено специфіку позитивних обов'язків держави в контексті різних груп прав людини, обґрунтовано їх мінімальну сукупність у гарантуванні прав людини;

розкрито нові ключові характеристики глобалізації в правовому вимірі, зокрема механізмів взаємодії правопорядків різних рівнів (міжнародного, наднаціонального та національного), з'ясовано основні лінії впливу глобалізації на феномен соціальної держави;

удосконалено:

знання про історичні умови формування та розвитку соціальної держави як правового принципу і як інституційного феномену, з'ясовані фактори, які визначали її розвиток;

знання про концепцію соціальної держави як теоретичної конструкції, її співвідношення з категорією "верховенство права";

підходи до розуміння ідеї соціальної держави в позиціях глобальних інститутів (ООН, ЄС, Рада Європи), зокрема, з'ясовано зміст соціальної моделі в установчих договорах ЄС, роль Хартії основних прав ЄС та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.;

дістало подальшого розвитку:

знання про роль діалогу судових юрисдикцій різних правопорядків у розумінні ідеї соціальної держави;

знання про специфіку судового захисту соціальних прав людини, пов'язані з особливостями їх здійснення;

знання про конституційне закріплення принципу соціальної держави та відповідну судову практику в державах Центральної Європи, узагальнено судову методику оцінки порушень соціальних прав у цих державах.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості визначення вітчизняною правовою наукою завдань щодо удосконалення інститутів соціальної держави в Україні на рівні нормативного регулювання та правозастосування, підвищення ефективності судового захисту соціальних прав людини.

Сформульовані в дисертації теоретичні положення і висновки можуть бути використані у науково-дослідницькій сфері для подальших теоретичних і порівняльно-правових досліджень соціальної держави. У правотворчій сфері результати дослідження можуть бути застосовані для інституційного і правового наповнення змісту принципу соціальної держави Україні.

У навчальній сфері у процесі підготовки фахівців у юридичних навчальних закладах положення і висновки дисертації можуть знайти втілення під час викладання навчальних дисциплін з теорії держави і права, історії держави і права зарубіжних країн, порівняльного правознавства, конституційного права зарубіжних країн, підготовки відповідних курсів лекцій, підручників та навчальних посібників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» та були апробовані на таких наукових конференціях: науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Актуальні проблеми правової реформи в Україні: європейський та вітчизняний досвід» (м. Ужгород, травень 2009 року): в Інституті права та психології НУ "Львівська політехніка" (2016, 2017 роки), в ході "Закарпатських правових читань" (квітень 2017 р.).

Вони впроваджені в навчальний процес при розробці лекційних курсів та робочих навчальних програм з дисциплін «Історія держави і права зарубіжних країн», «Теорія держави і права».

Особистий внесок здобувача в одержання наукових результатів, що містяться в дисертації. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, всі

сформульовані в ньому положення й висновки обґрунтовано на підставі власних досліджень автора.

Публікації. За темою дисертації опубліковано 6 наукових статей у фахових виданнях, у тому числі 1 статтю – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, а також 3 тези доповідей на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на одинадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 215 сторінок, з них 190 сторінок – основний текст. Список використаних джерел містить 204 найменування на 25 сторінках.

Розділ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

1.1.Генезис феномену "соціальної держави"

Перші установки соціальної підтримки в суспільстві були засновані на християнській концепції "любові до ближнього, як до самого себе". Однією з перших форм такої підтримки була милостиня. Поступово уже в Київській Русі монастирі ставали основними осередками соціальної підтримки осіб похилого віку та інвалідів. На початку XII ст. в Давньоруській державі нараховувалося близько 20 монастирів, на початку XIII ст. – 70, а в кінці XIII ст. – більше 100. Монастирі утримували лікарні та місця для утримання бідних (богадільні), при цьому економічною основою такої соціальної діяльності виступала так звана "десятина". У церковному статуті 996 р. визначалося, що піклування про немічних, хворих, покалічених та інших подібних категорій ставилося в обов'язок духовенству. Найбільш поширеними формами такого піклування виступали безоплатне харчування убогих та немічних, заснування богаділень для скалічених і жебраків [1, с.67]. Ідея допомоги соціально вразливим верствам суспільства, яка присутня на всіх етапах розвитку людської цивілізації, все таки істотно відрізняється від того, що сьогодні сприймається як феномен соціальної держави, коли відповідні ідеї не лише були інституціоналізовані, а й зведені в ранг державної політики.

Виходячи з наведеного, стверджувати про певну модель соціальної держави можливо лише в другій половині XIX століття в деяких європейських країнах.

Розвиток соціального законодавства в Німеччині (друга половина XIX століття). Ідея соціального захисту кожного в державі, пізніше названої "соціальною державою", стала відповіддю на виклики, які постали перед європейськими державами, що модернізувалися в політико-правовому та економічному

аспекті після епохи так званих буржуазних революцій. Лідером у просуванні вирішення соціальних питань на рівень державної політики виявилася Німеччина, де в окремих державних утвореннях стали закріплюватися законами соціальні заходи, наприклад, заборона дитячої праці чи підтримка лікарняних кас на підприємствах. В літературі мали місце окремі дослідження питань розвитку соціального законодавства Німеччини в другій половині XIX століття (праці О.А.Мельничук [2], Д.Г. Севрюкова [3], Є.Ю. Савчука [4]), однак, це не заперечує актуальності подальшого аналізу цих питань.

На становлення інституцій і норм соціальної держави в Пруссії та в інших німецьких державах першої половини XIX століття впливали наступні чинники. Відколи в 1800 р. було винайдено паровий двигун, індустріалізація набрала обертів, що різко підвищило ризик нещасних випадків на виробництві. Роботодавці і профспілки, що виникали, могли дійти згоди з приводу відповідальності за такі нещасні видки. Всі сторони звернулися до уряду з проханням врегулювати відповідні питання. Це стало першим чинником для створення соціального законодавства. Другим чинником стало те, що до уряду Пруссії поступали звіти, з яких випливало: обстеження неповнолітніх призовників у робітничих районах засвідчувало широке поширення нічної праці підлітків та значну кількість інвалідів з-поміж них (наприклад, звіт 1828 р.). Йшлося про якість людського ресурсу для набору до збройних сил - питанню, якому пруська держава приділяла особливу увагу. Висновок, який з цього робився, також зумовлював врегулювання на рівні закону. Епізодичні кроки в цьому напрямі (у 1845 р. в Пруссії, наприклад, було схвалено "Положення про зайняття промислом", котре зобов’язувало найманого працівника – помічника майстра до вступу в місцеву касу соціального страхування зі сплатою відповідних внесків) були недостатніми в умовах настання наслідків індустріальної революції, в тому числі збільшення кількості найманих працівників, їх незадоволення існуючими соціальними порядками та загрозами правопорядку, що з цього випливали.

Ліворадикальні рухи наростали в усій Європі, загрожуючи основам правової системи. "Маніфест комуністичної партії", складений К.Марксом і

Ф.Енгельсом, підтверджував такі побоювання. Посилення поліцейської (репресивної) протидії екстремістським рухам також не могло дати стабільних результатів, що проявилася під час європейської революції 1848 – 1849 р. [5, с.12]

Однак, пройшло ще декілька десятиліть, допоки соціальне законодавство стало реальністю (важливим фактором стало і те, що з 1874 р. перші робітничі партії увійшли до Рейхстагу за наслідками виборів). Держава надавала допомогу деяким категоріям населення, проте ставлення до нужденних не було цивілізованим. Більше того, законами визначалося, що особа, яка претендує на отримання соціальної допомоги, не могла претендувати на повноцінні права громадянина. Так, наприклад, на основі прусського виборчого закону 12 квітня 1849 р., який зберіг дію в об'єднаній Німецькій імперії, виборцем на виборах у Рейхстаг вважався кожен німецький громадянин, в тому числі союзних держав за місцем проживання, який досяг 25-річного віку. Закон не передбачав ні цензів, ні поділу на класи, ні обмежень строком проживання у виборчому окрузі. Права голосу позбавлялися такі категорії осіб: 1) які знаходяться під опікою; 2) над майном яких в судовому порядку призначено конкурс або адміністрацію; 3) які отримують або отримували в році, що передує виборам, допомоги з суспільного чи комунального опікування над бідними; 4) позбавлені за постановою суду цивільних прав [6, с.25]. Відтак, особа, яка отримувала соціальну допомогу за рахунок бюджетних коштів не вважалася вільним громадянином та позбавлялася права голосу.

Соціальне законодавство в фрагментарному вигляді існувало вже в 1860 – 1870 роки в Пруссії та в понад 20-ти державних утвореннях, які поступово об'єднувалися в єдину Німецьку імперію. Однак закони в цій сфері не були дієвими і практика їх застосування судами не була ефективною. Така доля спіткала закон про відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві (1871 р.). Він надавав робітникам право звернутися до суду з позовом про компенсацію за каліцтво, але судова практика не була прихильною до найманих працівників. Подібними законами були незадоволені як працівники, так і роботодавці. Протидіяти радикальному робітничому руху був покликаний Закон

"Проти загальнонебезпечної діяльності соціал-демократії" від 21 жовтня 1878 г. (так званий "винятковий закон" проти соціалістів), який передбачав, що в Німеччині товариства, які були спрямовані на повалення існуючого політичного або соціального порядку через соціал-демократичні, соціалістичні, або комуністичні починання, повинні бути заборонені. Це стосувалося і товариств, в яких соціал-демократичні, соціалістичні або комуністичні зусилля, спрямовані на повалення існуючого політичного або соціального порядку, які проявляються таким чином, є небезпечними для громадського спокою, і, зокрема, для гармонії між класами населення (§1). Згідно § 4 цього Закону органам державного управління надавалося право бути присутнім на всіх засіданнях товариства, оглянути книги, документи та грошові кошти, а також вимагати інформацію про справи товариства, заборонити проведення засідань, які схильні до подальшого зусиллям, описаних в § 1, взяти на себе відповідальність і управління коштами товариства. Цей закон був схвалений 19 жовтня 1878 г. і діяв до 31 березня 1881 р. Після цього його дія була продовжена чотири рази: в травні 1880 р - до 30 вересня 1884 року; у травні 1884 р. - до 30 вересня 1886 року; у квітні 1886 року - до 30 вересня 1888 року, і в лютому 1888 року - до 30 вересня 1890 р. [7]. Закон виступав реакцією на посилення екстремістського і терористичного руху в Німеччині, в тому числі двох посягань на життя кайзера (у травні і червні 1878 р.), коли монарха було важко поранено. Протягом дії цього законодавчого акту понад 1500 чоловік були засуджені.

Однак, монарх і сформований ним (разом із парламентом) уряд розуміли, що правоохоронний ресурс є недостатнім для протидії наростаючому революційно-екстремістському руху. Відтак, об'єктивною потребою виступало створення соціального законодавства, яке було спроможне надати певні соціальні гарантії для робітничого класу.

Подією, яка засвідчує народження феномену соціальної держави слід вважати послання кайзера Німеччини Вільгельма I до німецького народу 17 листопада 1881 р. [8].

У Посланні німецький монарх прямо й недвозначно заявив, що "лікування соціальних дефектів буде відбуватися не тільки за рахунок придушення соціал-демократичних крайностей, але також шляхом послідовного і позитивного просування добробуту трудящих". Далі він указав, що вважає "обов'язком Імперії ще раз закликати Рейхстаг прийняти цю задачу близько до серця", бо успіхи будуть, якщо ми зрозуміємо - забезпечення для Вітчизни нових і міцних гарантій внутрішнього миру можливе, "надавши нужденним більше безпеки і допомоги для достатку, на які вони мають право". Кайзер висловив упевненість, що такі зусилля, будуть забезпечені підтримкою всіх союзних урядів і "ми віримо, що у нас є підтримка Рейхстагу, незважаючи на партійні розбіжності". Вільгельм I серед запланованих кроків назвав проекти закону про страхування працівників від нещасних випадків на виробництві, закону про комерційне медичне страхування, закону про пенсійне страхування для непрацездатних за віком та внаслідок інвалідності. На його думку, інваліди мають законне право отримати більше добробуту з боку держави, ніж вони мали до цього часу. Монарх відзначив, що "знаходження належних шляхів і засобів для забезпечення цього рівня добробуту важке, але він також є одним з найвищих завдань будь-якої спільноти, яка будується на моральних основах християнського громадянського життя", але досягнення мети неможливе без "інвестиції значних коштів".

Те, що називають "соціальним законодавством канцлера Отто фон Бісмарка", складається з пакету законодавчих актів, а саме: Закону про страхування від нещасних випадків на виробництві 1881 р., Закону про лікарняне страхування робітників 1883 р., Закону про страхування робітників від нещасних випадків 1889 р. Перший із законів (про страхування від нещасних випадків) передбачав у деяких галузях промисловості страхування від нещасних випадків усіх робітників та службовців, якщо їх річний заробіток не перевищував 2000 марок. Через втрату працездатності на строк понад чотири тижні потерпілому призначалася пенсія в розмірі двох третин заробітку. Страхові внески розподілялися наступним чином: 2/3 від підприємця і третина від робітників. Робітники, які мають річний заробіток 750 марок та менше, звільнялися від внесків, а їх

частка перекладалася на плечі держави. Передбачалося також створення імперського страхового відомства. Другий закон (про лікарняне страхування) охоплював більш широке коло трудящих, ніж законопроект про страхування від нещасних випадків. Водночас передбачалося, що постраждалі від виробничого травматизму повинні були протягом 13 перших тижнів передаватися на догляд лікарняних кас. Лікарняне страхування, таким чином, певною мірою підміняло страхування від нещасних випадків, оскільки відшкодування збитків у 95 - 98% загальної кількості нещасних випадків великим тягарем лягало на лікарняні каси. Третій закон (про страхування робітників від нещасних випадків) залишив без змін розмір пенсій та виплат постраждалим від нещасних випадків та членам їх родин, проте вніс чимало інших змін. Як організації, покликані здійснювати страхування, проект передбачав професійні товариства (корпорації) підприємців. Статут об'єднань повинні були визначати самі підприємці, у проекті містилися лише деякі орієнтовні норми. Товариства підприємців створювалися по всій країні, поділялися на об'єднання за класами небезпеки виробництва для визначення фінансових відрахувань від кожного підприємця. Крім того, передбачався поділ на секції за географічною ознакою. Внески з окремих підприємців повинні були стягуватися в кінці року за тарифом, визначеним імперським об'єднанням за класом небезпеки виробництва. Закон передбачав участь робітників у діяльності корпорацій підприємців, але вона була ілюзорною. Робітники повинні були брати участь у роботі третейських судів та в робітничих комітетах. Цим установам відводилася роль контролерів за дотриманням техніки безпеки на виробництві, вони могли брати участь у розслідуванні причин нещасних випадків на заводах та фабриках. Робітничі представники обиралися з числа членів правління місцевих або фабричних (обов'язкових) лікарняних кас, які перебували під контролем підприємців [Див.: 9].

Канцлер Бісмарк не приховував, що призначення соціального законодавства було спрямоване на нейтралізацію "честолюбців, які очолюють робітничий рух", на "доповнення" до так званого "виняткового законодавства" [10, с.9].

На перший погляд, може видатися, що результати впровадження цих законів не дали очікуваного соціального ефекту, їх чимало критикували в Німеччині і, врешті, їх дія не перешкодила соціал-демократам вже за кілька років перемогти в ході парламентських виборів. Разом із тим, соціальні реформи Отто фон Бісмарка відіграли відчутну роль і їх значення полягало в такому. Рівень життя в ході зростання економіки і законодавчих зусиль поступово зростав. Наприклад, станом на 1908 р. у Берліні середня заробітна плата найманого працівника становила 2,40 марок на день (у Бреслау - 1,6 марок). На той час за одну марку можна було придбати 16,6 кг картоплі або 2,1 кг білого хліба, або 5,3 кг чорного хліба, або 1,1 кг цукру, або 0,6 кг м'яса, або 0,3 кг шинки, або 6,8 кг рису [11, с.31].

Впровадження соціального законодавства в Німеччині в другій половині XIX століття зіграло істотну роль для розвитку ідеї соціальної держави на європейському континенті, що дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, вперше в масштабах крупної європейської держави питання соціального захисту окремих категорій населення з рівня самодіяльних благодійницьких організацій чи рівня місцевих громад піднімався на найвищий національний рівень імперських законів. Процес підготовки цих законів відображав професійне обговорення складних питань інституційного й ресурсного забезпечення захисту працівника, участі в цьому держави, підприємців і самого працівника. При цьому вперше було зроблено спробу виробити комплекс законів про соціальних захист. По-друге, вказані три закони стали своєрідною базою, на основі якого розвиток соціального законодавства в Німеччині було продовжено. Результати їх впровадження створили розвинуту інституційну систему соціального забезпечення в Німеччині, яка за єдиними стандартами обслуговувала німців, стверджуючи єдність країни (це була одна з цілей Отто фон Бісмарка). Сповна новітніми соціальними технологіями, запущеними в 1880-х роках, скористалися наступні покоління німців. У сукупності з іншими факторами, на початку XX століття Німеччина була визнаним європейським лідером в усіх сферах суспільного прогресу. Єдність країни забезпечувало і те, що хоча соціал-

демократична партія займала вагому нішу в політичному спектрі, соціальне законодавство, по суті, перетворило її з революційної в соціал-реформістську партію. По-третє, соціальні закони Німеччини й створені на їх основі установи та практика стали зразком для всіх європейських держав, які розпочали в цьому напрямі спроби відповідних реформ із запізненням у декілька десятиліть.

План лорда Беверіджа у Великій Британії. Іншим лідером у напрямі становлення інститутів соціальної держави виступала Англія, в якій поступово вишукувалися правові засоби протидії бідності. У 1572 р. в Англії законом було введено "податок для бідняків" і на місцеві власті покладено обов'язок скорочення масштабів убогості. Першим масштабним спеціальним статутом із цього питання став "Закон про бідняків" 1601 р. [12]. Модель цього закону є унікальною і пізніше була запозичена багатьма державами. Закон, який консолідував попередні статути з питання, передбачав, зокрема, відповідальність місцевої громади за підтримку бідних і, якщо для цього наявних ресурсів було недостатньо - введення додаткового оподаткування громади. Два види допомоги: 1) допомога для людей, які зберігають звичний спосіб життя (перебувають удома); 2) допомоги, пов'язані з поміщенням до богадільні, госпіталізацією хворих, взяття дітей-сиріт до притулку, поміщення одиноких бідняків до "робітного дому", де вони залучаються до праці. На той існувало близько 15 тисяч парафій в Англії і Уельсі, заснованих навколо парафіяльних церков, і такі норми, звісно, не забезпечували єдиних стандартів надання соціальної допомоги, однак, вони були прийнятні для суспільства того часу.

Впродовж наступних трьох століть в Англії був сформований цілий комплекс законодавства в сфері соціальної політики. Цим шляхом ішли й інші країни і для них характерним виступало зосередження засобів протидії бідності на місцевому (локальному) рівні. Не дивно, що серед перших "закріплених" на рівні конституцій прав людини соціальних прав не виявилося, окрім хіба що Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 р. Франції (складової конституції 1791 р.) (право працю, на власність, на публічну опіку, на освіту).

Сполучене Королівство в часи найгострішого протистояння в період Другої світової війни, коли увесь європейський континент був окупований нацистською Німеччиною, на найвищому рівні сформулювало ідеї соціального характеру повоєнної держави. У листопаді 1942 р. сер Вільям Беверідж подав до Парламенту свої пропозиції щодо нової держави загального добробуту, оформлені в Доповіді "Соціальне страхування та суміжні послуги" [13].

Повний текст доповіді становив 300 сторінок. Базуючись на емпіричних даних обстеження існуючої системи соціального страхування, доповідь базувалася на трьох керівних принципах. Перший принцип полягав у тому, що в період війни (як і революції) минулий досвід, внаслідок якого окреслилися певні групові інтереси, слід враховувати, але цей досвід не повинен обмежувати планів реформи. Під час війни, коли скасовані орієнтири будь-якого роду, "є можливість для використання досвіду в чистому полі". Час для революційних змін не є часом для виправлення. Другий принцип полягав у тому, що організацію соціального страхування слід розглядати як лише одну з частин комплексної політики соціального прогресу; це реформи, спрямовані на подолання також невігластва, злиднів і неробства. Третій принцип полягав у тому, що соціальне забезпечення має бути досягнуто шляхом співпраці між державою та особою. Держава повинна забезпечити безпеку для службовців та відповідний внесок, але при цьому не задушити стимулювання, можливості, відповідальність; із забезпеченням національного мінімуму, вона повинна залишити місце і стимулювати добровільну діяльність кожної окремої особи, яка би намагалася досягти більше встановленого мінімуму для себе і своєї сім'ї.

Для підготовки Доповіді було створено Міжвідомчу комісію та обстежено експертами соціальне розшарування в ряді основних міст, у тому числі Лондоні, Ліверпулі, Шеффілді, Плімуті, Йорку, визначено пропорції осіб у кожному місті, доходи яких були нижче стандартів. Уже на цьому етапі було зроблено висновок про необхідність подвійного перерозподілу доходів: через соціальне страхування і через допомоги на дітей. Поступово окреслювалися напрями поліпшення соціального страхування в трьох напрямах: розширення переліку

осіб, які включаються до неї, розширення страхових випадків та підвищення ставок вигоди. План соціальних реформ відштовхувався від того, що в демографічній структурі населення Британії частка осіб старшого віку ставала все більшою, а рівень відтворення знижувався. Перший факт зумовлював пошук шляхів поступового відстрочення пенсійного віку, а другий – пріоритет витратам, пов'язаним із піклуванням про дитинство та охорону здоров'я.

Сутність плану соціального захисту у Доповіді Беверіджа полягала в наступній схемі соціального страхування: людина страхується від вимушеної перерви в отриманні доходів, а крім того передбачаються спеціальні виплати, пов'язані з трьома фактами: народження, шлюб і смерть.

У пункті 19 Доповіді відзначається, що план соціального страхування охоплює всіх громадян незалежно від верхньої межі доходів, але враховує їх різний спосіб життя і потреби. З огляду на соціальне забезпечення населення класифікується на чотири основні класи в працездатному віці та двох інших класів (нижче і вище працездатного віку), а саме:

1. Працівники, тобто, особи, у яких нормальна зайнятість за договором найму.

2. Інші прибуткові заняття, у тому числі роботодавці, торговці і незалежні працівники усіх видів.

3. Домогосподарки, тобто заміжні жінки працездатного віку.

4. Інші особи працездатного віку, які не залучені до трудових відносин.

5. Особи молодше працездатного віку.

6. Пенсіонери старше працездатного віку.

У Доповіді було вказано, що особи, належні до 6-го класу будуть отримувати пенсії по старості, належні до 5-го класу – допомогу на дітей з боку Національного казначейства. Чотири інші класи будуть застраховані від настання певних випадків. Планувалося, що всі зайняті будуть застраховані для всебічного лікування, реабілітації та похоронних витрат. Кожен застрахований у класі I, II або IV повинен сплачувати внесок, який мав відрізнятися в різних класах, і мав бути вищим для чоловіків, ніж для жінок, з тим щоб забезпечити вигоди для

класу III. План передбачав також, що допомоги по безробіттю, допомоги по непрацездатності, основна пенсія по старості після перехідного періоду, а також допомога на навчання буде в розмірах, незалежно від попереднього заробітку. Цей показник буде надавати сам по собі дохід, необхідний для існування у всіх звичайних випадках. Допомога по безробіттю згідно плану повинна була тривати, без перевірки нужденності, так довго, як триває безробіття, але, як правило, безробітні підлягають обов'язковій участі у праці або в навчальному центрі після певного періоду часу. Допомога з інвалідності також виплачується, без перевірки нужденності, поки інвалідність триває або доки його не замінює пенсія, за умови прийняття відповідного медичного лікування або професійної підготовки.

Пенсії (крім виробничих) було сплановано виплачувати тільки при виході на пенсію з роботи. Вони могли бути заявлені в будь-який момент після досягнення мінімального віку виходу на пенсію, тобто 65 років для чоловіків і 60 років для жінок. Було сплановано, що розмір пенсії буде збільшено вище базової ставки, якщо вихід на пенсію відкладався. Медичні послуги в рамках страхування охоплювали всі вимоги, які надавалися для всіх громадян у національній службі охорони здоров'я, організованої в рамках департаментів охорони здоров'я і пост-медичної реабілітації. Загальне керівництво в системі соціального страхування повинно було здійснюватися Міністерством соціального захисту.

Термін "соціальне забезпечення" використовувався в плані Беверіджа для позначення забезпечення доходів, які заміняють заробітки, якщо їх поступлення переривається у зв'язку з безробіттям, непрацездатністю, нещасним випадком, і які виплачуються у вигляді пенсій по старості, допомог у зв'язку з втратою годувальника, для покриття виняткових витрат, пов'язаних з народженням, смертю, укладенням шлюбу. Передовсім, забезпечується хоча би мінімальний рівень доходу, надання доходів при цьому має бути пов'язане з таким розумінням питання, яке розраховане на те, щоби період переривання отримання заробітку завершився якнайшвидше.

Задовільна програма соціального забезпечення, відзначалося в Доповіді Беверіджа, може бути розроблена тільки на основі трьох принципів: а) допомога на дітей виплачується до досягнення ними 15 років, для тих, хто навчається – 16 років; б) послуги охорони здоров'я і реабілітації для профілактики або лікування хвороб, відновлення працездатності доступні всім членам суспільства; в) збереження робочих місць, тобто уникнення масовому безробіттю.

У свою чергу, програма соціального забезпечення опирається на ці принципи і поєднує в собі три методи: соціальне страхування для основних потреб; державна допомога в особливих випадках; добровільне страхування в якості надбавки до базового забезпечення. Крім того, у кожному населеному пункті планувалося відкрити відділ соціального забезпечення (Office Security), який буде в змозі впоратися з вимогами будь-якого виду і з усіх аспектів соціального забезпечення. Усі внески повинні були спрямовані до єдиного фонду соціального страхування і всі допомоги та інші страхові виплати будуть виплачуватися з цього фонду. Адекватність допомоги означає її достатню користь з огляду на розмір та строки. Принцип повноти означає, що система соціального страхування має бути комплексною та охоплювати всіх осіб та всі їх потреби. Ця система не повинна залишити без допомоги будь-який випадок, пов'язаний із соціальним ризиком. Врешті, принцип класифікації означає врахування в ході правового регулювання системи соціального страхування обставин і видів потреб у кожному страховому класі, до якого належить особа.

Доповідь Беверіджа (Beveridge Report) було опубліковано 1 грудня 1942 р. і вже через дві години було продано 70 тисяч екземплярів, а протягом року - 625 тисяч. Британія з ентузіазмом сприйняла "схему післявоєнної реконструкції" (у грудні 1942 року 95% громадськості чуло про доповідь Беверіджа, з яких 88% підтримувало, 6% були "проти" і 6% - не визначилися [14].

Вказана Доповідь Беверіджа стала лише першим етапом вироблення його концепції соціальної політики. Восени 1944 р. було опубліковано нову Доповідь "Повна зайнятість у вільному суспільстві". Як і в попередній доповіді, центральною виступала ідея соціальної відповідальності держави, якій відводи-

лася головна роль у вирішенні проблеми безробіття. На думку автора, наявність безробіття стало серйозною загрозою демократичним підвалинам суспільства: "Якщо повна зайнятість не буде забезпечена і збережена, не будуть забезпечені і наші свободи, оскільки в очах багатьох вони знеціняться". Наприкінці війни Беверідж звернувся до міжнародних проблем, вважаючи, що соціальні перетворення можуть мати успіх лише в умовах міцного миру. У підсумку, в березні 1945 р. було опубліковано його третю доповідь "Ціна миру" [Цит. за: 15, с.95-96].

Впровадження ідей Бевериджа розпочалося в ході війни і продовжилося після її завершення. За декілька років були схвалені наступні закони в сфері соціального забезпечення: Закон про освіту (1944 р.); Закон про допомогу на дітей (1945 р.); Закон про національну службу охорони здоров'я (1946 р.); Закон про державне страхування (1946 р.); Закон про державну допомогу (1948 р.).

Соціально-правова держава в Німеччині. Після Другої світової війни і періоду нацизму Німеччина опинилася перед необхідністю концептуального оновлення всього конституційного ладу, його принципів. Сучасна німецька конституційна доктрина соціальної держави (К.Хессе) відштовхується від декількох базових ідей. По-перше, "соціальний характер" держави розуміється як невід'ємна складова конституційного ладу "правової держави". По-друге, Основний закон ФРН обмежується в своїй гарантії основних прав по суті лише класичними правами людини. Він відмовляється від гарантій "основних соціальних прав" у тому вигляді, в якому вони зафіксовані в деяких конституціях земель. Гарантії такого роду, як право на працю, право на пропорційну винагороду чи право на житло, мають цілковито іншу структуру, ніж класичні основні права. Вони реалізуються не завдяки тому, що формуються, поважаються і захищаються, але тому, що вимагають державного втручання з метою здійснення закладеної в них соціальної програми, котра вимагає постійної діяльності не лише законодавця, але й органів управління. На відміну від класичних основних прав держава не володіє умовами для виконання такої програми. Здійснення основних соціальних прав може до того ж часто призводити до порушення прав і

свобод інших осіб. Тому основні соціальні права виявляються непридатними для юридичного вирішення соціальних завдань сучасності і Основний закон передбачає інший шлях - шлях нормування державної діяльності, що виражається формулою "соціальна правова держава" [16, с.108-109].

По-третє, діяльність держави на здійснення принципу соціальної держави слугує цілі забезпеченню людині: а) гідного існування; б) рівності, яке розуміється як справедливий соціальний розподіл; в) свободи, яка, на відміну від часів лібералізму XIX ст., не вичерпується питанням захисту індивіда від посягань держави, але виступає одночасно і питанням його всеохоплюючої діяльності, завдяки якій свобода може втілитися в дійсність. По-четверте, формула соціальної держави не ставить перед собою ціль "ліквідувати тим самим відповідальність за власну свободу", так як містить для законодавця "імперативну вимогу, але не імперативні способи і напрями вирішення цих задач". По-п’яте, "принцип соціальної правової держави відкриває перед різними соціальними і економічними силами можливість оцінювати визначену рамками конституції участь у процесі політичного волевияву при формуванні ладу соціальної держави", причому цілий ряд питань соціальної політики "можуть стати предметом демократичного волевияву, і вирішення яких повинно здійснюватися в умовах демократичного процесу" [16, с.112-113].

При цьому К.Хессе у такий оригінальний спосіб обґрунтовує сутність соціальної держави: "Для безробітного постановка питання про професійну свободу є позбавленою смислу. Свобода отримання освіти і вільний вибір навчального закладу є значимими лише для тих, хто володіє достатніми коштами для того, щоби отримати бажану освіту, і хто має можливість вступу в ці навчальні заклади. Гарантії права власності мають реальне значення лише для власників, недоторканість житла - лише для тих, хто ним володіє. Якщо ці та інші свободи є чимось більшим, ніж свобода, позбавлена змісту, то вони передбачають дещо більше, ніж просто заборона посягань з боку держави, а саме - комплекс планових, стимулюючих і стабілізуючих заходів, економічну, соціальну політику, політику в галузі культури, освіти, охорони здоров’я, і сім’ї, що характеризує

діяльність сучасної соціальної держави, як, наприклад, "Зелений план" чи державні субсидії в галузі професійної освіти і його удосконалення" [16, с.111].

На сьогодні правова доктрина Німеччини містить консенсус з приводу того, що соціальна держава - це організація, яка допомагає слабкому та яка прагне вплинути на розподіл економічних благ у дусі принципів справедливості, щоби забезпечити кожному гідне людини існування [17, с.65].

Наведене засвідчує, що генезис феномену соціальної держави пройшов два основні етапи: 1) період намагань вирішення питань соціального захисту на рівні самодіяльного суспільства, коли відповідна діяльність була зосереджена рівні громадських інститутів та локальних спільнот; 2) період перенесення організаційних зусиль у цьому напрямі на рівень державної політики і державних інститутуцій. На другому етапі можна повноцінно стверджувати про виникнення феномену "соціальної держави" як характеристики сучасної держави, яка піклується певними категоріями громадян, що позбавлені захисту в умовах ліберальної ринкової економіки. Постановка відповідних випань стала наслідком як моральних установок, так і мотивів, повязаних із необхідністю забезпечення суспільної злагоди.

1.2. Ступінь наукового опрацювання та методи дослідження

Спеціальні дослідження соціальної держави в Україні. Одним із першовідкривачів дослідження проблеми соціальної держави в Україні став О.В.Скрипнюк, автор монографії "Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики". Цим дослідником у 2000 р. зроблено огляд зарубіжної юридичної і політичної науки про сутність соціальної, правової держави, проаналізовані конкретні політико-правові проблеми розбудови соціальної держави в Україні. Вірно підмічено взаємозв’язок соціальної держави і соціальних прав людини, розкрито особливості каталогу соціальних прав в Україні [18].

Серед інших фахових розробок проблеми особливе місце займають праці І.В.Яковюка, насамперед, його кандидатської дисертації "Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення". У роботі, зокрема, аналізується спірне

питання про час і місце започаткування теорії і практики соціальної держави. Дисертантом заперечується поширена у літературі думка про заснування цієї держави Великобританією або Францією у 40-х рр. XX ст. Відмічається, що у Великобританії після доповіді лорда Беверіджа у 1942 р. відбувається лише політичне визнання формули "держава добробуту". Розробником власне концепції "соціальної держави" не може вважатися і П'єр Лярок, який в 1945 р. на основі ідеї суспільства добробуту розробив проект модернізації державності Франції. На думку І.В.Яковюка, формування концепції "соціальної держави" починається з XIX ст. Автор пропонує періодизацію процесу розвитку концепції, що налічує п'ять етапів. 1. Етап передісторії становлення соціальної держави (1800 – 1880 рр.) знаменний ухваленням політичних рішень, які відкрили шлях до її започаткування. 2. Початок її розбудови (1880 – 1914 рр.) характеризується виокремленням у межах внутрішньої політики її самостійного компоненту – соціальної політики. Започатковується процес формування соціального законодавства. 3. Етап розширення соціальної діяльності держави (1918 – 1960 рр.) ознаменувався заснуванням двох традицій щодо започаткування конституційної моделі соціальної держави: як збірного поняття і як фундаментального принципу конституційного ладу. 4. Етап прискорення темпів її розвитку (1960 – 1975 рр.) супроводжувався процесом формування соціального права і прийняттям значної кількості міжнародно-правових документів, що регулюють відносини у соціальній сфері, визначенням мінімальних соціальних стандартів. 5. На етапі уповільнення темпів розвитку соціальної держави (починаючи з 1975 р.) відбувається її адаптація до нових умов, переглядаються мінімальні соціальні стандарти в напрямку їх підвищення [19, с.7]. Автор робить цікаві висновки з приводу соціальної держави як рівня розвитку сучасного суспільства, як продукту громадянського суспільства, вказує на роль соціально-економічних прав як передумови формування соціальної держави [Див.:20; 21].

У роботах О.З. Панкевича сутність соціальної держави виявляється через з’ясування трьох блоків завдань такої держави. Як указує автор, *перший* із них полягає у створенні юридичних і фактичних умов для самостійного забезпечен-

ня працездатною людиною для себе та для своїх близьких гідного життя, а також здійснення державою заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення, принаймні, на рівні прожиткового мінімуму. Констатується, що таке розуміння завдань соціальної держави притаманне сучасному лібералізму, який хоча й визнає відповідальність суспільства і держави за забезпечення усім членам суспільства гідного людини рівня життя, однак вважає її вторинною. Первинною ж визнається особиста відповідальність людини за своє матеріальне становище. *Другий* "блок" завдань соціальної держави – це забезпечення реальних гарантій реалізації економічних, соціальних і культурних прав, тобто прав людини "другого покоління". Ним зазначається, що, незважаючи на нормативне закріплення таких прав у конституціях багатьох країн та відповідних міжнародно-правових актах, питання про статус та гарантії соціально-економічних прав залишається дискусійним. Згадані права відрізняються від прав людини "першого покоління" (громадянських і політичних) за двома показниками. По-перше, своїми змістовними характеристиками, а по-друге – способами їхньої реалізації та захисту. Висловлюється думка, що на початку ІІІ тисячоліття виглядає недоречним протиставлення різних категорій прав людини за критеріями їх "природності" і важливості - з огляду на неможливість нормальної життєдіяльності сучасної людини без реалізації усього комплексу її природних невід'ємних прав. *Третій* "блок" завдань соціальної держави формується як комплекс заходів, спрямованих на створення й підтримання гармонійних відносин у суспільстві, на зміцнення соціального миру, стримування надмірного майнового розшарування населення. На підставі наведеного, О.З.Панкевич відображає наведені характеристики у загальній дефініції такої держави: *соціальна держава* – це держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум за-

для гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві [22, с. 6-8].

Цікавими є роботи О.С. Головащенко, в яких проводиться взаємозв'язок між правовою і соціальною державою. На думку цього автора, соціальною є держава, яка активно реалізує широкомасштабну соціальну політику, сприяє здійсненню комплексу соціально-економічних, екологічних та культурних прав людини і громадянина в обсягах, що дозволяють втілити в життя конституційне визнання людини найвищою соціальною цінністю в суспільстві. Ним же указується, що враховуючи складність розбудови соціальної держави в умовах суспільства, яке перебуває на етапі утвердження правової державності і становлення громадянського суспільства, виправданим є запровадження поняття "соціально орієнтована держава", яке характеризує державу, що не набула усіх ознак соціальної держави, проте реально прагне до її розбудови. Слушною є думка О.С.Головащенко про те, що складність визначення чітких формальних меж категорії "достатній життєвий рівень" доводить, що орієнтація соціальної держави лише на забезпечення матеріального добробуту людей може призвести до обмеження її змісту виключно системою заходів з перерозподілу суспільного продукту. Насправді вона є більш змістовним явищем, а тому ефективна взаємодія соціальної держави і ринкової економіки в умовах правової держави можлива за умови, коли соціальна держава сприятиме формуванню відповідальної за забезпечення свого добробуту особи, для якої вона створює необхідні умови/можливості, і вже в такому контексті бере на себе обов'язок піклуватися про забезпечення соціальної справедливості, добробуту своїх громадян, їх соціальний захист [23, с.18-19].

В роботах іншого українського автора – О.В. Бермічової – аналізується поняття соціальної функції держави у широкому і вузькому значеннях. Вказується, зокрема, що соціальна функція в широкому значенні – це такий основний напрямок діяльності держави, який покликаний забезпечити соціальний захист, соціальне забезпечення, охорону здоров'я та нормальні умови життя для всього населення і (передусім, для тих категорій громадян, які в силу різних обставин

та об’єктивних умов не можуть повноцінно працювати), а також пов’язаний з виділенням необхідних коштів на освіту, відпочинок, будівництво доріг, житла, роботу транспорту і зв’язку тощо. Це визначення охоплює широке коло об’єктів впливу зазначеної функції, воно має дуже широкий зміст – включає, як соціальні права громадян (право на соціальне забезпечення, на нормальні умови життя тощо), так і культурні (реалізація права на освіту, тощо) та економічні права (реалізація права на відпочинок). З іншого боку, О.В.Бермічева, роблячи наголос, що соціальна функція в вузькому значенні – це функція соціального захисту, функцію соціального захисту визначає як напрямок діяльності держави, пов’язаний із соціальним забезпеченням громадян (формами соціального забезпечення є соціальне страхування, в тому числі і пенсійне, та соціальна допомога), а також забезпеченням достатнього життєвого рівня людині та членів її сім’ї [24, с.9-10].

Соціальна функція держави здійснюється з метою впровадження соціальної справедливості. У роботі Н.І.Мозоль вказується, що аналіз більшості визначень справедливості, поданих у науковій літературі, дав змогу сформулювати авторське поняття "соціальна справедливість" у контексті системи європейських соціальних стандартів, потреб українського суспільства. Запропоновано визначити соціальну справедливість як обумовлену природним правом загальнолюдську цінність, що представляє захищені законом і всім демократичним устроєм рівні можливості доступу кожної людини до наявних у ринковому суспільстві соціальних благ, а також їх розподіл і законне використання з урахуванням власного внеску в суспільство та збереження гідності людини. На основі зазначеного зроблено висновок, що соціальна справедливість як провідний орієнтир організації суспільних відносин, критерій соціального захисту населення, міра і спосіб втілення ідеалу на практиці та інструмент забезпечення соціально-економічних прав людини і громадянина є особливою соціальною цінністю [25, с.9].

У роботі В.В.Мацокіна з проблеми права на достатній життєвий рівень подається авторське визначення соціальної держави. На його думку, соціаль-

ною є така держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, співучасті в управлінні виробництвом, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів, можливостей та передумов для самореалізації особистості. Соціальна сутність держави полягає у здатності держави забезпечувати – у процесі свого функціонування і розвитку – задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних обставин, задоволення потреб й інтересів окремих груп індивідів та їхніх спільнот [26, с.14 – 15].

Соціальним правам присвячені роботи низки інших українських дослідників. У роботі І.Ю. Сенюти проаналізовані теоретичні аспекти права людини на охорону здоров'я, зокрема, визначається, що *право людини на охорону здоров'я як загальносоціальне (природне) явище* – це можливість людини використовувати усі соціальні, насамперед державні, засоби, спрямовані на збереження, зміцнення, розвиток та, у разі порушення, відновлення максимально досяжного рівня фізичного й психічного стану її організму [27, с.11]. Показником ефективності соціальної функції держави (моделі соціальної держави) виступає результативність механізму забезпечення соціальних прав, втілення соціальних стандартів за допомогою юридичних засобів. Цих аспектам присвячені роботи О.Є. Боєвої та В.А.Рудика [28; 29].

У роботі О.О.Мельниченко в галузі науки державного управління досліджено природу рівня та якості життя, суміжних проблем, зокрема бідності. Доведено, що бідність – це такий стан індивіда, за якого той потерпає від недостатності власних накопичених благ, поточних доходів і доступних кредитних ресурсів, достатніх для задоволення його фізіологічних потреб – може вразити практично будь-яку особу, проте ймовірність цього залежить від способу життя, а також уміння використати наявний суспільний статус, освіту, професійні навички тощо за тих чи інших життєвих обставин; середній клас – сукупність досить успішних особистостей, які володіють значною кількістю ресурсів, навичками та вміннями, що використовуються ними для задоволення не лише

власних потреб, а й для розбудови громадянського суспільства й поліпшення соціально-економічної ситуації в країні [30, с.10].

Із числа зарубіжних учених – дослідників соціальної держави – насамперед необхідно назвати А.Е.Євстратова. У його роботі "Генезис ідеї соціальної держави" вказується, що соціальна держава – це така модель побудови системи влади, яка забезпечує здійснення рівноваги (гармонії) між особистими і суспільними інтересами, існуючими в різних формах, за різних соціально-економічних умов і в різні історичні епохи, і яка виражена у взаємозв'язку двох моментів: внутрішнього (правосвідомість громадян) і зовнішнього (політичні форми). Цим же автором указується, що Росія "не є соціальною державою" [31, С.17-18].

Попри наявність певного доробку у вивчення проблеми сутності соціальної держави, актуальність подальших досліджень у цьому напрямі зумовлена як оновленням методології правової науки, так і значною мірою змінами в предметі дослідження - формуванні нової реальності, пов'язаної з формуванням нового типу соціальної держави в умовах глобалізації у першій чверті XXI століття. Важливо відзначити, що глобалізація вчинила істотний вплив на природу соціальної держави, її основні функції, які потребують дослідження на теоретичному та емпіричному рівнях. Цей вплив проявляється як безпосередньо на сучасну державу, так і через новий характер взаємодії різних рівнів правопорядків. Для вітчизняної правової науки, зокрема, залишаються невирішеними такі аспекти соціальної держави в умовах глобалізації як: а) розуміння соціальних прав, механізмів їх захисту, спільних та відмінних ознак з іншими групами прав людини; б) теоретичні уявлення про соціальну державу, які би узагальнювали досвід її апробації в умовах різних типів правових систем (романо-германської та англосаксонської).

Методи дослідження змісту соціальної держави. Методи дослідження феномену соціальної держави охоплюють комплекс, який включає філософські підходи світоглядного характеру, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи дослідження. При цьому автор відштовхується від розуміння того, що со-

ціальна держава є лише однією з площин бачення сучасної держави, яка заснована на верховенстві права. При цьому остання сприймається одночасно і як сегмент правової реальності, і як функціонуючий правопорядок. Дослідження такого предмету вимагає поєднання теоретичного і емпіричного рівнів пізнання, зосереджених (виходячи з назви теми) на теоретичних методах та порівняльно-правовому методі дослідження.

Відзначаючи сукупність методів дослідження, слід врахувати декілька попередніх зауважень. По-перше, теоретичні методи дослідження (і саму загальну теорію права як науку) необхідно сприймати як такі, що покликані дослідити закономірності не ідеї права, а параметри функціонуючого правопорядку. "Функціонуючий правопорядок" - поняття, яке відображає національний правопорядок, який взаємодіє з правопорядками інших рівнів (наднаціональним і міжнародним) і який кореспондується з певним простором (територією держави) і певним часовим проміжком. При цьому необхідно його виокремити також від так званого субнаціонального (регіонального) рівня, враховуючи специфіку деяких держав, особливо федеративних (наприклад, в Канаді Квебек і деякі інші провінції мають власну пенсійну систему). Такий підхід буде означати, що соціальна держава відображає всі ознаки сучасної держави, заснованої на верховенстві права, відзначаючись додатковими властивостями, які дозволяють її ідентифікувати. Іншими словами, соціальна держава як феномен предметно окреслюється як "соціальна правова держава", для якої характерними є ознаки "дієвої політичної демократії" в контексті Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

По-друге, аналіз "соціальної держави" методологічно правильно вибудувати через призму двох аспектів: а) як конституційного принципу; б) як інституційного наповнення соціальних прав людини, недопустимості відокремлення останніх від усієї системи прав людини як гарантій захисту її гідності.

Порівняльно-правовий метод дослідження. Порівняльно-правовий метод є одним із головних у дослідженні предмету соціальної держави в світлі впливу

на цей феномен глобалізації. Важливість і актуальність цього методу випливає не лише з урахуванням назви дослідження, а й низки інших факторів.

По-перше, якщо раніше порівняльний метод дослідження широко використовувався правовою доктриною, то на початку XXI століття порівняльні дослідження стали об'єктивною характеристикою правової практики в усіх її проявах та формах, а саме:

1) *потреба* (і *можливість) досліджень різного національного права випливає з міжнародних договорів, які становлять основу міжнародного права*. Найперше, слід вказати на Статут Міжнародного Суду ООН, який у статті 38 вказує, що цей Суд "зобов'язаний вирішувати передані йому спори на підставі міжнародного права, застосовує: a) міжнародні конвенції як загальні, так і спеціальні, які встановлюють правила, точно визнані державами, які мають спір; b) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми; c) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; d) із застереженням, зазначеної в статті 59, судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм..."[32]. Як свідчить наведене, джерелами права для Міжнародного Суду ООН визнаються чотири види джерел, зміст усіх при цьому встановлюється методами порівняльного права, так як стосуються узагальнення практики "різних націй". Окремо слід вказати на значення "загальних принципів, визнаних цивілізованими націями" як джерела права, які є по суті буквальним результатом порівняльного аналізу правової практики (визнання) цивілізованих націй, тобто багатьох держав світу. Важливо підкреслити й те, що ч.2 статті 38 передбачає: "2. Ця постанова не обмежує право Суду вирішувати справу ex aequo et bono, якщо сторони з цим згодні". Вирішувати справу ex aequo et bono означає, що Суд під час винесення рішення не пов'язаний нормами права і може опиратися на будь-які обставини, які видаються йому належними, і використовувати будь-які доводи, які видаються йому доцільними [33, с.187]. З'ясування "будь-яких обставин" в сфері правової реальності, коли йде-

ться про правові системи різних держав, так само є предметом порівняльного права.

У статті 21 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. має місце подібний підхід, позаяк вказується: "1. Суд застосовує: a) по-перше, цей Статут, Елементи злочинів та свої Правила процедури і доказування; b) по-друге, у відповідних випадках, застосовними є міжнародні договори, принципи і норми міжнародного права, включаючи загальновизнані принципи міжнародного права збройних конфліктів; c) якщо це неможливо, Суд застосовує загальні принципи права, взяті ним з національних законів правових систем світу, включаючи, відповідно, національні закони держав, які за звичайних обставин здійснювали б юрисдикцію щодо даного злочину, за умови, що ці принципи не є несумісними з цим Статутом і з міжнародним правом і міжнародно-визнаними нормами і стандартами. 2. Суд може застосовувати принципи і норми права відповідно з тим, як вони були витлумачені в його попередніх рішеннях. 3. Застосування і тлумачення права відповідно до цієї статтею має відповідати міжнародно-визнаним правам людини і не допускати жодного несприятливого проведення різниці за такими ознаками, як гендерна ознака, як це визначено в пункті 3 статті 7, вік, раса, колір шкіри, мова, релігія або віросповідання, політичні або інші переконання, національне, етнічне або соціальне походження, майновий стан, народження чи інше становище". З наведеного треба розуміти, що Суд ставить для себе мету - вивчення змісту, того, що визначається як "національні закони держав, які за звичайних обставин здійснювали б юрисдикцію щодо даного злочину" [34].

2) *порівняльне право в XXI столітті поступово стає частиною конституційного права в різних державах*, відображаючи тенденції його розвитку на цивілізаційному рівні (або у відповідних частинах світу). Використання результатів порівняльного права нерідко прямо закріплюється в тексті національної конституції.

Прикладом такого підходу є стаття 39 Конституції Південно-Африканської Республіки "Тлумачення Білля про права", яка, зокрема, передбачає:

"(1) При тлумаченні Білля про права, суд, трибунал або суд громадської думки:

(A) повинен керуватися цінностями, які лежать в основі відкритого і демократичного суспільства, заснованого на людській гідності, рівності і свободі;

(B) повинен враховувати міжнародне право;

(C) повинен враховувати право зарубіжних країн.

(2) При тлумаченні будь-якого законодавства і при розробці загального права (common law) або звичаєвого права (customary law) кожен суд, трибунал або суд громадської думки повинен відповідати духу, букві і цілям Білля про права..." [35].

3) *найбільш широко порівняльний метод дослідження здійснюється на рівні судової практики*, коли суди (національні або міжнародні) обґрунтовують рішення підходами в регулюванні певної суспільної проблеми в інших країнах. Хоча Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод не містить відповідних положень, Європейський Суд з прав людини у більшості своїх рішень використовує порівняльно-правовий метод у двох аспектах: а) порівнюючи законодавче регулювання суспільної проблеми в різних країнах; б) вивчаючи (і порівнюючи) підходи в регулюванні, які містяться на рівні міжнародного права, на рівні Європейського Союзу, на рівні Ради Європи, а також на рівні інших регіональних систем захисту прав людини (наприклад, міжамериканської чи африканської). Для прикладу варто звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі "Ahmet Yıldırım проти Туреччини" (2013 р.), в якому йшлося про "право на Інтернет" [36].

Суть порівняльного методу. Конференція в Новому Орлеані, присвячена 100-річному ювілею Паризького конгресу порівняльного правознавства, почалася словами "Les nouvelles sont bonnes" ("У нас хороші новини"), які проголосив італійський компаративіст Родольфо Сакко. Цей форум, який був організо-

ваний Центром порівняльного правознавства Ісон Вайнман (Eason Weinmann Center for Comparative Law) та Міжнародною асоціацією юридичної науки (International Association of Legal Science), повинен був установити ясність стосовно стану справ у порівняльному правознавстві, причому не з конкретних питань, а стосовно самої дисципліни: методів, цілей, функції. Слід погодитися з тим, що XX століття привнесло до правової науки чимало нового, що не може порівнятися з жодним століттям. Політична карта світу сьогодні виглядає цілком по-іншому: замість декількох колоніальних держав ми маємо в усіх частинах світу незалежні держави. Значні наукові досягнення надали нові виробничі і комунікаційні технології, які змінили торгівлю й економіку; роль права все частіше зводиться не в досягненні урівнюючої справедливості між приватними особами або врегулюванні поведінки державою, а в забезпеченні оптимальних ринкових умов і умов самореалізації. У порівнянні з 1900 р. можна констатувати неймовірні успіхи уніфікації права, передовсім у Європейському Союзі, а також і в міжнародних конференціях, і в науковій розробці загальних принципів права [37].

Насправді, законодавець всіх часів використовував порівняльну перевагу. Не випадково в минулому XIX столітті говорили про порівняльне законодавство. Турботою тих, хто створив в 1869 році у Франції Товариство порівняльного законодавства, було вивчення нових кодексів, прийнятих у різних країнах, з тим щоб скласти про них уявлення і порівняти з французькими кодексами, підказати законодавцю необхідність тих чи інших змін. Оскільки в країнах Європи були подібні економічні і суспільно-політичні умови, то вони породжували вихідні вимоги і установки до законодавця. Торговельне, кримінальне, трудове право та право соціального забезпечення, сімейне, процесуальне та адміністративне право мають схожість в численних законодавчих тенденціях, співпадіння не тільки у великих питаннях, але і в юридичних деталях. Протягом двадцяти, десяти років і навіть у більш стислі терміни реформа, проведена в будь-якій країні і яка довела свою доцільність, повторювалася в інших країнах з деякими модифікаціями, що відображають специфічні умови цих країн або були спря-

мованими на ліквідацію прогалин і недоліків первинного законодавчого рішення. Звернення законодавця за допомогою до порівняльного права може тільки розширюватися в наш час, коли від права не тільки чекають забезпечення стабільності правопорядку, а й намагаються шляхом нових законів більш-менш радикально перетворити суспільство. При цьому не лише законодавець має можливість використовувати порівняльне право для удосконалення національного права. Така можливість відкрита для правової доктрини і судової практики. Такі феномени, як "загальні принципи права, визнані цивілізованими націями", які згадуються в Статуті Міжнародного суду, а їх тлумачення можливе виключно на основі порівняльного права [38, с.10-13].

Методика порівняльного методу дослідження найбільш повно розкрита в статті професора Королеви Мері Університету Лондона та Гентського Університету (Бельгія) Марк ван Хука (Mark Van Hoecke) "Методологія порівняльного-правового підходу" [39]. Ним ставиться низка питань, пов'язаних із порівняльним методом:

1. Вибір правових систем для порівняння. На його думку, порівняльне дослідження досі полягає в тому, щоб порівнювати національні правові системи, навіть якщо відбуваються різні форми глобалізації, такі як європеїзація, і має місце все більш широке визнання недержавного права, таке як звичаєве право, релігійне право чи неофіційне законодавство міжнародних компаній, що ставлять під сумнів саме поняття "правова система". На практиці при виборі національних правових систем для порівняння більшість дослідників будуть робити вибір на підставі знання ними мов, що пояснює, чому більшість порівняльних досліджень в англосаксонському світі зосереджуються на порівнянні країн із загальним правом. На думку Марка Ван Хука, навіть коли знання мов є основною причиною вибору або виключення певної країни, дослідник повинен мати можливість навести належні причини, з яких її вибір є прийнятним з наукової точки зору. Наприклад, при вивченні розподілу між публічним правом та приватним правом, має сенс зосереджуватися на Франції та Великій Британії, оскільки вони можуть мати найбільш протилежні погляди на цю тему. Це може бу-

ти використано як сильний аргумент. Ним же вказується на необхідність виявлення відповідних спільностей та відмінностей між правовими системами та їх контекстами, а вибір правових систем, що мають бути порівняними, може базуватися на більш відповідних критеріях, ніж випадкові. Ризиковано залучати правові системи з невідомими правовими культурами. Формулювання питання дослідження буде основним критерієм для вибору правових систем, що підлягають порівнянню. Якщо, наприклад, хтось хоче з'ясувати, в якій мірі закон про договори оренди будинків або квартир може бути гармонізований у межах Європейського Союзу, доведеться вивчати закон 28 держав-членів. Однак, якщо робоча гіпотеза полягає в тому, що така гармонізація неможлива, може бути достатньо вивчити дві правові системи, такі як французька та англійська. Якщо б хотіли вивчити роль короля або королеви у королівствах по всьому світу або як організовані федеральні країни, то в принципі слід залучити всі правові системи, що мають відношення до цієї теми. Однак на практиці набагато більш обмежений вибір країн може бути досить актуальним і, отже, достатнім. Наприклад, порівнюючи США та Німеччину, може дозволити поглибити історичні події, які пояснюють ситуацію та практику роботи цих федеральних структур. Якщо хтось хоче кинути виклик самому поняттю "федеративна держава", його порівняння з структурою Європейського Союзу може виглядати досить привабливим. Інший підхід може полягати, перш за все, в тому, щоб розглянути причини більш децентралізованої організації країни: історичний збіг, здійснення практичної організації великої держави, спільного життя різних спільнот з різними мовами, релігіями та / або культурами в межах однієї держави тощо. Якщо хтось хоче дізнатися, як, наприклад, федеральна структура або окремі її частини сприяли мирному життю разом людей в тій самій державі, може бути більш доречним порівнювати, наприклад, Бельгію, Канаду та Нігерію, ніж США та Німеччину [39, с.3-5].

2. Предмет порівняння. На думку Марка Ван Хука, порівняльне правознавство, розпочавшись у XIX ст., спочатку було зосереджене на "порівняльному законодавстві", тобто головна увага була приділена на порівнянні правил у

різних суспільствах. Пізніше більшу увагу було приділено судовим рішенням та способам вирішення юридичних проблем на практиці. Поступово підкреслюється важливість врахування соціально-економічного та історичного контексту права при проведенні порівняльного юридичного дослідження. Постає питання, де дослідник знаходить у закордонних правових системах законодавство та /або правознавство та /або їхній контекст? Відповідне законодавство та (опубліковане) правознавство можна знайти порівняно легко. Передовсім, в доктринальних книгах і статтях, а останніми місяцями і роками - через електронні бази даних. Щодо контексту інколи деякі пояснення можна знайти в доктринальних юридичних працях, але дотепер це було досить винятково. Іноді це широко роз'яснювалося в міжнародній пресі (наприклад, фінансова криза як контекст та пояснення деяких внутрішніх та європейських змін у регулюванні фінансового сектора). Джерелами вивчення контексту є історична, соціологічна та / або економічна література з відповідної теми для країни, включеної в порівняння. Словом, порівняння єдиного законодавства є ризикованим, коли немає інформації про те, як вона працює на практиці, і таке обмежене порівняння є прийнятним лише для країн, які не є основою свого порівняльного дослідження. Наприклад, при порівнянні національного законодавства з німецьким законодавством, дослідник може додати, що законодавство є таким самим у Швейцарії та / або Австрії, не проводячи ретельного аналізу цих правових систем стосовно цього пункту. Проте в усіх випадках порівняння ніколи не повинно зупинятися на рівні законодавства, і навіть не на рівні прецедентного права, оскільки соціальна реальність може бути більш відмінною, ніж пропонують подібні правила. Правила можуть існувати на папері, але не застосовуються на практиці [39, с.6-7].

Інші методи дослідження в контексті порівняння. Марк Ван Хук вказує, що в ході порівняння використовується плюралістичний набір інструментів, що містить наступні методологічні можливості:

а) функціональний спосіб розглядає дану соціальну проблему та спосіб вирішення цієї проблеми в різних юрисдикціях, через однакові або різні спосо-

би, з аналогічними або різними результатами. Основна увага приділяється соціальній проблемі та реальному результату правового підходу до цієї проблеми;

б) аналітичний метод аналізує (складні) юридичні поняття та правила (наприклад, власність) в різних правових системах таким чином, що виявляються спільні частини та відмінності. Використання "ідеальних типів" дає змогу класифікувати ці юридичні поняття, правила, інститути у масштабі відповідно до ступеня відповідності основним характеристикам "ідеального типу";

в) структурний метод зосереджується на рамках закону або елементів, реконструйованих за допомогою аналітичного підходу. Це не структура кожної з порівнюваних правових систем, а лише один із способів їх розгляду, що виявляється для виявлення відповідей на питання дослідження;

г) історичний метод майже завжди буде необхідною частиною використовуваних методів, для розуміння розбіжностей та спільності правових систем, а також для визначення ступеня їх приналежності до глибоко вкорінених традицій або до випадкових історичних подій; д) метод права в контексті неминуче також має історичний вимір, але зосереджується на сучасному суспільному контексті права, включаючи, де це доречно, культуру, економіку, психологію, релігію тощо. Він вивчає набагато ширший контекст порівняно з функціональним чи аналітичним та передбачає використання результатів інших наук [39, с.9-15].

Методологія дослідження, застосована в дисертації, дозволяє отримати достовірне знання в різних аспектах, виходячи з її структури та поставлених завдань. Історико-правовий метод спрямований на дослідження генезису соціальної держави з часу виникнення перших законодавчих зразків і до перетворення її в характеристику сучасної держави. Це й же метод дозволяє відстежити еволюцію окремих інститутів та судової практики, пов'язаної з соціальною державою. Важливо підкреслити, що історико-правовий метод спрямований не на вивчення правових норм, що існують у суспільному вакуумі, навпаки, йдеться про з'ясування комплексу принципів і норм права, юридичної практики, державних і недержавних установ у суспільстві, іншими словами - правового контексту су-

спільного розвитку. Традиція історико-правового дослідження сьогодні нараховує декількастолітню історію. Слід нагадати в цьому плані Ж. Лерміньє, який був одним із перших дослідників історії позитивного права в працях "Курс історії порівняльних законодавств" і "Про метод історії порівняльних законодавств" в 1836 р. Ним же було сформульовано критерій науковості історії права, який за змістом охоплює основні елементи принципу історизму. Це, зокрема, передбачало виявлення об'єктивних причинно-наслідкових зв'язків у виникненні та еволюції правових явищ [40, с.114; 41].

Глобалізація призводить до розмивання демаркуючих ліній всередині європейського права, що дозволяє ставити питання про ідею європейського правового методу, що стосується як приватного, так і публічного права. З огляду на форму вираження європейський правовий метод поступово втілюється в правовій доктрині і судовій практиці, які творять діалог щодо соціальної справедливості в європейському праві. Насправді, поступово саме право (як і вивчення його) на європейському континенті стає багаторівневою системою, де нечітко проявляються зовнішні кордони системи, зокрема кордони між законодавством ЄС та національним законодавством. По-друге, через менш формальну правову культуру зовнішні перспективи, такі як економічна перспектива, мають простіший доступ і відіграють все більшу роль як політичні міркування [Див: 42]. Європейський правовий метод проявляється особливо виразно в судовій практиці європейських судів (у Страсбурзі і в Люксембурзі), а також у "діалозі" цих судів між собою та із провідними європейськими конституційними і верховними судами, а також національних судових інстанцій між собою. Порівняльне право окреслює "консенсус" у підходах до регулювання та/або судової практики, впливаючи у такий спосіб на обсяг дискреції органів публічної влади окремих держав.

Висновки до розділу 1.

Стверджувати про певну модель соціальної держави можливо лише в другій половині XIX століття в деяких європейських країнах. Лідером у просу-

ванні вирішення соціальних питань на рівень державної політики виявилася Німеччина, де в окремих німецьких державах стали закріплюватися законами соціальні заходи (заборона дитячої праці чи підтримка лікарняних кас на підприємствах). Після об'єднання Німеччини те, що називають "соціальним законодавством канцлера Отто фон Бісмарка", складається з пакету законодавчих актів, а саме: Закону про страхування від нещасних випадків на виробництві 1881 р., Закону про лікарняне страхування робітників 1883 р. та Закону про страхування робітників від нещасних випадків 1889 р.

Впровадження соціального законодавства в Німеччині в другій половині XIX століття зіграло істотну роль для розвитку ідеї соціальної держави на європейському континенті. По-перше, вперше в масштабах крупної європейської держави питання соціального захисту окремих категорій населення з рівня самодіяльних благодійницьких організацій чи рівня місцевих громад піднімався на найвищий національний рівень імперських законів. При цьому вперше було зроблено спробу виробити комплекс законів про соціальних захист. По-друге, вказані три закони стали своєрідною базою, на основі якого розвиток соціального законодавства в Німеччині було продовжено. Результати їх впровадження створили розвинуту інституційну систему соціального забезпечення в Німеччині, яка за єдиними стандартами обслуговувала німців, стверджуючи єдність країни (це була одна з цілей Отто фон Бісмарка).

Наступним важливим кроком для ствердження ідеї соціальної держави слід вважати так звану "Доповідь лорда Беверіджа" 1942 р. у Сполученому Королівстві, яка передбачала соціальне страхування для всіх верств суспільства. Сутність плану соціального захисту у Доповіді Беверіджа полягає в наступній схемі соціального страхування: людина страхується від вимушеної перерви в отриманні доходів, а крім того передбачаються спеціальні виплати, пов’язані з трьома фактами: народження, шлюб і смерть. Принцип повноти означає, що система соціального страхування має бути комплексною та охоплювати всіх осіб та всі їх потреби. Ця система не повинна залишити без допомоги будь-який випадок, пов'язаний із соціальним ризиком.

Теоретично ідея соціальної держави була розвинута в конституційній моделі Німеччини після Другої світової війни. Унормування державної діяльності було здійснено на засадах "соціальної правової держави" (К.Хессе), а Федеральний конституційний суд Німеччини своєю практикою окреслив зміст даного конституційного принципу. Хоча, з одного боку, суд пов'язав цим принципом державу, яка повинна вживати активну політику в напрямі реалізації системи соціального забезпечення і соціальної справедливості, з іншого боку, якщо законодавчий орган довільно не виконує своїх зобов'язань, цей принцип може бути втілений через суб'єктивні права та їх судовий захист.

Оцінка фахової літератури за проблемою дозволяє прийти до висновку, що, попри наявність певного доробку у вивчення проблеми сутності соціальної держави, актуальність подальших досліджень у цьому напрямі зумовлена як оновленням методології правової науки, так і значною мірою змінами в предметі дослідження - формуванні нової реальності, пов'язаної з формуванням нового типу соціальної держави в умовах глобалізації у першій чверті XXI століття.

Застосування методів дослідження до з'ясування правової сутності соціальної держави дозволила отримати достовірне знання в різних аспектах. Історико-правовий метод спрямований на дослідження генезису соціальної держави з часу виникнення перших законодавчих зразків і до перетворення її в характеристику сучасної держави. Цей же метод дозволяє відстежити еволюцію окремих інститутів та судової практики, пов'язаної з соціальною державою. Важливо підкреслити, що історико-правовий метод спрямований не на вивчення правових норм, що існують у суспільному вакуумі, навпаки, йдеться про з'ясування комплексу принципів і норм права, юридичної практики, державних і недержавних установ у суспільстві, іншими словами - правового контексту суспільного розвитку. Традиція історико-правового дослідження сьогодні нараховує кількастолітню історію. Глобалізація призводить до розмивання демаркуючих ліній всередині європейського права, що дозволяє ставити питання про ідею *європейського правового методу*, що стосується як приватного, так і публічного права.

Європейський правовий метод проявляється особливо виразно в судовій практиці європейських судів.

Розділ 2.
СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА В КОНТЕКСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

2.1. Теоретичне осмислення соціальної держави

Актуальність дослідження природи сучасної соціальної держави в контексті верховенства права випливає з кількох доводів. По-перше, застосування теоретичних методів дослідження дозволяє "охопити" найбільш останні тенденції розвитку цього феномену. По-друге, на початку XXI століття і особливо в 2010-х роках проявляються ознаки кризи соціальної держави, які слугували підставою її істотної реформи в напрямі раціоналізації. Значною мірою в останні роки соціальна держава отримала нове емпіричне наповнення при збереженні її фундаментальних цінностей. По-третє, важливо відзначити, що потребують подальшого дослідження питання співвідношення механізмів соціальної держави і механізмів верховенства права, які консолідовано втілені в "соціальній правовій державі".

Окремі аспекти розуміння соціальної держави досліджувалися вітчизняною правовою та іншими науками. Так, зокрема, ідеї справедливості аналізувалися в праці В.С.Богданова [43], становлення соціальної держави в Україні в статті Д.М. Сковронського [44], питання кризи соціальної держави в статті О.Харченка [45]. Серед інших праць авторів слід назвати дослідження В.А.Намчука [46], Ю.О.Верещинського [47], О.В.Овсієнко [48], В.М. Геєця [49]. Тим не менше, актуальність дослідження природи модерної соціальної держави зберігається в різних площинах.

Смисл соціальної держави. Сучасна держава, заснована на верховенстві права, відзначається низкою фундаментальних принципів, серед яких і принцип соціальної держави (держава благополуччя, держава загального добробуту). Тобто на сьогодні "соціальну державу" необхідно сприймати як один із конституюючих принципів сучасної держави, одну з базових цінностей її конституційного правопорядку. В цьому плані вона має об'єктивний і станом на початок

XXI століття - доволі розроблений характер. Змістовне наповнення "соціальної держави" на сьогодні може бути відстежене на підставі аналізу як реальної правової практики втілення в державах (конституційної, законодавчої, адміністративної і судової практики), так і доктринального сприйняття цього принципу.

У німецькій правовій доктрині виокремлюють наступні "складові соціальної державності": 1) гідний людини прожитковий мінімум. При цьому підкреслюється, що відповідальність суспільства за забезпечення людині гідного існування є вторинною, виходячи з того, що кожна доросла людина має можливість і зобов'язана заробляти на себе і на утримання свої сім'ї. З цією метою Конституція проголошує людину вільною; 2) соціальна рівність. При цьому якісна оцінка становища людей може стосуватися не лише певних груп, а й життєвої ситуації (віку, регіонів проживання) чи особистих даних (освіти, здоров'я). Способи реагування суспільства на соціальну нерівність можуть бути різними , зокрема: соціальні корективи до приватно-правових відносин, державне втручання до суспільних відносин, забезпечення загальнодоступності найбільш значимих благ і послуг, надання державних установ приватним особам (наприклад, у сфері освіти чи охорони здоров'я), покращення соціального становища шляхом державних виплат, корегування соціальної нерівності заходами процедурного характеру тощо; 3) соціальне забезпечення, яке передбачає інституційну підтримку осіб, для яких нерівність викликана життєвими випадками, які призвели до втрати доходів або засобів для існування (хвороба, інвалідність, старість, безробіття тощо); 4) загальне піднесення благополуччя в контексті тих благ, які надає соціальна ринкова економіка для максимально широкого кола осіб [17, с.67 - 73].

Принцип соціальної держави, отже, втілюється у наступному:

1. Як було відзначено, для сучасної держави соціальна держава є фундаментальним принципом конституційного правопорядку, який взаємодіє з іншими базовими принципами конституційного ладу: наприклад, принципом демократії та принципом верховенства права (правової держави).

2. Принцип соціальної держави може здійснюватися через конституціоналізацію соціальних прав, поряд з громадянськими і політичними, однак, може загалом обмежитися останніми (США, Німеччина). Специфіка соціальних прав полягає в тому, що "вони реалізуються не завдяки тому, що формуються, поважаються і захищаються, а тому, що вимагають державного втручання з метою здійснення закладеної в них соціальної програми, котра вимагає постійної діяльності не лише законодавця, але й органів управління" [16, с.108-109]. Виходячи з цієї специфіки, замість конституційного закріплення, держава вдається до унормування діяльності, яка спрямована на реалізацію соціальних програм.

3. Втілення принципу соціальної держави вимагає не лише відповідного законодавства, а й також окремих інституцій (мережі соціальних установ), які здійснюють відповідні функції.

4. Однак, як і інші фундаментальні принципи, цей принцип може бути безпосередньо застосований судами, які окреслюють його змістовне наповнення до конкретного випадку в життєвій ситуації чи співставлять його із законами чи іншими актами публічної влади.

Прикладом такого підходу виступає практика Федерального конституційного суду Німеччини. Розуміння соціальної держави, її місця в системі базових цінностей сучасної держави, заснованої на верховенстві права, проявилося в його рішенні від 9 лютого 2010 р. [50]. Судом було відзначено, що "фундаментальне право на гарантування прожиткового мінімуму, який відповідає людській гідності зі статті 1.1 Основного закону в поєднанні з принципом соціальної держави, що міститься в статті 20.1 Основного закону, гарантує кожній людині, яка потребує допомоги, матеріальні передумови, які необхідні для її фізичного існування і мінімальної участі в соціальному, культурному та політичному житті". Далі Суд відзначив, що для того, щоб визнати ступінь претензії людини з приводу цього права, законодавчий орган повинен реально і всебічно оцінити всі витрати, які необхідні для існування людини, за прозорою, доцільною процедурою на основі достовірних цифр і можливих способів розрахунку. Для законодавчого органу існує обов'язок розкривати методи розрахунків, які викори-

стовуються для визначення прожиткового мінімуму і законодавчому порядку та неспроможність зробити це адекватно ставить під сумнів встановлення прожиткового мінімуму з мотивів конституційності. При цьому законодавча влада може охоплювати типові потреби для забезпечення прожиткового мінімуму, який відповідає людській гідності, за допомогою фіксованої щомісячної суми, яка однак повинна надати додаткову перевагу для задоволення спеціальної потреби, крім цього, яка є не зменшуваною, повторюваною, а не одноразовою. З наведеного проявляється, що принцип соціальної держави, втілений у гарантуванні прожиткового мінімуму та інших засобах, поєднується з принципом людської гідності, який є основою розгортання всіх прав людини.

5. Рішення про перерозподіл суспільного продукту для фінансування соціальних програм здійснюється на основі рішень легітимної публічної влади, сформованої суспільством в умовах дієвої демократії. В цьому - прямий зв'язок принципів "соціальної держави" і "дієвої політичної демократії". Обраний народом парламент визначає засади, порядок, а інколи й конкретні параметри соціальної політики. Політичні ротації за наслідками вільних виборів дозволяють постійно "відчувати" основні соціальні проблеми в суспільстві. Політичні сили змагаються за голоси виборців, пропонуючи "шляхи вирішення" таких проблем.

6. Формула принципу соціальної держави намагається поєднати особисту відповідальність людини за власну долю з солідарною відповідальністю суспільства і держави за долю кожної людини, в тому числі й тих, які потрапили в скрутне становище в силу обставин, які від них незалежні. Свобода особи (як інший фундаментальний принцип правової системи) не обмежується, навпаки, вона вимагає активної діяльності (позитивних зобов'язань) від держави. Збереження стимулів до активності - одна з головних проблем соціальної держави. У відомій енцикліці Папи Римського Пія XI "Quadragesimo anno" (1931 р.), в якій дістав класичне визначення принцип субсидіарності соціальної держави до принципу особистої відповідальності: "Суспільство не має права позбавити людину й перейняти на себе те, що вона здатна зробити за власною ініціативою, своїми зусиллями; несправедливо також переводити на більші й вищі спільнос-

ті те, що можуть виконувати, здійснювати малі й супідрядні громадські об'єднання; це завдає шкоди і збитків суспільному порядку. Будь-яка суспільна діяльність є не тільки в очах людей, але й за своєю сутністю субсидіарною: вона має підтримувати членів соціуму й не може руйнувати або ж поглинати їх особистість" [51].

На основі наведеного, слід завважити, *соціальна держава* (welfare state) - це держава, в якій публічна влада, разом із інститутами громадянського суспільства, бере на себе відповідальність за соціальне благополуччя шляхом перерозподілу економічних доходів для реалізації соціальних програм із метою гарантування людської гідності кожній особі.

Соціальна держава за своєю суттю відрізняється від соціалістичної та націонал-соціалістичної держав. По-перше, соціальна держава не позбавляє громадян прав політичних і особистих взамін нібито гарантій дотримання соціальних прав. Соціальні права не протиставляються "класичним". Підкреслимо, соціальна держава є державою, заснованою на верховенстві права (правовою державою), а не свавільною - у жодному випадку не допускається ситуація, коли соціальні гарантії (чи соціальне вирівнювання) для одних груп населення здійснюється за рахунок позбавлення власності чи примусової праці інших груп, як це мало місце в соціалістичному СРСР чи націонал-соціалістичній Німеччині. Відомо, що соціальні програми в тоталітарних державах багато в чому підтримувалися примусовою працею мільйонів осіб, які утримувалися в концентраційних таборах або через конфіскацію приватної власності.

По-друге, соціальна держава є державою "дієвої політичної демократії", в якій функціонують основні демократичні механізми - вільні вибори, парламент, транспарентність публічної влади тощо. Чому для соціальної держави важливими виступають демократичні механізми? Такі механізми дозволяють забезпечувати високу легітимність рішень, які ухвалюються в соціальній сфері. Суспільство, по суті, за допомогою демократичних механізмів досягає консенсусу щодо всіх важливих рішень стосовно соціальної держави - про перерозподіл суспільного продукту для підтримки певних уразливих груп (рівень податків),

про розмір мінімальної зарплати. Іншими словами, суспільство відшуковує баланс між правами особи, яка потребує допомоги, і публічним інтересом - ефективністю економіки, збалансованим бюджетом тощо, що в принципі виступає недосяжним в умовах недемократичних режимів. Крім того, соціальна підтримка певним групам мотивується забезпеченням фундаментальних цінностей демократії: гідності людини, рівності, справедливості та свободи.

По-третє, для соціальної держави характерним є те, що будь-яка соціальна програма, в тому числі отримання допомог, пільг для окремих категорій населення здійснюється в поєднанні із принципом заборони дискримінації, тобто в жодному випадку не пов'язується з соціальним походженням людини, її партійною приналежністю чи іншими "анкетними даними".

По-четверте, економічна система суспільства в соціальній державі залишається, по суті, ринковим механізмом, в якому регуляторна політика держави не підмінює дії ринкових законів, в тому числі конкуренції, закону попиту і пропозиції. Ринкова економіка дозволяє зберегти мотивацію до соціальної відповідальності людини за власну долю та до активної підприємницької діяльності, забезпечуючи загалом ефективну економіку.

Цілі соціальної держави. Для соціальної держави, заснованої на верховенстві права, отже, характерними є наступні цілі:

1. Усунення злиднів і крайніх проявів убогості (бідності). Майнова диференціація має місце у будь-якому сучасному суспільстві, однак, річ іде про крайні прояви бідності, які можуть поставити під сумнів збереження людської гідності. Саме гідність людини пов’язує соціальний блок її прав з класичними правами (політичними і громадянськими). Сьогодні бідність вимірюють різними методами. Всесвітній банк за межу абсолютної бідності вважає від жовтня 2015 р. новий глобальний показник бідності - 1,90 долара США на день. Крім того, існує методика визначення відносної бідності, котра встановлюється як співвідношення особистих доходів до середнього рівня в державі [52].

2. Забезпечення вищого ступеня соціальної рівності в суспільстві шляхом зниження крайніх форм майнової і соціальної нерівності та розшарування на

цій основі суспільства. Йдеться про політику, яка би сприяла зменшенню відмінностей у рівні житті (у доходах) між різними прошарками населення, привнесення до суспільства ідеї солідарності. Ефективність досягнення такої цілі проявляється в міцності так званого "середнього класу". Єдині критерії для визначення середнього класу відсутні і, як правило, серед них називають рівень освіченості і доходів, стандарти споживання, володіння матеріальною чи інтелектуальною власністю, а також спроможність до висококваліфікованої праці. За розрахунком Всесвітнього банку середньомісячний дохід представника середнього класу починається з 3500 доларів США. Забезпечення в такий спосіб розширення "середнього класу" пов'язане також з політичною та економічною стабільністю в суспільстві.

3. Гарантування соціальної безпеки для кожної людини, тобто надання необхідної допомоги людині під час настання скрутної життєвої ситуації (життєвої кризи) - захворювання, іншої втрати працездатності, безробіття або об'єктивних умов втрати особою працездатності в силу малоліття чи похилого віку. Такі гарантії забезпечується зазвичай за допомогою внесків особи у системі медичного і соціального страхування.

4. Зростання якості життя суспільства загалом. Інтегрально якість життя може бути обрахована за так званим "індексом розвитку людського потенціалу" (ІРЛП) (індекс розроблений вченим із Пакистану Махбубом уль-Хаком у 1990 р.), який від 1993 р. використовується ООН в щорічному звіті з питання розвитку людського потенціалу. При цьому враховуються, зокрема, такі показники як: 1) очікувана середня тривалість життя при народженні (довголіття); 2) рівень грамотності дорослого населення країни (2/3) і сукупна частка осіб, які навчаються (1/3); 3) обсяг ВВП на душу населення, обрахований за методом паритету покупної спроможності у доларах США. На основі звіту ООН за 2016 р. (перша "десятка" – відповідно Норвегія, Австралія, Швейцарія, Німеччина, Данія, Сінгапур, Нідерланди, Ірландія, Ісландія, а також Канада і США - спільне десяте місце) показує - серед перших десяти держав з найвищим показником ІРЛП усі належать до держав, заснованих на верховенстві права, що підтверджує органі-

чний взаємозв'язок верховенства права і соціальної держави (Україна займає 84 сходинку, увійшовши до групи країн з "високим людським розвитком") [53]. По-друге, наведені лідери мають одночасно найвищі показники ВВП на душу населення. Це означає, що саме ефективність ринкової економіки може стати основою соціального характеру держави.

Співвідношення верховенства права і соціальної держави. Соціальна держава, відтак, виступає в цілісному вигляді ідеєю і принципом сучасної держави. Однак, сприймається такий принцип неоднозначно і значна частина аргументів, які наводяться на її заперечення - це аргументи верховенства права. У XXI столітті критика соціальної держави не послаблюється, в тому числі й під впливом глобальних економічних і фінансових потрясінь. Спробуємо проаналізувати основні аргументи, через які ідея соціальної держави атакується.

1. *Зростання державних видатків створює загрозу для спроможності правопорядку*. Соціальна держава призводить до зростання бюджетних витрат і до загроз для збалансованого бюджету. В свою чергу, незбалансований бюджет, зростання його дефіциту загрожує ерозією всім державним інститутам та неспроможністю правопорядку.

Крім того, непомірне зростання соціальних видатків стає серйозною перешкодою в економічному зростанні. Частка валового внутрішнього продукту, яка перерозподілялася з метою фінансування соціальної діяльності держави, поступово зростала після Другої світової війни.

Цифри засвідчують вказану тенденцію. Наприклад, в 1950 р. у Австрії цей показник становив 25,0 %, тоді як в 1975 р. - 40,3 %, у Франції відповідно 28,4% і 42,4 %, у Великій Британії - 30,4% і 46,1 %, у Німеччині - 30,8% і 45,6%. Станом на 1975 р. світовим лідером за цим показником виступали Нідерланди (54,3%) і Швеція (51,0 %). Тобто протягом лише чверті століття рівень перерозподілу в розвинутих державах зріс приблизно в півтора рази. Після 1975 р. вказана тенденція зберігалася довівши показник перерозподілу ВВП на кінець XX століття до більше 60 % у Швеції, неповних 60 % в Нідерландах, Італії та Данії, більше 48 % в Німеччині і Великій Британії. В економічній літературі

ведуться дискусії щодо «крайньої межі» частки соціальних видатків у ВВП країни в контексті збереження темпів економічного зростання [54, с.69].

2. Втрата соціальною державою ефективності. Соціальна держава призводить до концентрації і розширення повноважень публічної влади. Високий рівень перерозподілу виробленого суспільного продукту не може обійтися без зростання рівня оподаткування, інституційного зростання "обсягу держави" і зростання рівня концентрації її повноважень. Реалізація масштабних програм тягне за собою зростання (розширення) організаційної інфраструктури, утримуваної державою. Зростання частки ВВП, перерозподіленого для соціальних видатків, означає розширення соціальної функції держави, що, в свою чергу, не може не вести до розширення державного апарату, який займається діяльністю в соціальній сфері, і навпаки - до зниження кількості людей, зайнятих у виробництві послуг і товарів.

3. *Зростання патерналістських очікувань*. Зміни в характері народу (ментальності), викликані наданням державної допомоги і очікуванням такої допомоги. Йдеться про патерналістські деформації в суспільній (і правовій) свідомості, які характерні навіть для таких народів, як британський, на що свого часу вказував Ф.А.Хайек у праці "Шлях до рабства". Допомоги з боку патерналістської "держави загального благоденства" протягом тривалого часу ведуть до незворотних змін [55, с.21]. Соціальна підтримка широких верств населення, охоплення соціальним страхуванням більшості працівників, призводить до зниження стимулів у суспільстві. Суспільство деформовано сприймає державу як "джерело благ", що ще більше розширює маргінальний прошарок.

4. Патерналістські очікування, в свою чергу, перетворюють *демократичну політичну систему в простір "обміну вигодами"* виборців, з одного боку, та політиків, з іншого - таке відкриття зробив Джеймс Бюкенен (1919 - 2013 рр.), який у 1986 р. був удостоєний Нобелівської премії в галузі економіки "за дослідження договірних і конституційних основ теорії прийняття екологічних і політичних рішень". На його думку, має місце "зворотний бік медалі" - розширення соціальної сфери призводить не лише до зниження соціальної напруги у напря-

мку "умиротворення" бідніших верств, а й до постановки питання "а хто за це все платить?" у середніх і багатших прошарків суспільства. Враховуючи вищі можливості вказаних соціальних прошарків до здійснення політичного впливу, з одного боку, однак, значну частину виборчого корпусу, позбавлену впливу, з іншого боку, ситуація може загострюватися в тій чи іншій країні [54, с.69]. Найбільш яскравим емпіричним підтвердженням цієї теорії стала Греція на рубежі XX - XXI століть, коли акумульовані зовнішні борги в поєднанні з розширеними соціальними програмами, які стали "звичними" для більшості виборчого корпусу, поставили державу на межу фінансового колапсу.

5. *Зрівняння соціальних прав з громадянськими і політичними правами веде до ерозії гарантій останніх*. Поширення "невичерпності", "непорушності" й інших властивостей класичних прав людини на соціальні права загрожує низкою негативних наслідків. Перша проблема - "фінансування безпосереднього здійснення цих прав" [56, с.42]. Таке фінансування за рахунок коштів державного бюджету, звісно, не може бути "невичерпним". Низка авторів указують, що соціальні права "безпосередньо не підлягають судовому захисту, а розглядаються як загальні установки на соціальну захищеність, які повинні бути конкретизовані в поточному законодавстві" [57, с.144]. Інші вказують ще драматичніше - мовляв, "повний захист соціально-економічних прав як прав особистих призведе до хаосу" (А.Шайо) [58, с.4]. Така проблема набуває насправді гострого характеру у випадку, коли з "соціальними правами" ототожнюється сукупність пільг і різноманітних виплат у соціальній сфері та за її межами.

6. *Намагання досягти соціальної справедливості через надання соціальних переваг для окремих категорій йдуть врозріз з принципом рівності перед законом*. Надання соціальних привілеїв для окремих груп, особливо тих, які не спрямовані на "вирівнювання конкурентних позицій" (наприклад, безробітного, жінки, яка народжує чи зайнята доглядом за дитиною, або військовослужбовця після повернення зі служби), не узгоджується з принципом рівності перед законом. Якщо "вирівнюючі пільги" є справедливими, то надання інших соціальних

пільг іншим категоріям населення нерідко законодавцем встановлюються абсолютно довільно.

2.2. Соціальна держава в XXI столітті: позиції глобальних інститутів

Глобалізація стала ключовою характеристикою XXI століття і за всієї різноманітності її сприйняття, варто погодитися, що йдеться про складний і тривалий процес людської взаємодії, котрий долає встановлені державні кордони і визначає існування політичних, економічних, культурних і соціальних відносин, які піднімаються над локальними, регіональними і національними обмеженнями для створення умов нової транснаціональної цивілізації [59, с.238]. Процес глобалізації впливає на сучасну державу (і феномен соціальної держави) різноманітно й на різних рівнях. По-перше, необхідно розуміти зміну уявлень щодо обсягу суверенітету держави, який втрачає свою абсолютність. По-друге, функціонування понад 200 суверенних держав стикається з існуванням інших важливих владних центрів, яких не існувало ще декілька десятків років тому: йдеться, наприклад, про Європейський Союз, 28 учасників якого передали до спільних інститутів влади частину своїх суверенних повноважень.

Питання впливу глобалізації на правовий розвиток людської цивілізації є важливим і актуальним з огляду на низку доводів. По-перше, сутність глобалізації змінюється і сьогодні вона істотно відрізняється від того, що позначали цим терміном півстоліття тому. В динамічному аспекті глобалізація є процесом (не станом), який розвивається за власними правилами і закономірностями. По-друге, вплив глобалізації на право (так само як і на економіку та інші сфери) є визначальним і домінуючим фактором його розвитку, коли правопорядки різного рівня взаємодіють між собою за принципово іншими механізмами, створюючи нову правову реальність.

Окреслення розуміння глобалізації та її впливу на правовий простір, взаємостосунки між трьома рівнями правопорядків (національні, регіональні та міжнародні) є важливими для досягнення мети даного дослідження.

Окремі аспекти даної проблеми досліджувалися в працях В.В.Лемака, С.О.Болдіжар, О.Я.Бариської (вплив глобалізації на форму правління) [60], О.В. Терещенка (вплив глобалізації на інститути міжнародної юрисдикції) [61], Т.Б.Чубко (вплив глобалізації на сучасну державу і право) [62], Л.О.Васечко (вплив глобалізації на права людини) [63], О.В.Лемака (вплив глобалізації на функції держави). Тим не менше, наведене не заперечує своєчасності та доцільності дослідження в цьому напрямі.

Сучасний світ є багато в чому глобалізованим світом, який зазнав істотних змін протягом останніх 60-70 років. Термін "globalization" уперше було зафіксовано, коли Теодор Левітт (професор Гарвардської школи бізнесу) у 1983 р. опублікував статтю "Глобалізація ринків". Ним, зокрема, указувалося, що потужна сила рухає світом до "звуження спільноти і цією силою є технологія", яка створює нову економічну реальність, "появу глобальних ринків стандартизованих споживчих товарів у неймовірних раніше масштабах", при цьому "зникли звичні відмінності в національних або регіональних перевагах" [64].

Глобальний ландшафт планети змінюється. Станом на 2017 р. в світі нараховується 197 суб'єктів, яких ООН визнає як "договірну сторону" (незалежну юрисдикцію з правом ратифікації) в багатосторонніх міжнародних договорах: 193 держави-члени ООН, острови Кука і Ніуе, Ватикан і Палестина). Протягом XX століття їх кількість зросла, однак, слід розуміти, що в кінці XV століття лише в Європі подібних "суверенних юрисдикцій" нараховувалося більше 500 [65, с.4].

З одного боку, сьогодні глобалізація сприймається як головна рушійна сила прогресу, яка несе економічне процвітання народам усього світу, а з другого боку - як "джерело всіх сучасних бід". Професор Університету Хітотсубаші Морімура Сусума (Японія) відстоював думку про те, що глобалізація, під якою розуміється міжнародний розвиток вільної ринкової економіки, несе із собою культурне процвітання. На його думку, глобалізація - це процес, в якому люди, гроші та інформація рухаються усім світом через національні кордони, роблячи суспільства водночас як схожими, так і різними; тому, глобалізація не-

сумісна з державною промисловою монополією, вимушеним розвитком і примусовим нав'язуванням певних цінностей [66, с.298-299].

Попри різноманітність сприйняття, існує консенсус з приводу того, що ключові характеристики глобалізації пов'язані з лібералізацією міжнародної торгівлі, розширенням прямих іноземних інвестицій, виникненням масивних транскордонних фінансових потоків, внаслідок чого конкуренція на глобальних ринках різко посилилася. Також широко визнається, що це стало наслідком об'єднаного ефекту двох основних факторів: політичних рішень, спрямованих на скорочення національних перешкод на шляху міжнародних економічних угод, і впливу нових технологій, особливо в сфері інформатики і зв'язку. Вплив нової технології також надав особливого характеру нинішньому процесу глобалізації порівняно з подібними епізодами у минулому. Значно зменшені природні перешкоди часу і простору. Різко скорочено вартість переміщення інформації, людей, товарів і капіталів в усьому світу і при цьому глобальні комунікації стали дешевими і миттєвими та ще більше дешевіють і прискорюються. Це значно розширило можливості для здійснення економічних угод у всьому світі. Ринки тепер можуть бути глобальними за своїм масштабом і включати в себе все більш широкий асортимент товарів і послуг [Див.:67]. Відтак, глобалізація стала наслідком двох факторів: а) політичних рішень; б) впливу нових технологій.

Розуміння сутності глобалізації на сучасному етапі проявилося в доповіді Генерального секретаря ООН за 2016 р., де відзначалося: "Минулі десятиліття були часом тектонічних зрушень і кардинальних перемін. Глобалізація відкрила масу нових можливостей для процвітання і формування почуття спільності всього світу і людства. Однак, разом з більш широкими можливостями, з'явилися і додаткові небезпеки, і непередбачувані проблеми. Через кордони стали безперешкодно переміщатися не тільки товари і люди, але і хвороби, озброєння і екстремістська пропаганда. Події, що відбуваються в одній частині світу, позначаються на всій планеті. Протягом десятиліття сталася низка криз, які мали глобальні наслідки, починаючи з фінансової, продовольчої і паливної кризи, і завершуючи заворушеннями, що охопили регіон Близького Сходу і Північної

Африки. Ці провали відволікали ресурси від процесу розвитку, примушуючи витрачати кошти на врегулювання криз, і багаторазово посилювати почуття побоювання і тривоги в багатьох країнах... Це було перше десятиліття розквіту соціальних мереж..."[68, с.4].

Глобалізація як процес істотно впливає на світовий та національні правопорядки, роблячи багато в чому іншою сутність цих явищ. Вплив глобалізації на взаємодію міжнародного і національних правопорядків проявляється в наступних площинах.

1. Становлення глобального міжнародного правопорядку. Початок глобалізації слід вести від дати "відбудови" того, що називається сучасне міжнародне право: річ іде про документ з назвою "Атлантична хартія", ухвалений Прем'єр-міністром Великої Британії Уїнстоном Черчиллем і президентом США Франкліном Делано Рузвельтом 14 серпня 1941 р. на борту корабля ВМС США "Атланта". У восьми ключових пунктах були сформульовані основні цілі та принципи устрою світу після закінчення війни. Особливо слід відзначити 4-й пункт, згідно з яким Сполучені Штати та Велика Британія "будуть із належною повагою до своїх зобов'язань прагнути того, щоб сприяти забезпеченню всім державам, великим чи малим, переможцям або переможеним, рівного доступу до торгівлі і сировинних запасів світу, необхідних для їх економічного процвітання" [69, с.23].

Саме в період після Другої світової війни міжнародне право було перетворено в функціонуючий міжнародний правопорядок, який відрізняється від попередніх моделей кількома базовими ознаками:

1) воно стало значною мірою "універсальним" правом для всіх держав і народів. Якщо за загальним правилом дія міжнародних договорів на території конкретної держави обумовлена ратифікацією їх національним законом, то дія загальновизнаних принципів міжнародного права (так само як і звичаєве міжнародне право) безпосередньо поширюється на території національних держав незалежно від факту їх санкціонування цими державами (наприклад, конвенція про заборону геноциду 1948 р.);

2) окрім того, воно набуло нормативного розвитку, вбираючи загальнолюдські цінності і виступаючи нормативним орієнтиром для стосунків між державами (Статут ООН 1945 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., два Пакти про права людини 1966 р.);

3) міжнародний правопорядок отримав власну організаційну інфраструктуру у вигляді ООН, інших глобальних міжнародних організацій, постійних і тимчасових судових органів. У 1919 р. на Паризькій мирній конференції було прийнято рішення про організацію Постійної палати міжнародного правосуддя (арбітражний суд), який був першим міжнародним судом на постійній основі. За задумом авторів, до складу такого суду повинен був обиратися один представник від кожної держави, яка входила до складу арбітражного суду. Практично Постійна палата міжнародного правосуддя розпочала свою діяльність у 1922 році і працювала в Нідерландах до вторгнення нацистської Німеччини в 1940 р. Всього 45 держав зробили в той час заяву про визнання обов'язкової юрисдикції цієї палати. Останню сесію вона провела в жовтні 1945 р., а в 1946 р. формально припинила свою діяльність. Досвід її роботи враховано під час створення Міжнародного суду ООН, правонаступницею якого він і став. Зараз Міжнародний суд є головним судовим органом ООН [69, с.172, 174]. Однак, лише з 1985 р. кількість справ, переданих на розгляд Міжнародного Суду ООН, почала збільшуватися, при цьому в його порядку денному щорічно знаходиться більше десяти справ (ця кількість різко збільшилася до 25 в 1999 р.). Така кількість може видатися скромною, однак, слід пам'ятати, що, оскільки кількість потенційних заявників є значно меншою, ніж у національних судах (лише близько 210 держав і міжнародних організацій мають доступ до цього Суду), кількість справ, звісно, є невеликою порівняно з кількістю справ, які розглядаються національними судами [70].

Окрім Міжнародного суду ООН, діяльність здійснювали низка інших міжнародних судових організацій, зокрема: Міжнародний кримінальний суд, створений на підставі Римського статуту (понад 120 держав є учасниками);

Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне, Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді, Міжнародний трибунал по колишній Югославії.

Наведені інституційні феномени Браян Таманага сприймає як формування "глобальної правової інфраструктури". Зростання міжнародно-правової нормативної бази супроводжується активізацією міжнародних правозастосовних інституцій, у першу чергу, міжнародних судів. Міжнародне право посилюється як у сфері публічного права, так і в сфері приватного права. Разом із тим, твердити при цьому без застережень про "верховенство" міжнародного права дещо передчасно. Суб'єкти міжнародного права (як великі держави, так і так звані "держави-ізгої") нерідко порушують норми міжнародного права, коли йдеться про їх "власні інтереси" чи збереження режиму. Слід погодитися з думкою, що головною опорою міжнародного права залишається "реальна політика" [71, с. 147].

При цьому слід погодитися, коли Франціско Лапарта констатує відставання глобалізації права від глобалізації ринкової економіки і невідповідність глобального права, що формується, всім вимогам ідеалу верховенства права. Ним же справедливо відзначено, що державам, які не мають ефективного і належно оформленого правопорядку, глобалізаційні процеси не тільки не принесуть економічної вигоди, а й можуть спричинити економічної шкоди. У силу недостатньої розвиненості правових механізмів економіка багатьох посткомуністичних країн так і не отримала того економічного процвітання, котре очікувалося від вільного ринку [59, с. 238].

Імплементація міжнародного права до національного правопорядку залежить від ступеня інтегрованості національної держави до глобальних і регіональних наддержавних утворень і організацій та проявляється в наступних площинах: 1) виконання (врахування) рішень глобальних міжнародних організацій, учасником яких держава виступає. Наприклад, річ може йти про резолюції Генеральної Асамблеї ООН; 2) безпосередня дія складових міжнародного (наднаціонального) правопорядку на території національної держави (наприклад, загальновизнаних норм і принципів міжнародного права); 3) імплементація між-

народних договорів через механізми "приєднання" держави (наприклад, ратифікацію парламентом); 4) виконання рішення міжнародної судової інстанції, юрисдикцію якої національна держава визнає на своїй території. Виконання рішення судової інстанції може виражатися як безпосередньо (через певну дію державних органів щодо інтересів заявника), так і щодо удосконалення певної ділянки державно-правової практики; 5) вплив на правову систему національної держави, яка подала заяву про вступ до наддержавного утворення, правових норм, принципів і "критеріїв вступу". Річ йде, наприклад, про держави, які знаходилися в режимі правового моніторингу перед вступом до ЄС і щороку подавали звітні доповіді про стан своєї готовності до вступу до ЄС. У такий спосіб країни-кандидати на вступ до ЄС скеровувалися на цілеспрямоване реформування національних правових систем; 6) дія установчих документів наддержавного утворення (наприклад, Європейського Союзу) на території держави-члена цього утворення; 7) дія рішень спільних органів наддержавних утворень на території держави-члена утворення (наприклад, рішення Європейської комісії – виконавчого органу Європейського Союзу). Європейське право сьогодні безпосередньо діє не лише на держави-учасники ЄС, а й також на фізичних і юридичних осіб на їх території [72, с.113-114].

2. Віртуалізація правового простору в світі. Новітні засоби комунікацій і особливо Інтернет поступово витворюють де-факто нове розуміння простору, в якому здійснюється людська поведінка і яке поступово стає предметом правового регулювання. За допомогою кібер-простору люди мають можливість знайти один одного, спілкуються і організовуються приватні особи та спільноти, ведеться бізнес. Як відзначено в "Окінавській хартії глобального інформаційного суспільства" (2000 р.), інформаційно-комунікаційні технології виступають одним із найважливіших факторів, які впливають на формування суспільства XXI століття. Їх революційний вплив торкається способу життя людей, їх освіти і роботи, а також взаємодії уряду і громадянського суспільства [72].

Кібер-простір дозволяє перебудовувати сучасну державу, робити її більш відкритою та ефективною. Електронні комунікації дозволяють державі, її орга-

нам влади, здійснювати управління, а з іншого боку - контролювати її з боку суспільства ("електронний уряд"). Здійснення прав людини також повноцінно розгортається в межах віртуального простору. Водночас, кібер-простір стає інструментом вчинення правопорушень. Міжнародні злочинні групи вчиняють кібератаки для нападу на стратегічно важливу інфраструктуру сучасних держав. Тому в сучасному світі безпека держави набула додаткового виміру, яким поряд із сушею, водним, повітряним простором, є кібер-простір. У 2016 р. вперше в історії за допомогою кібератаки Росія намагалася вплинути на хід виборчої кампанії в США.

3. Вибудова європейського та інших регіональних правопорядків наднаціонального характеру. Європейський континент на сьогодні виступає яскравим прикладом створення потужного наднаціонального правопорядку в рамках Європейського Союзу (28 держав) і окремо - в рамках Ради Європи (47 держав). У ч. 3 статті 6 Договору про Європейський Союз вказано, що "основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією з прав людини та основоположних свобод і як вони випливають із спільних конституційних традицій держав-членів, складають загальні принципи права ЄС" - це означає, що значною мірою обидва названі правопорядки засновані на спільних правових принципах, як вони визначені в Європейській конвенції з прав людини 1950 р. (далі ЄКПЛ). Європейський Союз на основі Лісабонського договору 2007 р. отримав цілісну інституційно-владну систему, в якій окремі владні органи отримують безпосередню легітимацію з боку народів (виборців) держав-учасників ЄС. Європейський Суд з прав людини у Страсбурзі, який був заснований на ЄКПЛ у 1959 р., до 2016 р. виніс близько 19500 рішень (понад чверть із них стосувалася двох держав - Туреччини (3270) і Італії (2351). З цієї кількості рішень у 84% було встановлено порушення хоча б однієї статті ЄКПЛ з боку держави-відповідача. Протягом вказаного періоду Суд розглянув загалом 712 600 заяв. Більше 40% порушень, встановлених Судом, стосувалися статті 6 ЄКПЛ (права на справедливий суд), в тому числі справедливого судового розгляду (17,35%) або тривалості провадження (21,34%) [74].

5 квітня 2013 року учасники переговорів від Європейського Союзу і Ради Європи завершили підготовку проекту угоди про приєднання ЄС до Європейської конвенції про права людини. Однак, 18 грудня 2014 р. Європейський Суд справедливості у Люксембурзі на запит Європейської комісії ("Чи є проект угоди, що передбачає приєднання Європейського союзу до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (" ЄСПЛ ")] сумісним із Договорами?") виніс негативний висновок про приєднання Європейського Союзу до Європейської конвенції, оскільки це надало би зовнішньому органу влади повноваження переглядати застосування законодавства ЄС, в результаті чого процес приєднання було зупинено. Суд указав на те, що "установчі договори ЄС, на відміну від звичайних міжнародних договорів, встановили новий правовий порядок, який має свої власні установи, в інтересах яких держави-члени обмежують їх суверенні права у все більш широких галузях, а також суб'єктів, які включають в себе не тільки ті держави, а й їхніх громадян". Виходячи з цього, ЄС слід вважати "новим видом правового порядку" з "власними конституційними рамками і основоположними принципами, особливо складною організаційною структурою і повним набором правових норм для забезпечення його функціонування", а тому приєднання до ЄКПЛ буде мати наслідки для нього (пункти 157-158 рішення) [75]. Суд справедливості Європейського Союзу (The Court of Justice of the European Union), який складається з двох установ (Суд справедливості (Court of Justice) і Загальний Суд (General Court)), розглянув у 2016 р. 1 628 справ [76].

4. *Діалог національних і міжнародних судових юрисдикцій.* Слід погодитися з думкою, висловленою Матільдою Коген із Колумбійського університету (США), яка в доповіді "Верховенство права як верховенство доводів" висунула ключову ідею: юридичний обов'язок обґрунтування слід визнати головним компонентом верховенства права в сучасних правових системах [77, с.298-299]. Якраз у питанні обгрунтування судового рішення діалог національного і міжнародної юрисдикції є інтенсивним і посилюється в останні десятиліття.

Декілька прикладів. У постанові в справі про тлумачення статті 11 Конституції (постійний нейтралітет) від 2 травня 2017 р. Конституційний Суд Молдови мотивувальну частину виклав з посиланням на наступні міжнародні документи: а) звичаєве міжнародне право нейтралітету, яке сформувалося в XIX столітті і яке отримало часткове регламентування в двох угодах, підписаних 18 жовтня 1907 р. на другій Гаагській конференції (П'ята Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку війни на суші; Тринадцята Конвенція про права і обов'язки нейтральних держав у війні на морі); б) Договір про гарантування нейтралітету Швейцарії, встановленого в 1815 р., який був підтверджений у статті 435 Версальського договору; в) Державний договір Австрії з чотирма державами 5 травня 1955 р.; г) резолюція Генеральної асамблеї ООН 1995 р. про визнання статусу нейтральної держави Туркменістану [78].

Європейський Суд з прав людини більшість своїх рішень обґрунтовує з посиланнями на національне та міжнародне право. Ще в 1978 р. Європейський Суд з прав людини у рішенні "Кйоніг проти Німеччини", аргументуючи свою позицію, чітко висловився: "Здійснюючи свою контрольну функцію, Суд повинен брати в розрахунок завдання і цілі як Конвенції, так і правових систем держав-учасників" (пункт 89). Суддя Матшера в "окремій думці" до цього ж рішення ЄСПЛ сформулював значення порівняльно-правового методу ще більш рельєфно. На його думку, автономне тлумачення означає, перш за все, що положення міжнародної Конвенції не можна тлумачити єдино шляхом посилання на той обсяг, який вони мають у внутрішньому праві зацікавлених Договірних Держав; скоріше варто виходити, "по-перше, з цілей і системи Конвенції, а по-друге, із загальних принципів, які виводяться з сукупності національних правових систем" (рішення Суду Європейських співтовариств від 14 жовтня 1976 г.) [Див.: 79]. Інакше кажучи, за положеннями, що розглядаються, слід шукати "спільний знаменник", тобто за відсутності легального визначення в тексті самої Конвенції правомірно припустити, що таким є зміст, який хотіли надати цим положенням Договірні Держави. Цей спільний знаменник можна знайти шляхом порівняльного аналізу національних законодавств Договірних Держав.

Тому в результаті такого дослідження ніколи не може з'явитися поняття, яке б повністю відрізнялося від того, що прийнято в правових системах цих держав [80].

Вплив глобалізації на правосуддя (зокрема, на аргументацію судових рішень і відповідно - на аргументацію заявлених до суду вимог) найбільш очевидно проявився в 1998 р. в справі "Курт проти Туреччини". Заявниця, син якої зник за обставин, які представляли загрозу для його життя, звернулася до Європейського суду з прав людини з проханням "сприйняти підхід Американського суду з прав людини і рамках положень Американської конвенції з прав людини, а також Комітету з прав людини ООН, який діє в рамках Міжнародного пакту про громадянські і політичні права..." [81]. Використання порівняльного методу в обґрунтуванні рішень є закономірним явищем для правосуддя в умовах глобалізації.

На основі наведеного, під глобалізацією слід розуміти процес об'єднання людської цивілізації на основі спільних правових цінностей та передових технологій. Спільні цінності створюють нові форми взаємодії міжнародного, наднаціонального (регіонального) і національного правопорядків, поступово витворюючи спільний правовий простір на глобальному рівні. При цьому посилення міжнародного правопорядку поєднується з розвитком регіональних правопорядків, розширенням кібер-простору та інтенсивним діалогом судових юрисдикцій різних правопорядків. Все наведене свідчить про формування контурів "глобального права".

Параметри соціальної держави в Декларації тисячоліття ООН. У 2000 р. ООН схвалила стратегічний документ "Декларація тисячоліття Організації Об’єднаних Націй", в якому було викладено цілі світової цивілізації в умовах глобалізації [82]. Найперше було задекларовано як "головну задачу" забезпечення того, щоби глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу. Констатовано при цьому, що хоча глобалізація відкриває широкі можливості, її благами зараз користуються досить нерівномірно і нерівномірно розподі-

ляються її витрати, з особливими труднощами стикаються країни, що розвиваються, і країни з перехідною економікою.

Серед "фундаментальних цінностей" людської цивілізації у XXI столітті названо низку, по суті, характеристик сучасної держави, зокрема: а) свобода. Чоловіки і жінки мають право жити і ростити своїх дітей у гідних людини умовах, вільних від голоду і страху насилля, пригнічення і несправедливості. Кращою гарантією таких прав є демократична форма правління, заснована на широкій участі і волі народу; б) рівність. Жодна людина і жодна країна не повинні позбавлятися можливостей користуватися благами розвитку. Повинно бути гарантована рівність прав і можливостей чоловіків і жінок; в) солідарність. Глобальні проблеми повинні вирішуватися при справедливому розподілі витрат і тягарів згідно з фундаментальними принципами рівності і соціальної справедливості. Ті, хто страждають або знаходяться в найменш сприятливому становищі, заслуговують допомоги з боку тих, хто знаходиться в найбільш сприятливому становищі; г) терпимість. За всієї різноманітності віросповідань, культур і мов люди повинні поважати один одного. Відмінності в рамках суспільства і між суспільствами не повинні ні лякати, ні слугувати приводом до переслідувань, а повинні пестуватися в якості найціннішого багатства цивілізації; д) повага до природи. В основу охорони і раціонального використання всіх живих організмів і природних ресурсів повинна бути покладена обачність згідно з постулатами стійкого розвитку Нинішні нестійкі моделі виробництва і споживання повинні бути змінені в інтересах майбутнього благополуччя; е) загальний обов’язок. Обов’язок щодо управління глобальним економічним і соціальним розвитком, а також усунення загроз міжнародному миру й безпеці повинна бути розподілена між народами світу й здійснюватися на багатосторонній основі. У "Декларації тисячоліття" визначалися й інші цілі, які відображали соціальний характер національної держави, в тому числі: сприяння рівності чоловіків і жінок, розширення можливостей жінок як ефективних засобів боротьби з бідністю, голодом і хворобами, стимулювання розвитку, що носить дійсно стійкий характер; розробити і здійснити стратегії, які дають молодим людям у всьому

світі реальний шанс знайти гідну й продуктивну роботу; заохочувати фармацевтичну промисловість до забезпечення більш широкого поширення основних ліків і їх більшої доступності для всіх, хто їх потребує в країнах, що розвиваються тощо.

"Соціальна модель" Європейського Союзу. Уже наприкінці XX століття Європейський Союз через діяльність основних інститутів став переосмислювати позиції з приводу соціальної держави, її параметрів. Одним із найбільш ґрунтовних документів у цьому напрямі стала "Біла книга про конкурентоспроможність і зайнятість" (грудень 1993 р.) і особливо прийнята згодом в 1994 р. Біла книга з назвою "Європейська соціальна політика: шлях для Європейського Союзу"[83].

Вперше соціальна проблематика отримала закріплення в установчому договорі ЄС в Ніццькому договорі 2001 р. Згідно ст.137 цього Договору вказувалося, що співтовариство підтримує і доповнює зусилля держав-членів у наступних сферах: покращення умов праці з метою захисту здоров'я і безпеки трудящих; соціальне становище і соціальний захист трудящих; захист трудящих у випадку розірвання трудового договору; інформування і консультування трудящих; умови зайнятості для громадян третіх країн, які постійно проживають на території Співтовариства; рівність можливостей чоловіків і жінок на ринку праці і рівна заробітна плата; боротьба проти дискримінації за соціальними ознаками [84, с.59].

Тоді ж у Ніцці було схвалено "Соціальний порядок денний" (Social Agenda), який визначав стратегію соціальної політики ЄС на 2000 – 2005 роки, зокрема: вирішення проблеми зайнятості і скорочення безробіття, захист прав трудящих в умовах мінливої економіки, гендерну рівноправність, ліквідації бідності і боротьба з дискримінацією будь-якого роду.

У документі було вжито термін "соціальна модель" Європи, її взаємозв'язок з економічною потужністю, необхідність забезпечення позитивної і динамічної взаємодії в галузі економіки, зайнятості та соціальної політики. ЄС констатував все ще високий рівень безробіття (близько 9% від робочої сили в

Європі), визначав низку заходів у цьому напрямі : дії зі створення нових і більш якісних робочих місць, зміцнення ролі Європейського соціального фонду (ESF) – головного інструменту Співтовариства для сприяння розвитку людських ресурсів. Суспільство, засноване на знаннях, сприяє збільшенню зайнятості та соціальній згуртованості, при цьому відзначається відставання від США у запровадженні них технологій (попри ініціативу "Електронна Європа"). "Соціальний порядок денний" окремо торкався соціальних систем держав-членів, указуючи, що вони "в даний час стикаються з низкою суттєвих спільних проблем, таких як необхідність адаптуватися до змін у сфері праці, нових сімейних структур, існуючою гендерною нерівністю, демографічних змін. Відмова від адаптації та модернізації систем соціального захисту призведе до збільшення ризику зростання безробіття, бідності та соціальної ізоляції". З метою попередження та викорінення бідності, соціального відчуження та сприяння інтеграції, участі всіх в економічному і соціальному житті, Європейська Комісія запропонувала низку заходів, спрямованих на сприяння створенню більшої кількості робочих місць для вразливих груп населення, в тому числі для осіб з обмеженими можливостями, етнічних груп і нових іммігранти, підготувати нові стратегії, у тому числі заходів у галузі освіти та професійної підготовки, щоби підтримувати зусилля держав-членів ЄС (пункти 8 і 9). Для держав – кандидатів на членство в ЄС було вказано підготувати схвалення всеосяжного зводу законів і правил, які повинні забезпечити дотримання соціального правопорядку Європейського Союзу на момент приєднання. Де-факто, хоча цей документ не мав юридичної сили, він був першою загальноєвропейською програмою соціальної політики [85].

У 2006 р. Європейська комісія схвалила ще один подібний стратегічний документ "Порядок денний соціальної політики (2006-2010)", основна мета якого – "Соціальна Європа у глобальній економіці: робочі місця і можливості для всіх. Пропоновані Європейською комісією заходи були призначені для того, щоби громадяни набути впевненості у своїй здатності ефективно управляти змінами, а саме посилення конкуренції в глобальному контексті, в умовах технологічного розвитку та старіння населення. Зміни, викликані демографічним

розвитком, зокрема зі старінням населення Європи, викликають необхідність в адаптації систем соціального захисту та пенсійного забезпечення до цих змін, необхідність підвищення інтеграції молодих людей [86].

У 2014 р. новим складом Європейської комісії на чолі з Жан Клодом Юнкером був презентований ще один подібний документ "Порядок денний соціальна політика. Нова Комісія" [87]. Як і в попередніх стратегіях соціальної політики, у ньому розкриваються плани наднаціонального утворення на вибудову більш сприятливої для громадян соціальної моделі. Структура документу показує основні напрями спланованих змін: соціальні інвестиції, програма розвитку основних шляхів міст, Європейський соціальний фонд, питання зайнятості, створення робочих місць і більш справедливого суспільства. Соціальні інвестиції спрямовані на те, щоби зробити соціальну політику більш дієвою та ефективною, а також здійснювати більш активні стратегії включення соціально-трудової складової в ринок. Єврокомісія відзначила, що зазвичай базовий рівень для вирішення питань зайнятості та добробуту належить до політики, що здійснюється на національному рівні. Але ці питання на місцевому рівні, якщо така політика здійснюється, стають більш відчутними і мають сенс для людей, бо місцевий рівень уряду знаходиться найближче до громадян. Ця перевага близькості влади дає більш повне уявлення про реальні проблеми, з якими люди зіткнулися і на основі яких розвиваються тенденції бідності та соціальної ізоляції. Для міст підготовлено Концепцію соціальних витрат як соціальних інвестицій, вироблення на основі цього Соціального інвестиційного пакета. Він заснований на принципі, що розумніші державні витрати сьогодні можуть запобігти соціальним проблемам завтра і забезпечити економію в майбутньому.

Ідея соціальної держави в установчих документах Європейського Союзу. Ідея соціальної держави, пройшовши тривалий шлях саме на європейському континенті, закономірно була втілена в установчих документах Європейського Союзу. Річ іде про зміст установчих договорів ЄС, якого вони набули за наслідками реформи ("Лісабонської реформи"), коли вони внаслідок змін і доповнень були викладені у новій редакції. Після невдалої спроби ухвалення Конституції

ЄС знайшов у собі спроможність надати нового імпульсу реформам, які істотно змінили його правопорядок і інституційне наповнення. У вітчизняній літературі має місце переосмислення нової сутності ЄС [Див.: 88; 89; 90; 91; 92]. Однак, аспект аналізу соціальної держави в основоположних документах ЄС так і не знайшов свого втілення, що зумовлює продовження дослідження в цьому напрямі.

В ЄС як наднаціональному утворенні було проведено зміни, які стосувалися практично всіх інститутів і рівнів взаємодії. Лісабонський договір, який відіграв інструментальну роль, було підписано 13 грудня 2007 р. (у Лісабоні), а набув чинності 1 грудня 2009 р. Цим Договором були внесені зміни й доповнення до двох установчих документів ЄС, які отримали назву Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу.

У Договорі про Європейський Союз (далі ЄС, Союз) у статті 2 відзначається, що Союз заснований на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права і поваги до прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин. Такі цінності є спільними для держав-членів у суспільстві, в якому є плюралізм, відсутність дискримінації, терпимість, справедливість, солідарність і рівність між жінками та чоловіками. Забезпечення благополуччя народів називається серед основних цілей Союзу, поряд з миром і власними цінностями (ч.1. статті 2). У ч.3 статті 2 в контексті внутрішнього ринку, який "повинен працювати для сталого розвитку Європи", згадується соціальна ринкова економіка з високою конкурентоспроможністю, яка прагне до повної зайнятості і соціального прогресу, високого рівня захисту навколишнього середовища та поліпшення якості життя. ЄС протидіє соціальній ізоляції та дискримінації, сприяє соціальній справедливості та захисту рівності між жінками і чоловіками, солідарності між поколіннями та захисту прав дітей [93, с.17].

Механізм взаємодії норм Договору про Європейський Союз з іншими європейськими документами в сфері прав людини були визначені в його статті 6, де відзначено, що Союз визнає права, свободи і принципи, викладені в Хартії

основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. і набула чинності 1 грудня 2009 року, яка має таку ж юридичну силу як Договір. Разом із тим, положення Хартії ніяк не розширюють повноважень ЄС, які визначені в договорах. Крім того, було встановлено, що ЄС приєднується до Європейської конвенції з прав людини, що також не зачіпає компетенції Союзу, яка визначена в договорах.

У ч. 3 статті 6 Договору вказано, що "основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією з прав людини та основних свобод і як вони випливають із спільних конституційних традицій держав-членів, складають загальні принципи права ЄС".

У Розділі II "Положення про демократичні принципи" Договору про ЄС Союз визначив для себе основи демократичного ладу, який включає наступні норми і принципи: а) принцип рівності громадян, які мають отримувати рівну увагу від своїх установ, органів і відомств (стаття 9); б) функціонування Союзу має ґрунтуватися на представницькій демократії. Громадяни безпосередньо представлені на рівні Союзу в Європейському парламенті. Держави-члени представлені в Європейській Раді главами держав і урядів і в Раді представниками їх урядів, які самі демократично підзвітні своїм національним парламентам або своїм громадянам; в) кожен громадянин має право брати участь у демократичному житті Союзу, рішення приймаються якомога більш відкрито для громадян; г) політичні партії на європейському рівні сприяють формуванню європейської політичної свідомості і висловлюючи волю громадян Союзу (стаття 10); д) інститути повинні зберігати відкритий, прозорий і регулярний діалог з представниками асоціацій та громадянського суспільства.

У статті 49 Договору про Європейський Союз відзначається, що з питання про членство в Союзі може звернутися будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені у статті 2 Договору і візьме на себе зобов'язання їх сприянню. Така вимога має бути доведена до відома Європейського парламенту і національних парламентів. Держава-заявник повинна звернутися зі заявою в Раду, яка приймає рішення одноголосно після консультації з Комісією та після

отримання згоди Європейського парламенту, яка надається більшістю його депутатів. Беруться до уваги умови прийнятності, погоджені Європейською Радою. Умови приєднання та коригування договорів, на яких заснований Союз, викладаються в Угоді між державами-членами та державою-заявником. Ця Угода представляється на ратифікацію всіма державами-учасницями відповідно до їх конституційних вимог [93, с.43].

Соціальна модель ЄС була більш детально врегульована іншим установчим договором – Договором про функціонування Європейського Союзу [94]. Цьому слугує низка розділів у частині ІІІ "Внутрішні політики та діяльність Союзу" вказаного Договору: розділ X "Соціальна політика", розділ XI "Європейський соціальний фонд", розділ XII "Загальна і професійна освіта, молодь і спорт", розділ XIV "Публічне здоров'я", розділ XV "Охорона прав споживачів".

Згідно статті 151 вказаного Договору Союз і держави-члени поважають основні соціальні права так, як вони визначені в Європейській соціальній хартії 1961 і в Хартії основних соціальних прав трудящих працівників Співтовариства 1989 р., маючи на меті підтримувати зайнятість працівників, поліпшення життєві і трудові умови так, щоби досягти злагоди при збереженні досягнутого рівня, адекватної соціальної охорони, соціального діалогу, діалогу між соціальними партнерами, розвиток людських ресурсів з метою високого рівня зайнятості і протидії вилучення з ринку праці. Союз і держави-члени виходять з того, що такий стан випливає не лише з функціонування внутрішнього ринку, який сприяє зближенню соціальних систем, а й внаслідок діяльності, яка випливає з договорів, із застосування законів, інших правових приписів або адміністративних актів.

Стаття 152 Договору передбачає, що ЄС визнає і заохочує роль соціальних партнерів на своєму рівні з урахуванням різноманітності національних систем. Він сприяє діалогу між соціальними партнерами при повазі до їх автономії. За статтею 153 для досягнення цілей, викладених у статті 151, Союз підтримує і доповнює діяльність держав-членів у таких галузях: а) поліпшення трудових відносин, особливо щодо охорони здоров'я та безпеки працівників; б) умови

праці; в) соціальне забезпечення та соціальний захист працівників; г) захист працівників, трудовий договір з якими закінчується; д) інформування та консультування працівників; е) представництво і колективний захист інтересів працівників і роботодавців; є) умови зайнятості громадян третіх країн, що проживають на законних підставах на території Союзу; ж) інтеграція осіб, виключених з ринку праці; з) рівність між чоловіками і жінками з точки зору рівних можливостей на ринку праці і на рівну винагороду за працю; и) боротьба з соціальною ізоляцією; і) модернізація систем соціального захисту.

З цією метою Європейський парламент і Рада наділяються Договором наступними повноваженнями: можуть вжити заходів, спрямованих на заохочення співпраці між державами-членами в рамках ініціативи, спрямованої на підвищення рівня знань, розвиток обміну інформацією та передовими практиками, просування інноваційних підходів та оцінки досвіду, за винятком узгодження законів і правил держав-членів; можуть з частини вищенаведених питань схвалювати директиви, а з інших – закони, якими визначати мінімальні вимоги в соціальній сфері (ст.155).

Згідно статті 156 Договору з метою досягнення цілей, визначених у статті 151, Європейська комісія підтримує тісну співпрацю між державами-членами та здійснює координацію їх діяльності в усіх галузях соціальної політики, передовсім з питань, що торкаються: 1) зайнятості; 2) трудового права і умов праці; 3) основної і вищої професійної освіти; 4) соціального забезпечення; 5) охорони дітей в трудових відносинах; 6) права на об’єднання і права на колективні переговори між працівниками і роботодавцями. З цією метою Комісія в тісній співпраці з державами-членами випрацьовує дослідження, подає звіти і організовує консультації як з проблем, які виникають на внутрішньодержавному рівні, так і з проблем, що торкаються міжнародних організацій, передовсім готує ініціативи, які стають в основі директив. Про таку діяльність у повному обсязі інформується Європейський парламент, а також здійснюються консультації з Економічним і соціальним комітетом. Стаття 157 Договору встановлює, що кожна держава-член забезпечує, щоби принцип рівної оплати праці чоловіків і жінок

за рівну працю або працю рівної цінності забезпечувався. Для цілей цієї статті "оплата" означає звичайну основну або мінімальну заробітну плату і всі переваги, які працівник отримує прямо або побічно, у грошовій або натуральній формі, працюючи за наймом. Що стосується забезпечення повної рівності на практиці між чоловіками і жінками в праці принцип рівного ставлення не повинен перешкоджати будь-якій державі-члену підтримувати або вживати заходів, що передбачають особливі переваги для недостатньо представлених осіб окремої статі.

Розділ XI Договору "Європейський соціальний фонд" торкається статусу цієї інституції, яка здійснює діяльність під керівництвом Європейської комісії. Цілі заснування Фонду стосуються підвищення можливостей працевлаштування на внутрішньому ринку, сприяння підвищенню рівня життя, зростання зайнятості, зростання географічної і професійну мобільності людських ресурсів у рамках Союзу, полегшення їх адаптації до промислових змін і змін в системах виробництва, зокрема, професійної підготовки та перепідготовки.

У розділі XII "Освіта і навчання, молодь і спорт" встановлено, що Союз сприяє розвитку якісної освіти, заохочуючи співпрацю між державами-членами і, в разі необхідності, підтримує і доповнює діяльність держав-членів у повному обсязі, поважаючи їх відповідальність за зміст та організацію систем освіти, їх культурне та мовне розмаїття. У статті 168 (розділ XIV "Публічне здоров’я") Договору визначається, що діяльність Європейського Союзу спрямовується, у доповнення до національних політик, на поліпшення здоров'я населення, запобігання захворювання людей хворобами, усунення джерел небезпеки для фізичного і психічного здоров'я. Такі дії повинні охоплювати боротьбу проти головних бичів здоров'я шляхом сприяння дослідженню їх причин, передачі та профілактики, а також інформації про стан здоров'я та освіти, моніторингу серйозних транскордонних загроз здоров'ю, раннє попередження і боротьба з ними.

Аналіз змісту установчих договорів Європейського Союзу засвідчує чіткі позиції наднаціонального утворення з приводу окреслення параметрів соціальної держави на двох рівнях: на рівні ЄС та на рівні національних держав – чле-

нів. По-перше, йдеться про те, що цей феномен і надалі зосереджується в рамках національної держави, на яку лягає відповідальність за проведення активної соціальної політики, щодо якої роль ЄС є переважно субсидіарною. По-друге, феномен соціальної держави – це заснована на повазі до гідності людини демократична держава, яка на національному рівні або через спільні інститути ЄС в умовах верховенства права забезпечує високу якість життя громадян на основі функціонування ефективної соціальної ринкової економіки, що відзначається конкурентоспроможністю.

Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р. (далі – Хартія), хоча й не належить до установчих документів ЄС, по суті, як було відзначено, відіграє роль принципів права цього утворення – провідного джерела права, котре також широко окреслює підвалини соціальної держави [95].

Слід погодитися з тим, що "можна з упевненістю стверджувати, що для Суду Європейського Союзу – органу, який послідовно забезпечує втілення принципу пріоритету права ЄС щодо національних правопорядків держав-членів цього формування, першочергового значення набула саме Хартія ЄС, а не ЄКПЛ, попри те, що остання визнана ЄС одним із загальних принципів його правової системи, які (принципи) теж є джерелами права ЄС" [96, с.25 - 26].

У преамбулі Хартії було підкреслено, що Союз заснований на неподільному, універсальному значенні людської гідності, свободи, рівності і солідарності, а "до серця його діяльності ставить людину". Уже в її статті 1 акцентовано, що "гідність людини недоторкана" і "вона повинна поважатися і захищатися". Відштовхуючись від цієї ключової ідеї, викладається широкий каталог прав людини, в тому числі в соціальній сфері.

По-перше, в Хартії закріплено низку соціальних прав у традиційному форматі. До таких, зокрема, належить право на освіту, право на працю, право на соціальне забезпечення тощо. Проте їх зміст також містить ідеї, далекі від традиційних. Наприклад, право на освіту включає, окрім іншого, "свободу створювати освітні установи з належною повагою до демократичних принципів і право батьків забезпечувати освіту і виховання своїх дітей відповідно до своїх релі-

гійних, філософських та педагогічних переконань, які повинні бути забезпечені згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права (стаття 14).

По-друге, низка інших соціальних прав стосуються окремих категорій суб'єктів, достатньо вузьких, якщо врахувати наднаціональний рівень Хартії. Йдеться, наприклад, про права дитини (стаття 24), права літніх людей (стаття 25). Щодо прав літніх, то Союз "визнає і поважає права літніх людей на гідне та незалежне життя та брати участь в соціальному і культурному житті". Оригінально сформульована стаття 26 Хартії "Інтеграція людей з обмеженими можливостями", в якій визначається, що Союз визнає і поважає право людей з обмеженими можливостями отримати вигоду з заходів, спрямованих на забезпечення їх незалежності, соціальну інтеграцію, професійну інтеграцію та участь у соціальному житті.

По-третє, Хартія встановлює рівність перед законом, заборону дискримінації, і, окрім загальних положень, містить вказівку на відсутність дискримінації "за ознакою громадянства" (стаття 21). Закріплена рівність між жінками і чоловіками (стаття 23), водночас, "не перешкоджає збереженню або прийняттю заходів, що передбачають особливі переваги на користь недостатньо представленої статі". По-четверте, Хартія містить окремий розділ IV "Солідарність", в якому закріплені права осіб, пов'язані з трудовими відносинами. Деякі з них є рідкісними в практиці закріплення на рівні національних конституцій – найперше серед таких слід назвати право на інформацію та консультації в рамках підприємства (стаття 27). Інші права цього блоку передбачають: право на ведення колективних переговорів і дій (стаття 28), право на доступ до служб працевлаштування (стаття 29), захист у разі необґрунтованого звільнення (стаття 30), право на справедливі умови праці (стаття 31), заборона дитячої праці та захист молоді на роботі (стаття 32).

По-п'яте, провідні для соціальної держави право про соціальне забезпечення і соціальної допомоги (стаття 34) та право на охорону здоров'я (стаття 35) орієнтують на надання відповідних послуг згідно правил, встановлених

Союзом, а також національним законодавством та практикою. Згідно ч.3 статті 34 Хартії "з метою боротьби з соціальним відчуженням і убогістю, Союз визнає і поважає право на соціальну допомогу та допомогу в забезпеченні житлом для забезпечення гідного існування для всіх тих, хто не мають достатніх ресурсів, згідно з правом Союзу, національним законодавством і практикою".

Підводячи підсумки закріплення ідей соціальної держави в установчих договорах Європейського Союзу, викладених у новій редакції в 2007 р., та Хартії основних прав Європейського Союзу 2000 р., приходимо до таких висновків.

1.Установчі договори закріпили на найвищому юридичному рівні ЄС положення щодо соціального характеру наднаціонального утворення та відповідних вимог до його інститутів та до національного законодавства держав – членів ЄС. Взаємодія двох рівнів правопорядків здійснюється навколо ключових цінностей та принципів ЄС, серед яких гідність людини та благополуччя народів. Параметри соціальної держави в рамках такої взаємодії правопорядків включають наступне: а) феномен соціальної держави втілюється в демократії на рівні національної держави та на рівні ЄС, що заснований на принципах представницької демократії і окреслює можливість надати високої легітимності рішенням щодо соціальної політики в рамках ЄС та прозорості механізму їх прийняття; б) соціальний характер держави обпирається на соціальну ринкову економіку з високим рівнем конкурентоспроможності, яка забезпечує справедливий перерозподіл ресурсів.

2. Установчі договори ЄС започатковують визнання прав людини як джерела діючого права, виголошуючи їх "принципами права Європейського Союзу", не роблячи при цьому різниці між громадянськими і політичними правами, з одного боку, та соціальними права, з іншого.

3.Соціальні права особи в рамках Європейського Союзу, попри їх закріплення на національному рівні, отримали субсидіарне закріплення у відповідних формулюваннях як установчих договорів ЄС, так і Хартії основних прав ЄС. В сукупності вони становлять новітні ідеї високих стандартів захисту прав людини та відображають поступове витворення єдиного європейського простору со-

ціальних прав людини. Частина з них передбачають позитивні зобов'язання національної держави і ЄС перед людиною. Установчі договори, крім того, містять визнання додаткових фундаментальних документів у сфері прав людини, зокрема, Європейської конвенції прав та основоположних свобод.

2.3. Питання соціальної держави в практиці Європейського суду з прав людини

На перший погляд зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. обійшов увагою соціальні права, що не могло не бути відображеним в практиці Європейського суду з прав людини. Якщо брати до уваги зміст статей 2 - 14 Конвенції, то насправді серед них соціальні права прямо не формулюються. Однак, уже Перший протокол до Конвенції (1952 р.) у статті 1 закріпив "захист права власності", а в статті 2 "право на освіту".

Як показала наступна практика, ЄСПЛ активно брався здійснювати захист соціальних прав, "пов'язуючи" їх з низкою інших прав, визначених розділом 1 Конвенції: від права на життя (стаття 2), статті 3 (заборони катування), заборони рабства і примусової праці (стаття 4) до свободи зібрань та об'єднань (стаття 11) і заборони дискримінації (стаття 14).

Актуальність дослідження цього питання вимірюється й тим, що в Україні вивченню цього питання було приділено недостатньо уваги, причому це стосується і правової доктрини, і судової практики.

Перші кроки: "волоцюга": допомога і затримання. У справі "Де Вільде, Оомс і Версіп проти Бельгії" (1971 р.) заявники були тимчасово позбавлені волі старшим поліцейським чином, до якого вони з'явилися самі і були доставлені останнім протягом двадцяти чотирьох годин, як передбачено розділом 3 Закону від 1 травня 1849 р., до мирового судді, який передав їх у розпорядження Уряду. Законність дій поліцейських заявниками не заперечувалася; оскільки згадані особи з'явилися добровільно і визнали, що вони займалися бродяжництвом, доставити їх негайно до мирового судді для прийняття рішення було цілком природною дією. Більш того, цей акт носив чисто попередній характер. Примусове

утримання осіб у спеціальних установах було наслідком рішень мирових суддів. Тому законність заходів щодо трьох заявників повинна була бути оцінена з урахуванням цих рішень. Суд відзначив, що Конвенція не містить визначення терміна "бродяга". Визначення статті 347 Кримінального кодексу Бельгії вказує: "Бродяги - це особи, які не мають постійного місця проживання, засобів існування і заняття або професії". Тільки сукупність цих трьох умов дає підставу компетентним властям розпорядитися про подальшу долю бродяг. Суд зробив висновок - відповідаючи, таким чином, всім ознакам "бродяги", заявники могли, згідно зі статтею 5 п. 1 (e) Конвенції, піддатися затриманню за умови наявності розпорядження компетентних органів та відповідно до процедури, встановленої бельгійським законом [97]. У цій справі Судом було підтверджено прямий зв'язок соціального становища особи зі статтею 5 Конвенції.

Відмова в наданні безоплатної правової допомоги. Тлумачення ЄСПЛ змісту Конвенції істотно змінювалося з врахуванням обставин справ. Так, уже в 1979 р. у справі "Ейрі (Airey) проти Ірландії" ЄСПЛ сформулював важливу позицію щодо соціальних прав людини (пункт 26 рішення): "*Конвенція не повинна тлумачитися таким чином, щоб підштовхувати держави на шлях економічного і соціального прогресу. Він повинен носити поступовий характер. Суд усвідомлює, що подальше здійснення соціально-економічних прав в значній мірі залежить від стану - особливо фінансового, - в державах, про які йде мова. З іншого боку, Конвенція повинна тлумачитися в світлі сьогоднішніх умов, і вона націлена на реальний і практичний захист людини в тих галузях, де вона діє. Хоча Конвенція говорить головним чином про громадянські і політичні права, багато з них в процесі реалізації набувають рис і ведуть до наслідків соціально-економічного характеру. Тому Суд, як і Комісія, вважає, що та обставина, що тлумачення Конвенції може торкнутися і соціально-економічної сфери, не повинно само по собі бути вирішальним аргументом проти такого тлумачення; жорсткого кордону між цією сферою і змістом Конвенції не існує...*" (підкреслення автора). Суд констатував, що "держава не повинна надавати безкоштовну правову допомогу при вирішенні всіх суперечок, що відносяться до "цивільних

прав". Конвенція не дає підстав для такого широкого висновку", однак, по суті, сформулював позицію, за якою на державу покладено обов'язок гарантувати можливість доступу до суду. Наведену позицію слід сприймати як ключову у підході Суду до розуміння соціальних прав (і соціально-економічної сфери).

Один із суддів в "окремій думці" різко висловився проти такого підходу. Суддя Тор Вільялмсон аргументував тим, ніхто не заперечує того, що заявник (І.Ейрі) не може собі дозволити оплатити повну вартість юридичного представництва за її позовом до Вищого Суду Ірландії і у зв'язку з цим були порушені статті 6, 8, 13 і 14 Конвенції, тоді як представник уряду наполягав на визнанні скарги "неприйнятною". Труднощі в доступі до суду, згідно позиції заявника, хоча є формально відкритими, носять фактичний характер. І такі труднощі пов'язані не з внеском до бюджету, а з оплатою юристів, які би представляли її інтереси в суді. Далі суддя зауважив: "Маючи це на увазі, я без особливих коливань, але з жалем, приходжу до висновку, що у заявника немає підстав для звернення до статті 6 п. 1 Конвенції. Я не знаходжу в ній норми, яка зобов'язує держави-учасники надати безкоштовну юридичну допомогу у цивільних справах, що по суті справи є предметом спору. Здатність або нездатність особи вимагати здійснення його або її прав, передбачених Конвенцією, може базуватися на кількох підставах, одним з яких буде його або її фінансове становище. Звичайно, викликає жаль, що річ у цьому. Держави, що ратифікували Конвенцію, брали на себе і продовжують вживати заходів, спрямованих на економічний і соціальний розвиток в нашій частині планети. *Однак ідеї, що лежать в основі Конвенції, а також її формулювання ясно показують, що вона займається іншими проблемами, ніж ті, з якими ми стикаємося у даній справі. Війну з бідністю не можна виграти шляхом широкого тлумачення Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини. Там, де Конвенція вважає фінансову спроможність скористатися наданим нею правом настільки важливою, що вона повинна розглядатися як складова частина цього права, вона так і заявляє* (підкреслення автора). Це видно зі статті 6 п. 3. Коли це не так, Конвенція нічого не говорить про те, як, коли і які фінансові кошти повинні бути надані. Будь-

яке інше тлумачення Конвенції, принаймні на даній стадії розвитку інституту прав людини, призведе до появи проблем, набір і складність яких не можна передбачити, але які, без сумніву, виявляться поза сферою компетенції Конвенції та створених нею установ" [98].

Право на пенсію: законні очікування і захист права власності. Фабула справи "Клейн проти Австрії" (2011 р.) передбачала, що заявник, який був адвокатом і сплачував пенсійні внески протягом приблизно 32 років до позбавлення права практикувати, звернувся до місцевої палати адвокатів за призначенням пенсії по старості після досягнення віку виходу на пенсію. Однак рішенням, залишеним без зміни національними судами, його скарга була відхилена на тій підставі, що на той час, коли досяг віку виходу на пенсію, він втратив право практикувати і більше не перебував у реєстрі адвокатів. Суд указав з питань права: "З приводу дотримання статті 1 Протоколу N 1 до Конвенції. Обов'язкова участь в системі пенсій по старості, заснованої на обов'язковому для всіх членстві в професійній організації в період роботи за професією, могло породити законне сподівання права на пенсійні виплати у разі припинення роботи і становило майно в значенні статті 1 Протоколу N 1 до Конвенції...". Крім того, Суд встановив, що відмова в призначенні пенсії становить втручання в право заявника на захист власності. Зменшення або позбавлення пенсії по старості має розглядатися не як контроль використання або позбавлення майна, а з точки зору першого абзацу статті 1 Протоколу N 1 до Конвенції. Відтак, Європейський Суд визначив, чи було встановлено справедливий баланс між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основних прав особи. На думку Суду, "навіть якщо держава мала законний інтерес в забороні практики неспроможним адвокатам, цей інтерес не міг за відсутності карального елемента виправдати позбавлення всіх його пенсійних прав" [99]. У цьому випадку Суд пов'язав право на пенсійне забезпечення із правом власності (стаття 1 Першого протоколу).

"Нелюдське ставлення" в сфері медичної допомоги (стаття 3 Конвенції). За заявою громадянки Словаччини ромського походження Суд в справі "V.C.

проти Словаччини" зазначив, що процедура стерилізації виступала серйозним втручанням у фізичну недоторканність заявниці, оскільки в результаті вона була позбавлена репродуктивної функції. На момент стерилізації заявниці було 20 років і вона, відповідно, перебувала на ранній стадії свого репродуктивного життя. Була відсутня нагальна необхідність у процедурі з медичної точки зору. Заявниця не надавала інформованої згоди на неї. Навпаки, їй було запропоновано підписати надруковані слова "пацієнтка вимагає стерилізації", коли вона перебувала в положенні лежачи на спині і відчувала біль від триваючих кілька годин пологів. До підписання документа її підбурювали медичні працівники, які повідомили їй, що вона або її дитина загинуть в разі наступної вагітності. Таким чином, на думку Суду, процедура стерилізації, включаючи спосіб, яким у заявниці було запрошено згоду на неї, могла викликати у неї почуття страху, туги і неповноцінності та спричинити тривалі страждання. Через нездатність мати в подальшому дітей заявниця була піддана остракізму ромським співтовариством. Хоча відсутні ознаки того, що медичні працівники діяли з наміром піддати заявницю жорстокому поводженню, вони, тим не менш, допустили грубе нехтування її правом на автономію і вибір в якості пацієнта. Відтак Суд, визнав, що "наведене поводження, якому вона була піддана, досяг порогу суворості, необхідної для його віднесення до сфери дії статті 3 Конвенції. Таким чином, мало місце порушення статті 3 Конвенції у частині стерилізації заявниці" [100]. У цій справі Суд провів зв'язок між правом на медичну допомогу і статтею 3 Конвенції.

Відсутність коштів не є виправданням невиконання рішення суду (стаття 6 п. 1 та ст.1 Першого протоколу Конвенції). Захист і реалізація значної частини соціальних прав пов'язана з виконанням рішень судів щодо бюджетних зобовязань держави. У справі "Бурдов проти Росії" (2002 р.) заявник брав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і внаслідок цього отримав велику дозу радіоактивного опромінення. У 1991 році на підставі експертного висновку, яким було встановлено причинний зв'язок між захворюванням п. Бурдова та його роботою, пов'язаною із ліквідацією наслідків чорнобильської аварії, п. Бур-

дову було призначено відповідну компенсацію. Оскільки Управлінням соціального захисту населення м. Шахти ця компенсація тривалий час не виплачувалася, п. Бурдов у 1997 році звернувся з позовом до суду. 3 березня 1997 року Шахтинський міський суд задовольнив позов п. Бурдова про стягнення суми компенсації у розмірі 23786567 рублів та штрафу у такому ж розмірі. Заявнику неодноразово відмовляли у виплаті присуджених сум з огляду на відсутність відповідних коштів. Заявник стверджував, що неможливість виконання судових рішень, ухвалених на його користь, суперечить приписам Конвенції. На обґрунтування своїх вимог він посилався на ч. 1 ст. 6 Конвенції та ст. 1 Протоколу. Суд наголосив, що *виконання будь-якого судового рішення є невід'ємною стадією процесу правосуддя, а тому повинно відповідати вимогам, вміщеним у ст. 6 Конвенції. Для держави є неприпустимим виправдання неможливості виконання судового рішення відсутністю належного фінансування. У зазначеній справі заявник не повинен був страждати від невиконання ухвалених на його користь судових рішень через фінансовий стан держави. На думку Суду, зумовлена діями держави неможливість отримати заявником присуджені йому грошові виплати аж до 5 березня 2001 року є втручанням у його право на мирне володіння майном відповідно до змісту ст. 1 Протоколу. Не забезпечивши виконання судових рішень, уряд позбавив заявника можливості отримати кошти, які той цілком підставно очікував. Уряд не зміг обґрунтувати свою бездіяльність. Водночас, на думку Суду, відсутність коштів не може слугувати виправданням невиконання судових рішень* (підкреслення автора). Таким чином, мало місце порушення ст. 1 Першого протоколу Конвенції [101].

Право на надбавки до зарплати (стаття 1 Першого протоколу Конвенції). У справі "Кечко проти України" заявник скаржився, що відмова виплатити йому надбавки, на які він мав право відповідно до законодавства за період з 1997 р. до 1999 р., становить порушення його майнових прав відповідно до статті 1 Протоколу N 1 до Конвенції. Натомість, Уряд стверджував, що скарга заявника щодо отримання майна не стосувалася ані "існуючої власності", ані "законних сподівань". Уряд також стверджував, що в цій справі не було неви-

правданого втручання у майнові права заявника, оскільки національними судами не було визнано право заявника на 20% надбавку до заробітної плати та щорічну допомогу на оздоровлення, так як дія відповідного положення законодавства була призупинена. Уряд також наголосив, що у цій справі була колізія двох нормативних актів - Закону України "Про освіту" та Закону України "Про Державний бюджет" на відповідний рік, де положення останнього закону превалювали як lex specialis. Суд повторив у цій справі, що поняття "власності", яке міститься в першій частині статті 1 Протоколу N 1, має автономне значення, яке не обмежене власністю на фізичні речі і не залежить від формальної класифікації в національному законодавстві: деякі інші права та інтереси, наприклад, борги, що становлять майно, можуть також розглядатись як "майнові права", і, таким чином, як "власність" в цілях вказаного положення. Питання, що потребує визначення, полягає в тому, чи мав відповідно до обставин справи, взятих в цілому, заявник право на матеріальний інтерес, захищений статтею 1 Першого Протоколу. *У рішенні Суд зауважив, що в межах свободи дій держави визначати, які надбавки виплачувати своїм працівникам з державного бюджету. Держава може вводити, призупиняти чи закінчити виплату таких надбавок, вносячи відповідні зміни в законодавство. Однак, якщо чинне правове положення передбачає виплату певних надбавок, і дотримано всі вимоги, необхідні для цього, органи державної влади не можуть свідомо відмовляти у цих виплатах доки відповідні положення є чинними* (підкреслення автора). Оскільки заявником була дотримана умова 10-річного стажу, то можна сказати, що він має якщо не право, то законні сподівання на отримання зазначених коштів. Суд не прийняв аргумент Уряду щодо бюджетних асигнувань, оскільки органи державної влади не можуть посилатися на відсутність коштів як на причину невиконання своїх зобов'язань [102].

Виплата заборгованості грошового утримання (ст. 1 Першого протоколу Конвенції). У справі "Сук проти України" заявник скаржився на те, що національні органи влади позбавили його майна, так як відмовили у виплаті заборгованості грошового утримання. Уряд заперечив, посилаючись на те, що заявник

ніколи не мав остаточного і такого, що підлягало виконанню, рішення, винесеного на його користь, а справедливість національного провадження, яке закінчилось остаточним відхиленням позову заявника щодо виплати щомісячного грошового забезпечення, ніколи заявником не оспорювалась. Тому Уряд вважав, що заявник не може стверджувати, що він є жертвою порушення його прав, гарантованих Конвенцією. Суд заперечив, зазначивши, що питання у цій справі пов'язане не з поданою до національних судів "вимогою", яка може становити "майно" у значенні статті 1 Першого протоколу, а радше з правом на виплату, яке походить безпосередньо з чинного та передбачуваного положення національного законодавства. При цьому Суд повторив, що поняття "майно" в першій частині статті 1 Першого протоколу має автономне значення, яке не обмежується правом власності на фізичні речі та є незалежним від формальної класифікації в національному законодавстві. *Певні інші права та інтереси, що складають активи, наприклад, борги, можуть також вважатися "майновими правами" і, відповідно, "майном" у розумінні цього положення. Питання, що має бути розглянуто, полягає у тому, чи надавали заявнику обставини справи, розглянуті в цілому, право на інтерес, який по суті захищається статтею 1 Першого протоколу (пункт 22 рішення). Суд знову повторив позицію, що держава на власний розсуд визначає, які доплати надавати своїм працівникам із державного бюджету. Держава може ввести, призупинити або припинити їх виплату, вносячи відповідні законодавчі зміни. Однак, якщо законодавча норма, яка передбачає певні доплати, є чинною, а передбачені умови - дотриманими, державні органи не можуть відмовляти у їх наданні, доки законодавче положення залишається чинним* (підкреслення автора). Суд зауважив також, що вимога заявника до національного суду ґрунтувалась на чіткому положенні національного законодавства, що було чинним на той час. Національні суди аргументували свої рішення тим, що Закон України "Про Державний бюджет України на 2000 рік" не передбачав видатків для виплат, передбачених Указом Президента, і, відповідно, постановили, що заявник не мав права на такі виплати протягом відповідного періоду згідно з Законом України "Про бюджетну сис-

тему України". Як указав Суд, таким чином, *виявляється, що національні суди проігнорували положення статті 28 Закону України "Про бюджетну систему України", яке забороняло вносити зміни до законодавства Законом про Державний бюджет України, спочатку зміни слід було внести до відповідних законів. Більше того, Суд не приймає аргумент Уряду щодо бюджету, оскільки державні органи не можуть посилатися на відсутність коштів як на підставу невиконання зобов'язань. Тому остаточна відмова національних органів у праві заявника на цю доплату за період, що розглядається, є свавільною і такою, що не ґрунтується на законі* (підкреслення автора) [103].

Зменшення розміру пенсії законом. У справі "Великода проти України" (2012 р.) за скаргою заявниці, учасниці ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, ЄСПЛ перевірив відповідність Конвенції того, що розмір її пенсії, установленої судовим рішенням у 2010 р., був зменшений Урядом на підставі нового законодавчого регулювання. 14 червня 2011 року до Закону України "Про Державний бюджет на 2011 рік" були внесені зміни та доповнення, відповідно до яких розмір пенсії за статтями 50 та 54 Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" мав визначатися Кабінетом Міністрів України. До самого Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" зміни та доповнення не вносилися. 26 грудня 2011 року Конституційний Суд України визнав вказані зміни конституційними. На виконання Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет на 2011 рік" 6 липня 2011 року Кабінет Міністрів України виніс постанову № 745, яка набрала чинності 23 липня 2011 року.

Суд визнав заяву неприйнятною, навівши такі аргументи (пункти 21 - 29 Ухвали). По-перше, законодавчі норми щодо пенсійного забезпечення можуть змінюватися, а відповідне судове рішення не може бути гарантією проти таких змін у майбутньому. По-друге, звернувши увагу на те, чи зменшення пенсії заявниці було сумісним з вимогами статті 1 Першого протоколу, Суд відповів на нього: "*Це положення також не встановлює жодних обмежень свободи Дого-*

вірних держав вирішувати, запроваджувати чи ні будь-які форми системи соціального забезпечення, або обирати тип чи розмір пільг для забезпечення у рамках будь-якої такої системи. Проте, якщо Договірна держава має чинне законодавство, яким виплату коштів передбачено як право на соціальні виплати (обумовлені чи не обумовлені попередньою сплатою внесків), таке законодавство має вважатися таким, що передбачає майнове право, що підпадає під дію статті 1 Першого протоколу, відносно осіб, які відповідають її вимогам, доки існує законодавче право. По-третє, суд нагадав, що стаття 1 Першого протоколу не гарантує як таке право на будь-які соціальні виплати у певному розмірі (підкреслення автора). "Вимога" може становити "майно" у розумінні статті 1 Першого протоколу, лише якщо достатньою мірою встановлено, що вона підлягає виконанню. Отже, зменшення або припинення достатньою мірою встановлених пільг може становити втручання у мирне володіння майном. Однак, у цій справі, *з огляду на те, що до відповідного законодавства було внесено зміни та доповнення, не можна вважати, що надання заявниці права на пільгу у певному розмірі було встановлено достатньою мірою* (підкреслення автора).

По-четверте, більше того, навіть припускаючи, що зміни та доповнення до Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" становили втручання у право заявниці на мирне володіння майном у розумінні статті 1 Першого протоколу, Суд нагадав, що перша та найважливіша вимога цього положення полягає у тому, що будь-яке втручання з боку державних органів влади у мирне володіння майном має бути законним та має переслідувати легітимну мету "в інтересах суспільства". Будь-яке втручання має також бути обґрунтовано пропорційним переслідуваній меті. Іншими словами, має зберігатися "справедливий баланс" між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами щодо захисту основоположних прав особи. Необхідного балансу не буде досягнуто, якщо на відповідну особу або осіб буде накладений особистий та надмірний тягар.

По-п'яте, у цій справі немає доказів того, що відповідні зміни до Закону України про Державний бюджет України не були внесені відповідно до закон-

ної процедури, а за відсутності будь-яких доказів того, що вони не були доступними та передбачуваними, Суд доходить висновку, що вони відповідали вимозі щодо законності за статтею 1 Першого протоколу. Суд також не дійшов висновку, що передавши Кабінету Міністрів України право на встановлення розміру соціальних пільг, Парламент України діяв у порушення якихось положень Конвенції. По-шосте, Суд також зазначив, що *зменшення пенсії заявниці очевидно було обумовлено міркуваннями економічної політики та фінансових труднощів, з якими зіткнулася держава. За відсутності будь-яких доказів щодо протилежного та визнаючи, що держава-відповідач має широке поле свободи розсуду щодо досягнення балансу між правами, що є предметом спору, та економічною політикою, Суд не вважав, що таке зменшення було непропорційним переслідуваній легітимній меті або що воно поклало надмірний тягар на заявницю* (підкреслення автора) [104].

Право на освіту. Як уже відзначалося, у первинному тексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі Конвенція), який був ухвалений у Римі 4 листопада 1950 р., у розділі першому серед сформульованих положень щодо прав людини не містилися такі, які би відображали соціальні права. Конвенція в цьому аспекті сильно відрізнялася від змісту Загальної декларації прав людини, яка була ухвалена незадовго до неї (10 грудня 1948 р.). Такий підхід відображав уявлення, що дана група прав людини знаходяться за межами "фундаментальних прав" людини [105]. Однак, ситуація змінилася вже в ході внесення перших доповнень до Конвенції. Актуальність даного аспекту дослідження виявляється також і в тому, що сама Конвенція покликана відігравати виключно високу роль для правової освіти у таких аспектах як: 1) запровадження належної освіти і навчання в галузі конвенційних прав та прецедентної практики Суду передусім у рамках вивчення правничих та політологічних дисциплін в університетах, а також під час професійної підготовки юристів та інших суб'єктів правозастосовчої діяльності; 2) гарантування ефективності освіти і навчання, що передбачає, зокрема, належну підготовку викладачів; та 3) заохочення ініціатив зі сприяння розумінню та знанню конвенційної системи [106].

У Першому протоколі до Конвенції стаття 2 спеціально була передбачена для такого соціального права як "право на освіту". Положеннями вказаної статті було встановлено: "Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань".

Наведена стаття істотно відрізняється від статті 26 Загальної декларації прав людини як змістом, так і способами юридичної техніки. Остання встановлювала, що "освіта повинна бути безоплатною, хоча би початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою", а також те, що "технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного". Крім того, визначалися цілі освіти: "Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод", а також "повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру". Для батьків окремо встановлювалося "право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей" [107].

З метою теоретичного аналізу статті 2 Першого протоколу Конвенції необхідно відштовхуватися від певних методологічних установок. По-перше, для розуміння наведених положень необхідно користуватися певними правилами тлумачення міжнародних договорів, до яких належить і Конвенція. Правила тлумачення міжнародних договорів визначаються статтями 31 і 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (УРСР приєдналася в 1986 р.), які, зокрема, встановлюють: "Договір повинен тлумачитись добросовісно відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їхньому контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору". Для цілей тлумачення договору контекст охоплює, крім тексту, включаючи преамбулу, також "наступну практику застосування договору". При цьому можливе звернення до додаткових засобів тлумачення в тому числі до підготовчих матеріалів та до обставин

укладення договору, щоб підтвердити значення, яке випливає із наведеного, або визначити значення, коли тлумачення відповідно до наведеного: a) залишає значення двояким чи неясним; або b) призводить до результатів, які є явно абсурдними або нерозумними [108].

По-друге, буквальне тлумачення наведених положень статті 2 Першого протоколу Конвенції дозволяє стверджувати, що у першому реченні цієї статті сказано, що держава нікому не може відмовити в праві на освіту. Це означає, що вона не може втручатися у здійснення особою її права на освіту, наприклад шляхом створення перешкоди скористатися можливостями для одержання освіти, які надає держава. Друге речення статті свідчить про два інші елементи права на освіту. По-перше, державі надаються повноваження щодо визначення характеру і обсягу участі батьків в освіті та навчанні. І, по-друге, в цій фразі йдеться про гарантію права батьків на повагу до їхніх переконань, коли йдеться про освіту їхніх дітей. На відміну від багатьох інших статей Конвенції, стаття 2 Першого Протоколу складається з негативних термінів: держава не може заборонити, але й не зобов'язана гарантувати додержання визначеного права. Таке формулювання права на освіту надає державі можливість захищатися від обвинувачень у його порушенні. Іншими словами, приватній особі важко навести переконливі докази того, що держава зобов'язана не втручатися та/або діяти позитивно з метою забезпечення її права на освіту. Замість цього особа повинна довести, що держава активно відмовляє їй у праві на освіту, що є значно вищим рівнем порівняно з принципами невтручання або позитивного зобов'язання [109].

Практика застосування статті 2 Першого протоколу Конвенції Європейським судом з прав людини, виходячи з наведеного, є доволі обмеженою і складається, по суті, з кількох справ (у частині з них стаття 2 Першого протоколу застосовується "у поєднанні" з іншими статтями Конвенції).

Справа "Кєлдсен, Буск Мадсен і Педерсен проти Данії" (1976 р.). У цій справі Європейська комісія з прав людини розглянула скаргу батьків на змістовне наповнення навчальної програми у державній школі. Вирішуючи справу,

Комісія сформулювала низку позицій щодо тлумачення статті 2 Першого протоколу Конвенції (пункти 52 - 55 рішення). По-перше, Комісія вказала, що, як уже видно із самої структури статті 2, вона становить єдине ціле при домінуванні першого речення. Взявши на себе зобов'язання не відмовляти "в праві на освіту", Договірні Сторони гарантують кожній людині, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, "право на доступ до навчальних закладів, які існують в даний час", і "можливість скористатися отриманою освітою" "при офіційному визнанні знань після закінчення занять". Право, сформульоване у другому реченні статті 2, є складовою частиною цього основного права на освіту. Саме при виконанні природного боргу перед своїми дітьми батьки, що несуть основну відповідальність за навчання і освіту своїх дітей, можуть зажадати від держави поважати їхні релігійні та філософські переконання. Їх праву, таким чином, кореспондує обов'язок, тісно пов'язаний із здійсненням і використанням права на освіту. З іншого боку, "потрібно тлумачити в цілому положення Конвенції". Відповідно два речення статті 2 повинні бути витлумачені як у взаємозв'язку, а й, зокрема, в контексті положень статей 8-10 Конвенції, які проголошують право кожного, включаючи батьків і дітей, "на повагу до свого приватного і сімейного життя", "на свободу думки, совісті і релігії "і" свободу ... одержувати і поширювати інформацію та ідеї".

По-друге, відтак, формування і планування навчальних програм входить в принципі до компетенції держав-учасників. Це головним чином питання доцільності, за якими Суд не повинен приймати рішень і які можуть сильно відрізнятися в залежності від країни і конкретного періоду. Зокрема, друге речення статті 2 Протоколу №1 не забороняє державам поширювати за допомогою системи освіти інформацію або знання, які прямо або побічно мають релігійний або філософський характер. Стаття не дозволяє батькам заперечувати проти включення такого навчання або освіти в шкільні програми, інакше вся затверджена система навчання ризикує опинитися нездійсненною. Насправді видається, що багато предметів, що викладаються в школі, як правило, мають деякий філософський підтекст або забарвлення. Те ж саме можна сказати про власти-

вості релігії, якщо згадати, що є релігії, які формують широку систему догматів і моральних установок, яка покликана давати відповіді на будь-яке питання філософського, космологічного або етичного характеру. Друге речення статті 2 має на увазі, з іншого боку, що держава, виконуючи зобов'язання, які вона взяла на себе в галузі освіти і навчання, має подбати про те, щоб інформація і знання, включені в навчальну програму, подавали в об'єктивній, критичній і плюралістичній манері. Держава не має права прагнути втілювати принципи, які можна розцінити як неповагу до релігійних і філософських переконань батьків. Це та межа, яку не можна переходити. Таке тлумачення відповідає першому реченню статті 2 Протоколу № 1 і статей 8-10 Конвенції, а також загальному духу самої Конвенції, яка є інструментом, покликаним підтримувати і зберігати ідеї і цінності демократичного суспільства. Суд вказав, що для того щоб вивчити відповідність оспорюваного законодавства статті 2 Протоколу № 1, як вона тлумачиться вище, необхідно, уникаючи будь-яких оцінок доцільності даного законодавства, враховувати реальну ситуацію, якої воно відповідало... *Навчання з даного предмета в державних школах спрямоване не стільки на повідомлення знань, яких у них немає, або які вони не можуть отримати іншими способами, скільки має на меті дати цю інформацію коректніше, точно, об'єктивно і науково. Навчання, організовується і здійснюється відповідно до цього оспорюваного законодавства і в основному направлено на надання учням більш якісної інформації. Зрозуміло, що деякі вчителі не зможуть виключити з навчання певні оцінки, здатні проникати в релігійні та філософські сфери, оскільки при розгляді відповідних питань оцінка фактів природним чином призводить до суджень, що стосуються ціннісних понять* (підкреслення автора) [110].

Справа "Кемпбел і Козенс проти Сполученого Королівства" (1982 р.). Ця справа стосувалася двох питань: чи порушують тілесні покарання в школі статтю 3 Конвенції (заборона катування і нелюдського, принижуючого людину ставлення до неї) та чи охоплюють методи навчання терміном "філософські переконання батьків", відтак, чи має місце порушення статті 2 Першого протоколу такими методами [111]. З приводу першого питання, Суд, з'ясувавши, що за за-

конодавством Шотландії того часу викладачі могли вдаватися до помірних тілесних покарань у порядку підтримки шкільної дисципліни, встановив відсутність порушень статті 3 Конвенції. Лише якщо викладачі школи вдавалися до тілесних покарань (у формі ударів по долоні шкіряних батогом) без законних підстав або в крайніх, свавільних або жорстоких, формах, батьки могли порушити справу за цивільним позовом про відшкодування заподіяної шкоди або навіть про кримінальне переслідування. З урахуванням того, що тілесні покарання були загальноприйнятою традицією в Шотландії, Суд не знайшов переконливим те, що невизначений ризик піддатися тілесному покаранню у будь-якій мірі принижував або ображав учнів. Хоча вони могли відчувати почуття побоювання або занепокоєння, але цього не було достатньо для того, щоб бути підданим поводженню, що принижувало людську гідність.

З приводу другого питання (про порушення статті 2 Першого протоколу Конвенції) Суд дослідив зобов'язання держав-учасниць поважати філософські переконання батьків у здійсненні всіх функцій, пов'язаних з освітою і навчанням, констатувавши дві тези. По-перше, в Шотландії функції, здійснювані державою, яка взяла на себе зобов'язання щодо формування спільної політики в галузі освіти, поширюються на дисципліну загалом і на дисципліну в якості складової частини будь-якої освітньої системи. По-друге, стосовно вираження "філософських переконань" в контексті статті 2 Першого протоколу Конвенції Суд констатував, що вона застосовується до *поглядів, які досягають певного рівня серйозності, послідовності і значущості, заслуговують на повагу в демократичному суспільстві, не є несумісними з гідністю людини і не йдуть урозріз з основним правом дитини на освіту, яке є домінуючим в першому реченні статті 2* (підкреслення автора). Суд дав характеристику відповідальності, яку покладено на державу у цьому питанні: вона повинна слідкувати за тим, щоб інформація та знання, які містяться в шкільних програмах, подавалися в об’єктивному, критичному та плюралістичному вигляді. Державі забороняється нав’язувати навчання, котре може розглядатись як таке, що суперечить релігійним і світоглядним переконанням батьків. Відтак, погляди заявників (батьків

учнів) на тілесні покарання відповідали цим критеріям і прирівнювалися до "філософських переконань".

Справа "Вальсаміс проти Греції" (1996 р.). Обставини справи передбачали те, що батьки учениці Вікторії (за релігійними переконаннями є свідками Ієгови) надіслали класному керівникові класу, в якому навчалася їхня дочка, письмову заяву про те, щоб звільнити їхню 12-річну дочку від відвідування уроків релігії православної церкви, а також будь-яких інших заходів, які суперечать їхнім релігійним поглядам. Вікторія була звільнена від обов'язкового відвідування таких уроків і православної служби. Тим не менше, у жовтні 1992 р. міс Вальсаміс разом з іншими учнями школи була залучена до участі у шкільному параді з нагоди святкування дня 28 жовтня, присвяченого початку війни між Італією та Грецією в 1940 р. Вона поінформувала свого класного керівника, що її релігійні погляди не дозволяють їй брати участь у святкуваннях на честь війни, а, отже, і в параді, в якому вона так і не взяла участі, незважаючи на вказівки класного керівника. 29 жовтня 1992 р. класний керівник покарав її забороною відвідувати школу протягом одного дня. Батьки не стверджували, що мало місце порушення права їхньої дочки на освіту, водночас вважали, що стаття 2 Першого протоколу забороняє зобов'язувати їхню дочку брати участь у заходах, що мають на меті пропагування патріотичних ідеалів, до яких вони не схильні. На їхню думку, освіту необхідно набувати на уроках історії, а не на парадах. Уряд, навпаки, вважав, що шкільний парад 28 жовтня не мав провійськових настроїв, які б зашкодили пацифістським переконанням, вірування містера та міс Вальсаміс не можуть розглядатися як переконання в розумінні ст. 2 Першого протоколу. Уряд також пояснив, що державна освітня функція дозволяє включити парад 28 жовтня до навчальної програми як національне свято, яке присвячене приєднанню Греції до демократичних цінностей, свободи та прав людини, що створили підвалини для післявоєнного правового порядку.

Розглядаючи справу, Суд встановив, що не вважає питання про порушення права Вікторії на освіту головним, зауваживши, що міс Вальсаміс була звільнена від релігійних уроків і православної служби, як і вимагали її батьки. До

*компетенції Суду не входить розгляд рішень Греції щодо планування та встановлення навчальної програми, дивує інше: чому учнів карають усуненням від занять, навіть на один день, за відмову взяти участь у параді за межами школи у вихідний день (*підкреслення автора). Хоча не можна розглядати мету параду чи спосіб його проведення як такі, що суперечать пацифістським переконанням заявника в розумінні, передбаченому другим реченням ст. 2 Першою протоколу. Подібні святкування національних подій сприяють як пацифістським поглядам, так і суспільному інтересу. Обов'язок учнів не позбавляє їхніх батьків права виховувати свою дитину, виконувати стосовно неї природні батьківські функції (наприклад "вчителя") чи переконувати дітей у правильності власних релігійних або філософських переконань. *В обов'язок Суду не входить розгляд доцільності інших навчальних методів, які, на думку заявників, більш доречні для формування історичної пам'яті у молодого покоління, відтак, Суд зауважив, що хоча покарання усуненням від занять не може розглядатися як виключно навчальний захід і може мати певний психологічний вплив на дитину, до якої застосовується, воно було обмеженим у часі та не вимагало недопущення учня до занять. Отже, порушення ст. 2 Першого протоколу не мало місця (*підкреслення автора) [112].

Справа "Фріц Конрад та інші проти Німеччини" (2006 р.). Заявники у цій справі належали до християнської громади, яка суворо дотримується біблейських канонів і з релігійних мотивів забороняє відвідувати приватні чи державні школи. Батьки-заявники вважали, що шкільна освіта не узгоджується з їхніми віруваннями через те, що вона передбачає сексуальне виховання, під час занять згадуються казкові міфічні істоти - такі, як відьми та гноми, а також через зростання фізичного та психологічного насильства в школі. Відтак, вони навчали своїх дітей у домашніх умовах відповідно до навчальної програми та матеріалів "Філадельфійської школи", закладу, що базується у Зігені (Siegen), і який держава не визнає як приватну школу. Батьки-заявники звернулися з клопотанням про те, щоб їхні діти були звільнені від обов'язкового відвідування початкової школи та щоб батькам було дозволено навчати їх у домашніх умовах. 28 серпня

2000 року Управління державної шкільної служби в м. Офенбург (Staatliches Schulamt Offenburg) відхилило подане клопотання з цього питання. Після низки судових інстанцій (земельних і федеральних, у тому числі Федерального конституційного суду Німеччини), заявники, посилаючись на статті 8 і 9 та на статтю 2 Протоколу № 1 Конвенції, звернулися зі скаргою до Європейського суду з прав людини на відмову дозволити батькам-заявникам навчати своїх дітей вдома відповідно до їхніх релігійних переконань, а також оскаржували відповідні рішення німецьких судів, якими була підтверджена така відмова. Окрім того, всі три зазначені положення вони пов'язували зі статтею 14.

Розглядаючи скаргу, Суд сформулював низку позицій з приводу тлумачення права на освіту (стаття 2 Першого протоколу до Конвенції) та пов'язаних із ним прав.

1. Суд зазначив, що скарги батьків-заявників головним чином стосуються другого речення статті 2 Протоколу № 1. В цьому положенні визнається *роль держави в освіті, а також право батьків, які мають право дотримуватись своїх релігійних та світоглядних переконань при забезпеченні освіти та навчання їхніх дітей. Метою цього є забезпечити плюралізм в освіті, що є основним для збереження "демократичного суспільства" в розумінні Конвенції. З огляду на ті владні повноваження, якими наділена сучасна держава, досягнення цієї мети має здійснюватись передовсім через державну систему освіти. Крім того, друге речення статті 2 слід читати разом із першим, яке зберігає за кожним право на освіту. І лише на основі цього основоположного права батькам надається право дотримуватись своїх релігійних та світоглядних переконань. Відповідно, переконання батьків забезпечуються лише в тій їх частині, яка не суперечить праву дітей на освіту, оскільки домінантою у всій статті 2 Протоколу № 1 є перше речення цієї статті. Це означає, що батьки, спираючись на свої переконання, не можуть заперечувати право дитини на освіту* (підкреслення автора).

2. Право на освіту, яке закріплене в статті 2 Протоколу № 1, за самою своєю природою потребує державного регулювання, регулювання, яке може

змінюватись залежно від часу та місця, відповідно до потреб і можливостей спільноти та окремих осіб. Отже, стаття 2 Протоколу № 1 передбачає можливість держави запровадити обов'язкову освіту як у державних школах, так і через приватне навчання, яке задовольняє відповідним стандартам. Суд зауважив у зв'язку з цим, що, як видно, договірні сторони не дійшли згоди в питанні про обов'язкове відвідування початкової школи. В деяких країнах дозволяється навчання вдома, однак в інших передбачається лише обов'язкове відвідування державних або приватних шкіл. В даній справі Суд зазначив, що німецькі органи влади та суди ретельно вмотивували свої рішення, в основному, наголошуючи на тому, що важливими цілями початкової освіти є не лише отримання знань, але також інтеграція до суспільства і набуття першого суспільного досвіду. *Федеральний конституційний суд Німеччини також наголосив на загальному суспільному інтересі, що не допускає утворення паралельних спільнот, основаних на ізоляціоністських світоглядних концепціях, а також на важливості інтеграції меншин до суспільства. Європейський суд вважає, що це узгоджується з його власною судовою практикою в питаннях значимості плюралізму для демократії. Крім того, німецькі суди наголосили на тому, що батьки-заявники були вільні навчати своїх дітей в позашкільний час та у вихідні дні* (підкреслення автора). Отже, право батьків навчати у відповідності до їхніх релігійних переконань не було обмежене в непропорційний спосіб. Обов'язковість відвідування школи не позбавила батьків-заявників їхнього права "виконувати природну функцію вихователів своїх дітей або ж скеровувати своїх дітей відповідно до батьківських релігійних та світоглядних переконань"[113].

Справа "Пономарьов проти Болгарії" (2011 р.). У рішенні у цій справі ЄСПЛ встановив, що відповідно до національного закону про освіту 1991 року, тільки громадяни Болгарії та певні категорії іноземців мають право на безкоштовну початкову та середню освіту. Заявниками у справі виступали двоє російських школярів, які проживали з матір'ю в Болгарії. У своїй скарзі до Європейського Суду заявники скаржилися на дискримінацію, оскільки вони були зобов'язані вносити плату (в розмірі 800 євро і 2600 євро відповідно), щоб здобувати

середню освіту в Болгарії, на відміну від болгарських громадян і іноземців з постійним дозволом на проживання. Заявники просили розглянути заяву з приводу дотримання статті 14 Конвенції у взаємозв'язку зі статтею 2 Протоколу N 1 до Конвенції. Суд з'ясував, що з огляду на те, що заявники були зобов'язані платити за навчання в школі виключно на підставі їхнього громадянства і імміграційного статусу, вони явно піддавалися менш сприятливому поводженню, ніж інші особи у відносно схожій ситуації, на підставі особистісної характеристики. Європейський Суд, таким чином, повинен був визначити, чи було об'єктивне і розумне виправдання таким відмінностям у ставленні. Суд указав, що *держава може мати правомірні підстави для обмеження використання ресурсномістких державних послуг (таких як програми соціальної допомоги, державні допомоги та охорону здоров'я) короткостроковими і незаконними іммігрантами, які, як правило, не беруть участі в їх фінансуванні. Незважаючи на те що аналогічні доводи застосовні в певній мірі до сфери освіти, вони не можуть переноситися на неї без застережень. Визнаючи, що освітню діяльність складно організувати і її функціонування вимагає істотних витрат і що держава зобов'язана забезпечувати рівновагу між освітніми потребами осіб, які перебувають під її юрисдикцією, і її обмеженою здатністю давати їм притулок, Європейський Суд не може ігнорувати той факт, що, на відміну від деяких інших державних послуг, освіта є правом, яке користується прямим захистом Конвенції. Воно також є вкрай специфічним типом державної послуги, яка не тільки безпосередньо служить інтересам осіб, що використовують її, а й здійснює більш широкі соціальні функції і є необхідною для просування прав людини.*

Свобода розсуду держави в цій сфері зростає разом з рівнем освіти обернено пропорційно важливості цієї освіти для зацікавлених осіб і суспільства в цілому. Так, на рівні вищої освіти, яке до сих пір залишається необов'язковою для багатьох людей, більш висока плата для іноземних громадян - і, більш того, плата в цілому - виступає звичайним явищем і може при цих обставинах розглядатися як повністю виправдана. Зворотна ситуація має місце з навчанням у початковій школі, яке забезпечує грамотність і вміння рахувати, а та-

кож інтеграцію в суспільство і перші знання про нього та є обов'язковим у більшості країн. Середня освіта, про яку йшла мова в справі заявників, знаходиться між двох зазначених протилежностей. Однак у міру просування все більшої кількості країн до того, що описується як "засноване на знаннях" суспільство, середня освіта відіграє зростаючу роль в успішному особистісному розвитку і в соціальній та професійній інтеграції зацікавлених осіб. Дійсно, в сучасному суспільстві наявність лише базових знань і навичок становить перешкоду для особистого і професійного розвитку і перешкоджає зацікавленим особам у пристосуванні до їх оточення, з далекосяжними наслідками для їх соціального та економічного благополуччя (підкреслення автора). Ці міркування свідчать на користь Європейського Суду, що застосовує більш строгий контроль при оцінці пропорційності заходів, що зачіпають заявників.

Заявники не перебували в становищі осіб, які прибули в країну незаконно і потім пред'явили права на використання її державних послуг, включаючи безкоштовну шкільну освіту. Навіть без постійного виду на проживання влада не мала істотних заперечень проти їхнього перебування в Болгарії або серйозного наміру депортувати їх. Відтак, будь-які міркування, які стосувалися необхідності зупинити або повернути назад процес незаконної імміграції, був явно незастосовний до справи заявників. Дійсно, законодавство не передбачало можливості клопотати про звільнення від оплати за шкільне навчання. Тому, за особливих обставин справи вимога про внесення заявника плати за середню освіту у зв'язку з їх громадянським і імміграційним статусом не була виправданою [114].

Наведена практика дозволяє прийти до таких висновків. По-перше, як випливає з позиції Європейського суду з прав людини, обидва речення статті 2 Першого протоколу до Конвенції слід сприймати у нерозривному зв'язку, однак, з наданням пріоритету першому з них. Окрім іншого, це також означає, що світоглядні і філософські погляди батьків не можуть стати перешкодою для надання обов'язкової освіти для дітей. При цьому мета освіта - не лише отримання знань, а й виховання громадянина в демократичному суспільстві, що охоплю-

ється поняття "суспільний інтерес". По-друге, право на освіту (статтю 2 Першого протоколу) слід сприймати в поєднанні з іншими статтями Конвенції, передовсім, статтею 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) - в контексті вираження поглядів батьків та їх відносин із дітьми, статті 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) - в контексті накладення дисциплінарних стягнень на учнів (студентів) і особливо - статті 14 (заборона дискримінації). По-третє, Європейський суд з прав людини, застосовуючи статтю 2 Першого протоколу до Конвенції, тим не менше, визнає широке поле розсуду для національних органів влади при визначенні заходів для здійснення позитивних зобов'язань держави, які випливають із даної статті.

Висновки до розділу 2.

1. Аналіз теоретичного розуміння змісту принципу соціальної держави дозволяє відзначити наступне: а) для сучасної держави соціальна держава є фундаментальним принципом конституційного правопорядку, який взаємодіє з іншими базовими принципами конституційного ладу - наприклад, принципом демократії та принципом верховенства права (правової держави); б) принцип соціальної держави може здійснюватися через конституціоналізацію соціальних прав, поряд з громадянськими і політичними, однак, може загалом обмежитися останніми; в) втілення принципу соціальної держави вимагає не лише відповідного законодавства, а й також відповідних інституцій (мережі соціальних установ), які здійснюють відповідні функції; г) рішення про перерозподіл суспільного продукту для фінансування соціальних програм здійснюється на основі рішень легітимної публічної влади, сформованої суспільством в умовах дієвої демократії.

2. Соціальна держава (welfare state) - це держава, в якій публічна влада, разом із інститутами громадянського суспільства, бере на себе відповідальність за соціальне та економічне благополуччя шляхом перерозподілу економічних доходів для реалізації соціальних програм з метою гарантування людської гідності кожній людині.

3. Глобалізація як процес істотно впливає на світовий та національні правопорядки, в яких функціонує соціальна держава, роблячи багато в чому іншу сутність цих явищ. Вплив глобалізації на взаємодію міжнародного і національних правопорядків проявляється в наступних площинах: а) становлення глобального міжнародного правопорядку; б) віртуалізація правового простору в світі; в) вибудова європейського та інших регіональних правопорядків наднаціонального характеру; г) діалог національних і міжнародних судових юрисдикцій.

4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. обійшла увагою соціальні права, що не могло не бути відображеним в практиці Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ). Якщо брати до уваги зміст статей 2 - 14 Конвенції, то насправді серед перших п'ятнадцяти статей Конвенції, соціальні права прямо не формулюються. Однак, уже Перший протокол (1952 р.) до Конвенції у статті 1 закріпив "захист права власності", а в статті 2 "право на освіту". Як показала наступна практика, ЄСПЛ активно брався здійснювати захист соціальних прав, "пов'язуючи" їх з низкою інших прав, визначених розділом 1 Конвенції: від права на життя (стаття 2), статті 3 (заборони катування), заборони рабства і примусової праці (стаття 4) до свободи зібрань та об'єднань (стаття 11) і заборони дискримінації (стаття 14). Крім того, Суд активно застосовував міжнародно-правові акти в сфері соціальних прав людини.

Розділ 3.
СОЦІАЛЬНІ ПРАВА: ПРАВОВА ДОКТРИНА І ПРАКТИКА

3.1. Права людини як діюче право. Позитивні обов'язки держави

Ще в 1974 р. у радянській літературі з міжнародного права стверджувалося, що "індивіди за жодних умов не можуть бути суб'єктами міжнародного права" (С.Черніченко), а під основними правами людини розумілися "сукупність найважливіших загальнодемократичних прав, які держави повинні надати особам, які знаходяться в сфері їх юрисдикції. Ці права в тій мірі, в якій вони стосуються індивідів, лежать за межами міжнародного права. До міжнародного права належить лише обов'язок держав надати ці права фізичним особам..." [115, с.75]. Звісно, в сучасній правовій науці України підходи з питання "прав людини" є кардинально іншими і "основні права людини" не розглядаються як такі, що "надані державою" фізичній особі. Більше того, відносини громадян і держави, як це випливає із загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, є предметом регулювання міжнародного, а не лише національного права.

Що розуміти під "основними правами людини" (основоположними, фундаментальними правами)? Різновидом загальносоціального права є основоположні права людини, якими, на думку П.М.Рабіновича, слід визнавати певні можливості людини, котрі необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об’єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов’язками інших суб’єктів [116, с.12].

Якщо звернути увагу на правову і політичну доктрину, сутність прав людини як феномену передбачає виокремлення наступних їх ознак: 1) більшість прав людини зводяться до права вимоги, які накладають обов'язки на певних адресатів. Обов'язки, пов'язані з правами людини, часто вимагають дій, пов'язаних із повагою, захистом, сприянням і наданням; 2) права людини мають універсальний характер, тобто всі живі люди мають права, незалежно від будь-яких ознак. Люди мають права людини, незалежно від того, чи є вони знайдені

в практиці, моралі або законах їх країни або культури. Дана ідея вимагає деякого корегування: по-перше, деякі права, такі як право голосу, проводяться тільки для дорослих громадян або резидентів і застосовуються тільки до голосування у своїй власній країні; по-друге, право людини на свободу пересування може бути відібране тимчасово від людини, яку визнано винною у вчиненні тяжкого злочину. І, по-третє, деякі договори з прав людини зосереджені на правах вразливих груп, таких, як меншин, жінок, корінних народів і дітей; 3) права людини мають вищу пріоритетність, є питаннями першорядної важливості, інакше вони не матимуть можливості конкурувати з іншими важливими міркуваннями, такими як національна стабільність і безпека, національне самовизначення, а також національне та глобальне процвітання. Високий пріоритет не означає, однак, що права людини є абсолютними; 4) говорячи про походження прав людини, найчастіше називають правовий акт, який ухвалюється публічною владою, або судову практику, а на міжнародному рівні їх існування пов'язується з силою договорів, які перетворили права людини в частину міжнародного права. Водночас, висуваються ідеї, що права людини мають коріння, які глибше і менш схильні до людських рішень (наприклад, правових актів) [117].

Німецький учений Томас Шмітц (Schmitz) відзначив, що правове здійснення філософської концепції прав людини відбулося у формі конституційних основних прав. Термін "прав людини" згідно філософських уявлень виходить з доюридичного і додержавного (природного) стану. На сьогодні найпоширеніший спосіб юридичної реалізації цієї концепції полягає у створенні відповідних правових позицій в рамках національного правового порядку. Йдеться про так звані фундаментальні права, які в сучасних конституційних державах закріплені в конституціях і не є ідентичними "природним" правам людини. На його думку, вони створені, сформовані, надані державою і можуть бути скасовані у кожній державі. У більшості держав не всі конституційні права реалізували ідею прав людини і не всі права людини були перенесені на рівень "конституційних прав". Тому, на його думку, коли національна конституція використовує термін "права людини", коли мова йде про "фундаментальні права", існує ризик

непорозуміння. Коли права людини гарантуються в міжнародних договорах, вони називаються "правами людини", однак вони не є природними, бо є штучним витвором, тобто є юридичним терміном, хоча й намагаються бути дзеркальним відображенням природних прав. З іншого боку, міжнародні договори про права людини мають функцію "другої мережі безпеки", яка гарантує мінімальні стандарти, які зазвичай є вищими від національних стандартів фундаментальних прав [118].

У традиційному правознавстві виокремлюють права людини (право в суб'єктивному розумінні) як категорію, відокремлюючи її від правопорядку, зображуючи, що вони (як сутність права) можуть бути "незалежно" від правопорядку. Як підмітив Г.Кельзен протиставлення права в об'єктивному розумінні праву в суб'єктивному значенні слова, "правооб'єктивності" (Rechtsobjektivität) - "правосуб'єктивності" є логічним протиріччям цієї теорії, оскільки вона стверджує одночасне існування того й іншого. На його думку, найразючіше це протиріччя впадає в око там, де стверджується, ніби сенсом об'єктивного права як такої собі гетерономної норми є зобов'язування (Bindung), або навіть примус, тоді як суттю "правосубєктивності" проголошується якраз заперечення всякого зобовязування, власне, свобода в розумінні самовизначення чи автономії. Відмічаючи хибність таких поглядів, Г.Кельзен далі підкреслює власну позицію: "Адже наскільки взагалі може бути мова про самовизначення індивідів - як суб'єктів права - у правовій сфері, власне у галузі так званого приватного права, а саме - стосовно правотворчого змісту договору правочину, тут автономія існує лиш у вельми обмеженому і невласному сенсі. Бо ж ніхто не годен сам собі надати права, оскільки право одного існує тільки за умови обов'язку іншого, а подібний правовий зв'язок відповідно до об'єктивного правового порядку в царині приватного права може здійснюватися, як правило, тільки шляхом одностайного волевиявлення двох індивідів. Та й це трапляється тільки тоді, коли договір упроваджується об'єктивним правом як правотворчі обставини справи - адже остаточне правове визначення приходить саме від оцього об'єктивного права, згори, а не знизу, від підпорядкованого йому суб'єкта права. Ось чому навіть у

приватному праві не існує жодної повної автономії" [119, с. 192 - 193]. У наведеному сенсі Г.Кельзен намагався підмітити, що права людини - не лише теоретична категорія, а й складова правопорядку, хоча помітне надто різке протиставлення ним цих підходів.

Рональд Дворкін (Ronald Dworkin, 1931 - 2013), відомий американський і британський вчений-правознавець, ставить проблему прав людини в центрі своєї правової концепції. У праці "Про права всерйоз" ним розроблено низку проблемних питань, пов'язаних із теоретичним осмисленням прав людини. Відштовхуючись від того, що теорія права має бути одночасно "нормативною і концептуальною", ним подається своєрідне визначення прав людини: "Індивідуальні права - це політичні козирі в руках людей. Люди користуються цими правами тоді, коли, в силу тих чи інших причин, колективна ціль не є достатнім виправданням для того, щоб не дозволити мати або робити те, що вони, як індивіди, хочуть мати або хочуть робити, або для того, щоби їх чого-небудь позбавити або завдати їм якої-небудь шкоди". Як відмітив сам Р.Дворкін, таке визначення має "формальний характер" і не несе тез про метафізичний характер цих прав. Розрізняючи права людини, він виділяє дві групи прав: а) основоположні - "які виступаючи абстрактними, мають силу як противага рішенням, які ухвалюються спільнотою загалом"; б) більш конкретні інституційні права, які мають силу як противага рішенням, які ухвалюються окремим інститутом. Найбільш фундаментальним із усіх прав ним вважається "певним чином витлумачене право на рівність, яку я називаю правом на рівне піклування і повагу" [120, с.11-12].

Досліджуючи зв'язок сутності прав людини і правових систем, у праці "Верховенство права" Р.Дворкін визначив: є дві точки зору на сутність верховенства права – формальна і змістовна. Одна з точок зору була висловлена професором Дж. Разом (*Joseph Raz*): "Недемократичні правові системи, засновані на запереченні прав людини, на поширеній серед населення бідності, на расовій сегрегації, сексуальній нерівності та релігійних переслідуваннях, в принципі, можуть відповідати вимогам верховенства права більше, ніж будь-яка з право-

вих систем більш освіченої західної демократії... Це буде незрівнянно гірша правова система, але вона буде переважати в одному відношенні: вона відповідатиме верховенству права... Закон може... встановити рабство без порушення верховенства права". Лорд Бінгем (*Lord Bingham*) категорично заперечив таку точку зору. "Я би взагалі відкинув [погляд Дж. Раза] на користь "широкого" визначення, включивши до його складу захист прав людини. На мій погляд, державу, яка застосовує жорсткі репресії або переслідування щодо окремих груп населення, не можна розглядати як таку, що дотримується верховенства права, навіть якщо перевезення переслідуваної меншості до концтабору або вимушене залишення напризволяще новонароджених дівчат на схилах гір є предметом регулювання деталізованих і належним чином прийнятих законів, що неухильно дотримуються" [121, с.17].

Герберт Харт, автор відомої праці "Поняття права", виявив у кожній правовій системі п'ять характерних особливостей: (1) норми права, що забороняють певну поведінку або зобов'язують до неї під загрозою покарання; (2) норми права, що вимагають від людей компенсувати шкоду, якої вони завдали іншим; (3) норми права, які визначають, що треба робити при складанні заповітів, укладанні контрактів або інших угод, що надають права або створюють зобов'язання; (4) суди, що визначають, якими є правила і в яких випадках вони порушуються, а також призначають покарання або розміри компенсації; (5) законодавчий орган, що створює нові норми права та скасовує старі [122, с.11, 34]. Серед таких особливостей, як наведено, виявилися й норми права, "які надають права", хоча, більшість наведених "особливостей" правової системи охоплюються тим, що сьогодні розуміється як "права людини". Самі права людини Г.Харт називає "засобами реалізації їхніх бажань", які надаються "за допомогою певних, точно визначених структур та згідно з певними умовами". У відомій дискусії Л.Фуллера і Г.Харта проявилися, в тому числі, їх відмінності в розумінні прав людини через призму співвідношення права і моралі. Піддаючи сумніву командну теорію права, Л.Фуллер зупиняється на визначенні Г.Хартом правової системи, його висновку про те, що правова система заснована не на силі примусу, а

на певних "фундаментальних прийнятих у суспільстві нормах, які встановлюють основні законодавчі процедури". При цьому він задає питання: якщо норми "прийняті суспільством", то чи йдеться про норми права чи норми моралі? І в цьому плані, на думку Л.Фуллера якраз і йдеться про "об'єднання" права і моралі (не лише "пересікання"). На його думку, положення конституції повинні бути простими і зрозумілими, але не лише в смислі значення слів і речень, а й також в смислі цілей, позаяк конституції встановлюють "основну процедурну схему майбутніх дій уряду в прийнятті і відправленні законів". Наскільки це можливо, субстанційні цілі повинні досягатися процедурно, згідно принципу, за яким люди, примушені діяти послідовно, будуть у більшості випадків поступати правильно. Особливу увагу в цій дискусії Л.Фуллер звертає на проблему порушень прав людини, скоєних у часи нацистського режиму в Німеччині "згідно із законом" (дії вчинені особами, які подавали донос із особистих мотивів). Як випливає, позиція Л.Фуллера полягала в тому, що права людини є основоположними в функціонуючому правопорядку, при цьому він вважав дефектами такого нормального функціонування наступне: а) застосування зловживань владою під час використання зворотної сили закону (навіть щодо убивств); б) таємність законів (якими легалізовувалися масові вбивства в концтаборах); в) діяльність за межами правових форм ("дії вуличною групою"); г) абсолютна невизначеність законів (наприклад, формулювання закону 1934 р. "...або той, хто іншим способом публічно шукає завдання шкоди або придушення волі німецького народу або союзного народу непорушно стояти проти своїх ворогів"); д) "готовність" суддів (судів) до порушення законів в силу їх партизації. Всі наведені особливості, по суті, заперечували права людини на рівні системних ознак нацистського "порядку" [Див.: 123].

Неписані права. Ще в середині XX століття постала проблема так званих "неписаних конституційних прав людини", яка була помічена в Швейцарії (З.Джакометті). Було сформульовано тезу, що перерахування в конституції основних прав особи може мати лише приблизний характер, бо законодавець не в змозі передбачити всіх способів втручання держави в різні сфери життя люди-

ни. Тому, крім прав, записаних в конституції, можуть, на його думку, існувати рівні їм за рангом "неписані" права, здійснення яких має бути гарантовано в момент реалізації. Швейцарський федеральний суд частково прийняв цю концепцію і допустив існування "неписаних" конституційних прав особи, мотивуючи своє рішення низкою аргументів, зокрема, тим, що вони:·а) необхідні для існування демократичного ладу і федеральної правової системи; б) створюють необхідні передумови для здійснення прав особи, передбачених конституцією, містяться в конституціях кантонів і, як наслідок цього - повинні вважатися загальноприйнятими [124].

Підсумовуючи, слід відзначити, що глобальна модель конституційних прав у XXI столітті, як указує Кай Мюллер, передбачає наступні сутнісні ознаки: 1) права охоплюють лише обмежену сферу захисту деяких особливо важливих інтересів окремих осіб; 2) права накладають виключно або переважно негативні зобов'язання на держави; 3) права діють тільки між громадянином і його урядом, а не між приватними особами; 4) права мають особливу нормативну силу, яка означає, що вони можуть бути обмежені, якщо взагалі можуть бути, тільки у виняткових обставинах. Наведені ознаки, які встановлюють негативні зобов'язання держави, значною мірою підірвані через зростання тенденції до визнання соціальних і економічних прав [125].

Позитивні обов'язки держави: практика ЄСПЛ. Позитивні обов'язки держави як категорія належать до найбільш нерозроблених у науковому плані, а, відтак, вони пов'язані з найбільшою кількістю емпірично непідтверджених тез і висновків. Яскравим прикладом заплутаності є матеріал з поширеної англомовної енциклопедії "Вікіпедії" з цього питання: "Позитивні обов'язки в галузі прав людини означають зобов'язання держави брати участь у діяльності щодо забезпечення ефективного здійснення основних прав, на відміну від класичного негативного зобов'язання просто утримуватися від порушень прав людини. Класичні права людини, такі як право на життя або свободу вираження думок, сформульовані або розуміються як заборона для держави діяти таким чином, що би порушило ці права. Таким чином, вони мають на увазі зобов'я-

зання для держави не вбити, або зобов'язання для держави не вводити цензуру для преси. Сучасні або соціальні права, з іншого боку, мають на увазі зобов'язання для держави стати активною, наприклад, для забезпечення прав громадян на освіту або зайнятості шляхом будівництва шкіл і підтримки здорової економіки. Такі соціальні права, як правило, більш важко реалізувати на практиці" [126]. З наведеного можна зрозуміти, принаймні, що в держави, з одного боку, є "позитивні обов'язки" і, з іншого боку, є "класичні негативні обов'язки ". Перші пов'язані з соціальними правами, а другі - з "класичними правами людини" (наприклад, право на життя). По-друге, соціальні права "вимагають" позитивних обов'язків, тобто необхідності для держави "стати активною", хоча нічого подібного щодо "класичних" прав не відзначається. Йдеться про дискурс розуміння "позитивних обов'язків", їхнього призначення та, зрештою, розуміння прав людини.

Слід підкреслити, що в Україні дослідження "позитивних обов'язків" держави в контексті захисту прав людини роблять лише перші кроки. Серед найбільш ґрунтовних наукових праць у цьому напрямі необхідно назвати праці Г.Христової [127; 128; 129], С. Шевчука [130; 131].

Після Другої світової війни в рамках англосаксонської правової системи позитивні зобов'язання держави для забезпечення добробуту людей знаходилися в руслі політики держави загального добробуту і не сприймалися в межах дискурсу прав людини. Такий підхід було підтверджено в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., яка в первинній редакції акцентувала увагу на громадянських і політичних правах. Він передбачав, зокрема, усталену позицію, що громадянські і політичні права є зобов'язаннями утримання, попереджаючи державу від втручання до індивідуальних свобод, не накладаючи при цьому позитивних зобов'язань на державу. Вважалося, що громадянські і політичні права вважаються більш придатними для судового захисту. В такий спосіб проводилася жорстка межа між негативними і позитивними зобов'язаннями держави та, відповідно, демаркація між громадянськими і політи-

чними правами, з одного боку, та соціально-економічними правами, з іншого боку [132].

Однак, ситуація змінилася після схвалення Акту про права людини 1998 р. у Сполученому Королівстві, відколи суди стали безпосередньо застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. У 2005 р. у справі "Адам і Лімбуела проти Державного секретаря міністерства внутрішніх справ" (рішення Палати лордів 3 листопада 2005 р.) зміна англійського тренду проявилася сповна в цьому питанні. До Палати лордів звернулися особи, які прибули до країни і шукали притулку та яким було відмовлено у підтримці з боку державного секретаря міністерства внутрішніх справ. Відмова від підтримки призвела до ризику позбавлення їх можливостей щодо ночівлі, харчування та інших основних прав, які випливали з нелюдського поводження (стаття 3 Конвенції). Відповідач (Державний секретар вказаного міністерства) відмовився надати підтримку відповідно до статті 55 закону про громадянство, імміграцію та надання притулку 2002 р. (далі "Закон") щодо розміщення таких осіб. Заявники на час розгляду їх заяви про притулок були позбавлені можливості легально працювати. Судові лорди вказали в рішенні, що злидні, жорсткі погодні умови, а також поганий стан одного із заявників, в умовах ночівлі в суворих умовах призвело би до неминучих психологічних наслідків. Заявник, як і раніше, будучи позбавленим даху і їжі, змушений буде тинятися навколо Лондона, що оцінюється як "нелюдське або таке, що принижує людську гідність, поводження" (стаття 3 Конвенції). Судові лорди відкинули аргумент іншої сторони, мовляв, "якщо він це зробить, то всі бомжі на вулицях сучасної Великобританії зроблять це також", хоча не мають на це право згідно законодавства. Палата лордів ухвалила - особи, які шукають притулку, "можуть отримати підтримку відповідно до статті 55 Закону про громадянство, імміграції та надання притулку 2002 р., якщо вони можуть довести, що нездатність забезпечити підтримку піддасть їх реальному ризику бідності". Значимість цієї справи полягає у визнанні з боку Палати лордів, що нездатність держави забезпечити соціальну підтримку, яка піддає індивіда до реального ризику стати знедоленим, за пев-

них обставин є "нелюдським і принижуючим гідність поводженням", і, отже, суперечитиме статті 3 ЄКПЛ. Цей приклад є цікавим у тому плані, як громадянські і політичні права можуть бути використані в якості основи для пред'явлення претензії для забезпечення дотримання соціально-економічних прав [133]. Палата лордів (яка на той час була наділена повноваженнями вищої судової інстанції) одноголосно встановила, що для того, щоб уникнути порушення статті 3 Конвенції, Державний секретар був зобов'язаний надати підтримку заявникам.

Зв'язок позитивних обов'язків держави і певних груп прав людини не відзначається лінійним характером. Можливою є ситуація, коли в сфері соціальних прав має місце заперечення певних позитивних обов'язків держави, особливо щодо їх забезпечення судового захисту - якщо таке застереження закріплено в Конституції. Так, наприклад, у статті 46 Конституції Ірландії "Основні принципи соціальної політики" зазначено, що "принципи соціальної політики, установлені в цій статті, призначені бути загальним керівництвом для Парламенту. Застосування цих принципів у законах повинно бути виключно турботою Парламенту і не повинно бути підсудним жодному суду згідно з положеннями цієї Конституції" [134].

Такий підхід є вкрай рідкісним, однак, і в такому випадку, річ іде не про відмову від позитивних зобов'язань держави загалом, а лише про її компетенцію щодо розподілу юрисдикції між "гілками влади".

Поширеною є точка зору, за якою громадянські і політичні права потребують "негативних" зобов'язань держави, а лише соціально-економічні права - позитивних. Така позиція є хибною. Всі свободи потребують захисту (тобто активної діяльності) з боку держави, виходячи з їхнього внутрішнього логічного і сутнісного зв'язку.

Як свідчить практика ЄСПЛ, з фактом визнання єдності громадянських прав із соціально-економічними правами приходить визнання того, що всі права, незалежно від їх природи, можуть призвести до покладення на державу не лише позитивних, а також і негативних зобов'язань. Навіть квінтесенція грома-

дянських прав, таке як право на справедливий судовий розгляд вимагає від держави забезпечити адекватну судову систему. Тому, більш корисно зосередитися на характері зобов'язання, породженого різними правами, ніж на спробі класифікувати себе від цих прав. Як громадянські права, так і соціально-економічні права призводять до групи таких зобов'язань: а) головний обов'язок - держава не повинна втручатися до індивідуальних свобод; б) вторинний обов'язок - держава повинна захищати людей від інших осіб; в) третинний обов'язок - сприяти або надавати підтримку для фізичних осіб. Так, наприклад, стаття 2 Конвенції (право на життя) зобов'язує державу на більше, ніж лише утримуватися від діяльності, яка свавільно позбавляє людей життя, вона також накладає на неї обов'язок ввести в дію ефективні положення кримінального законодавства для запобігання вчинення злочинів проти особи. Однак, стаття 3 Конвенції може накладати ще одне зобов'язання публічних властей - вжити заходів щодо захисту особи, чиє життя знаходиться в небезпеці від злочинних посягань. Таке тлумачення статті 3 Конвенції говорить про позитивні зобов'язання в другому і третьому випадку [132].

Як відомо, з громадянськими і політичними правами найчастіше пов'язується обов'язок держави щодо "утримання" від певної поведінки. Однак, насправді, здійснення всіх громадянських і політичних прав залежить від інституційних гарантій - права на доступ до справедливого суду або ж права на ефективний правовий засіб, створення яких потребує організаційної діяльності активного характеру, тобто здійснення "позитивних обов'язків". Тим більше, це стосується права на вільні вибори, яке передбачає створення так званої виборчої системи, в тому числі відповідних законів, виборчих комісій, реєстру виборців тощо. Звісно, підтримання цих інституційних систем вимагає і діяльності, і виділення фінансових коштів. Навіть у тих випадках, де від публічних властей вимагається забезпечити індивідуальні свободи, гарантіями відповідної "стриманості" можуть виступати виключно також: а) закон із санкціями; б) постійний інституційний контроль за таким "стримуванням", який потребує організації нових інституційних систем (наприклад, прокуратури).

Судова практика ЄСПЛ і позитивні обов'язки держав. ЄСПЛ поступово виробив доктрину позитивних зобов'язань держави. Згідно неї першою характеристикою позитивних зобов'язань держави є схвалення необхідних заходів, які на практиці вимагаються від національних публічних властей для захисту права, точніше вжити необхідних заходів для захисту права, зокрема, схвалити розумні і відповідні заходи з метою захисту прав індивідів. Такі заходи можуть бути правовими (judicial), коли держава видає правові санкції для фізичних осіб, які порушують права людини, однак, вони можуть складатися з практичних заходів. Перешкода як факт може порушувати права людини, встановлені Конвенцією, так само як і юридична перешкода (наприклад, неврегулювання певного питання). Усунення таких перешкод вимагає здійснення позитивних зобов'язань. Позитивні обов'язки, які завжди властиві для публічних властей, випливають із комбінації нормативних положень і загального принципу верховенства права або "держави, заснованої на верховенстві права", який розглядається Судом як "основоположний принцип Конвенції" і який притаманний всім її статтям. Виходячи з цього, позитивні зобов'язання переслідують мету - ефективне застосування Європейської Конвенції і ефективність тих прав, яким вона забезпечує захист (суд неодноразово підкреслював, що "Конвенція покликана гарантувати права, які не є теоретичними або ілюзорними, а права, які практичними і реальними"). Відтак, у будь-якій справі позитивні зобов'язання властей є присутніми у забезпеченні матеріальних умов і судових механізмів для справжнього здійснення прав людини, захищених Конвенцією [135, с.6 - 8].

Іще один важливий момент: зазвичай вважається, що позитивні і негативні обов'язки є абсолютно відмінними, більше того - вважається, що позитивні обов'язки є додатковими до негативних. Практика ЄСПЛ неоднозначно окреслила позицію Суду з цього питання, запропонувавши, по суті, "третій підхід", який у рішенні в справі "Пла і П'юнсерно проти Андорри" (2004 р.) проявився в такий спосіб: "Власті Андори не можуть бути притягнуті до відповідальності за будь-яке втручання до приватного і сімейного життя заявників більше, ніж держава Андорра може бути притягнута до відповідальності за порушення

будь-якого позитивного зобов'язання щодо забезпечення ефективної поваги до сімейного життя". Іншими словами, йдеться про загальний тип порушення Конвенції, який не "вписується" як відмова від одного з наведених видів зобов'язання. Слід погодитися, що кожне порушення Конвенції може бути результатом недотримання з боку держави зобов'язання, яке може бути тільки позитивним, або водночас і позитивним, і негативним [135, с. 10-11].

Проблема розуміння сутності і окреслення меж позитивних зобов'язань держави постала в практиці ЄСПЛ. Як уже було відзначено, хоча текст Конвенції акцентує на громадянських і політичних правах, практика Суду засвідчила розуміння ним значення позитивних зобов'язань держави. Слід погодитися, що загальною юридичною підставою позитивних зобов'язань держави в межах європейської системи правозахисту виступає ст. 1 "Зобов'язання поважати права людини" Європейської конвенції, в якій прямо вказується, що держави гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, передбачені Конвенцією. Практика Європейського суду свідчить, що ця стаття виступає не просто "наріжним каменем" всієї конвенціональної системи, а самостійним джерелом загальних зобов'язань держави в галузі прав людини, у тому числі юридичною підставою позитивних зобов'язань [136, с.37].

Варто навести приклад рішення ЄСПЛ у справі "Осман проти Сполученого Королівства" (1998 р.), в якому заявники скаржилися на те, що Сполучене Королівство не забезпечило захисту права на життя для другого заявника та його покійного батька. У рішенні відзначається (підкреслення автора):

"115. Суд зазначає, що перше речення статті 2 (1) зобов'язує державу не лише утримуватися від умисного та незаконного позбавлення життя, а й *ужи-вати відповідних заходів для захисту життя тих, хто перебуває під її юрисдикцією. Сторони погоджуються з тим, що зобов'язання держави у цьому відношенні виходить за межі її основного обов'язку із захисту права на життя, що забезпечується запровадженням ефективних кримінально-правових норм, які стримують від вчинення правопорушень проти особи за допомогою правоохоронного механізму, призначеного для запобігання порушенню таких норм,*

припинення цих порушень та покарання за них. Таким чином, присутні в Суді погодилися з тим, що зі статті 2 Конвенції, за певних чітко визначених обставин, може також випливати позитивний обов'язок органів влади вживати превентивних оперативних заходів із захисту людини, життю якої загрожують кримінальні дії з боку іншої особи. Межі такого зобов'язання є предметом спору між сторонами.

116. На думку Суду, якщо зважати на труднощі, з якими пов'язані поліційні заходи з охорони правопорядку в сучасному суспільстві, на непередбачуваність людської поведінки та на оперативність вибору, який має бути зроблений стосовно пріоритетів і ресурсів, *тлумачення зазначеного зобов'язання має бути таким, що не покладає нездійснений і непропорційний тягар на органи влади* (підкреслення автора). Отже, не кожний стверджуваний ризик для життя може означати конвенційну вимогу для органів влади вжити оперативних заходів з недопущення матеріалізації такого ризику. Доречно також зазначити необхідність дбати про те, щоб поліція здійснювала свої повноваження з контролю та запобігання злочинності у спосіб, який повністю відповідає належній правовій процедурі та іншим гарантіям, які встановлюють законні межі стосовно їхніх дій з розслідування злочинів і притягнення правопорушників до суду, включаючи гарантії, передбачені статтями 5 і 8 Конвенції" [137].

Суд неодноразово підкреслював, що незважаючи на те, що однією з найважливіших цілей багатьох статей Конвенції визначено захист особи від довільного втручання з боку публічної влади, можуть виникати також і "позитивні" обов'язки (positive obligations), необхідні для забезпечення поваги відповідних прав. По суті, ефективне здійснення прав на цілий ряд свобод залежить не лише від виконання державою своїх зобов'язань щодо невтручання, але може також вимагати вживання низки позитивних заходів щодо захисту навіть у сфері міжособистісних відносин. ЄСПЛ зробив висновок висновок про наявність позитивних зобов'язань у таких випадках: а) необхідно стежити за дотриманням справедливого балансу між інтересами суспільства в цілому і інтересами приватної особи; б) обсяг зобов'язань залежить від ситуації, яка склалася в кожній

із держав-учасників Конвенції, від складностей, які постають при управлінні сучасним суспільством, а також від вибору необхідних пріоритетів та використовуваних у зв'язку з цим ресурсів; в) зобов'язання не слід тлумачити в такий спосіб, щоби накладати на органи державної влади вирішення нездійсненних або невиправдано складних завдань (судове рішення "Ріс проти Сполученого Королівства" (Rees v. the United Kingdom), § 37) [138].

Конструкції "позитивних" і "негативних" зобов'язань держав у сфері прав людини не є прийнятними на сьогодні. У назві статті 1 Конвенції вживається інший підхід і інша юридична конструкція - "зобов'язання поважати права людини". "Зобов'язання поважати", власне "повага" до прав людини охоплює обидва види обов'язків держави. Навіть теоретично, там де правова норма містить заборону, то з цього не випливає лише обов'язок "утриматися", а й також обов'язок "припинити порушення" та обов'язок "відновити право людини".

Система позитивних зобов'язань сучасної держави. Дихотомія "позитивних" і "негативних" зобов'язань держав у сфері прав людини, відтак, не відповідає сучасним уявленням щодо зобов'язань держави у сфері гарантування прав людини. У назві статті 1 Конвенції вживається інший підхід і інша юридична конструкція - "гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені Конвенцією". Зобов'язання "гарантувати" охоплює обидва види обов'язків держави - і негативні, і позитивні.

Попри вільний вибір конкретних засобів, у державі, заснованій на верховенстві права, пропонуємо наступне бачення сукупності позитивних обов'язків держави в сфері прав людини:

1. *Створення законодавства*. Річ іде про законодавство, яке би втілювало принципи права та спеціалізовані норми національних конституцій та Конвенції, які гарантують права людини, в тому числі:

проведення принципу недискримінації, заборону дискримінації;

встановлення порядку здійснення окремих прав людини, меж такого здійснення, чітко окресливши суспільні цілі, досягнення яких може слугувати підставою для обмеження здійснення прав людини;

встановлення ефективних засобів правового захисту, в тому числі процедур для оскарження рішень і дій органів публічної влади;

встановлення відповідальності за порушення прав людини, тобто конкретних санкцій кримінально-правового, адміністративного або іншого характеру.

2. *Усунення "правових перешкод" у законодавчому регулюванні в сфері прав людини*. Цей напрям діяльності держави полягає, принаймні, в трьох моментах: а) прийняття закону з конкретним предметом у тому випадку, коли це прямо передбачено спеціалізованою нормою Конституції чи Конвенції для запобігання ситуації невизначеності в сфері прав людини. З одного боку, як указав Верховний Суд США, "приватні особи не повинні чекати ухвалення законодавчого рішення, перш ніж звертатися за захистом свого фундаментального права" [139]. Однак, з іншого боку, ситуацію "відсутності законодавчого рішення" в сфері прав людини, за умови прямого покладення такого обов'язку конституцією, слід вважати невиконанням позитивного зобов'язання держави; б) забезпечення верховенства Конституції чи Конвенції іншими способами, в тому числі шляхом скасування *законодавства, яке не відповідає їх фундаментальним принципам і спеціалізованим нормам;* в) забезпечення вимог якості для законодавства, зокрема, його передбачуваності, несуперечності, ясності і доступності.

3. Підтримання інфраструктури правопорядку. Йдеться про заснування законом і забезпечення функціонування органів публічної влади та інших спеціалізованих органів, які наділені повноваженнями в сфері захисту прав людини. Передовсім, мається на увазі створення судів, які відзначаються ознаками в контексті п.1 статті 6 Конвенції (спроможних у розумний строк незалежно і неупереджено вирішити питання про визначення прав і обов'язків або перевірку обґрунтованості звинувачення у вчиненні кримінального правопорушення). ЄСПЛ неодноразово підкреслював "провідне місце права на справедливий суд у демократичному суспільстві" (наприклад, рішення від 9 жовтня 1979 року у справі "Ейрі проти Ірландії"). Окрім судів, річ може йти про заснування інших органів публічної влади, організацій і установ, юрисдикція яких охоплює конт-

роль у сфері прав людини. Навіть у тих випадках, де від публічних властей вимагається забезпечити лише індивідуальні свободи, гарантіями відповідної "стриманості" (тобто, "негативних зобов'язань") виступає забезпечення постійного контролю за таким "стримуванням", який потребує організації нових інституційних систем (наприклад, прокуратури, поліції).

4. Здійснення державою конкретних адміністративних заходів (адміністративної практики). Річ іде про такі практичні заходи, які покликані гарантувати усталений принцип ЄСПЛ, згідно з яким Конвенція покликана гарантувати не якісь теоретичні або ілюзорні права, а права, які є ефективними на практиці" (рішення ЄСПЛ у справі "Швидка проти України" (2014 р.), в тому числі:

заходи щодо припинення порушення прав людини;

реальне відновлення порушеного права людини, в тому числі забезпечення справедливої сатисфакції особі, чиї права порушені;

реальне виконання кінцевого судового рішення;

проведення ефективного розслідування порушення прав людини;

застосування інших заходів, які покликані запобігти порушенням гарантованих прав людини. До таких заходів належать також так звані "превентивні захисні заходи" з боку держави, якщо є обґрунтовані дані про загрозу для життя осіб (див. рішення ЄСПЛ у справі "Тагаєва проти Росії");

фінансування (виділення коштів з бюджету) вищенаведеної адміністративної практики [Див.: 140].

5. Вирішення комплексних суспільних проблем, які окреслені ЄСПЛ як "структурні проблеми" певної держави. Йдеться про ситуації, коли порушення "не пов'язані з якимсь поодиноким випадком чи особливим поворотом подій у цій справі, але є наслідком недоліків регуляторної та адміністративної практики органів влади держави" і коли ситуація у певній справі кваліфікується як така, що є "результатом практики, несумісної з положеннями Конвенції", виходом з яких ЄСПЛ вважає необхідність так званих "пілотних рішень". У рішенні в справі "Юрій Миколайович Іванов проти України" (2009 р.), яка стосувалася невиконання судових рішень, ЄСПЛ указав: "Структурні проблеми, на існуван-

ня яких Суд вказує в цій справі, мають широкомасштабний і комплексний характер. Судячи з наявної інформації, вони вимагають здійснення всебічних і комплексних заходів, можливо, законодавчого та адміністративного характеру, із залученням різних національних органів..." (пункт 90). У цій справі Суд вказав у резолютивній частині (п.4 і 5): "4. Постановляє, що зазначені вище порушення є наслідком несумісної з положеннями Конвенції практики, яка полягає в систематичному невиконанні державою-відповідачем рішень національних судів, за виконання яких вона несе відповідальність і у зв'язку з якими сторони, права яких порушені, не мають ефективних засобів юридичного захисту. 5. Постановляє, що держава-відповідач повинна невідкладно - не пізніше ніж упродовж одного року від дати, на яку це рішення набуває статусу остаточного відповідно до пункту 2 статті 44 Конвенції, - запровадити ефективний засіб юридичного захисту або комплекс таких засобів юридичного захисту, спроможних забезпечити адекватне й достатнє відшкодування за невиконання або затримки у виконанні рішень національних судів відповідно до принципів, встановлених практикою Суду" [141].

Наведена схема позитивних обов'язків держави може бути здійснена в сфері застосування судами як національної Конституції, так і Конвенції.

3.2. Специфіка соціальних прав людини

Міжнародно-правовий аспект. Соціальні права повинні розумітися в контексті, передовсім, міжнародного права в цій сфері. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. (далі - Пакт), який ратифікований понад 160 державами світу (набув чинності 1976 р.), покладає на них відповідні обов'язки [142].

Зі змісту Пакту випливає низка органічних ознак соціальних прав.

1. Як випливає з преамбули Пакту, підґрунтя соціальних прав, як і інших блоків прав людини, полягає у принципах, виголошених Статутом ООН та "визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї", "рівних і невід'ємних прав", які є "основою свободи, справедливості і загального миру". Держави ви-

знають, що "ці права випливають з властивої людській особі гідності", а "ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами".

2. Право на самовизначення народів охоплює те, що "вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток" (ч.1 статті 1), а також "для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, основаного на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права" (ч.2 статті 1). З цього випливає, що будь-яка сучасна держава, вільно забезпечуючи свій економічний і соціальний розвиток, суверенно визначає обсяг того феномену, який називається "соціальна держава".

3. Держави за цим Пактом взяли на себе зобов'язання "в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів" (ч.1 статті 2).

З цієї норми Пакту випливає, що зобов'язання держав у сфері соціальних прав: а) втілюються в заходах держав щодо їх забезпечення усіма належними способами, зокрема вжиття законодавчих заходів; б) пов'язані з "максимальними межами наявних ресурсів"; в) покликані до "поступово повного здійснення визнаних у цьому Пакті прав". До цього варто завважити, що держави зобов'язуються гарантувати такі права "без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини" (ч.2 статті 2). Тим не менше, рівність користування цими правами для чоловіків і жінок окремо гарантується статтею 3 Пакту.

4. Обмеження щодо користування правами, які забезпечуються за цим Пактом, можуть бути встановлені державою, однак, лише за певних умов і певними способами. Йдеться про "тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві" (стаття 4). Відтак, встановлені *три критерії обмеження* в користуванні соціальними правами, які можуть бути встановлені державою: 1) вони визначаються законом; 2) вони встановлюються лише "остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав"; 3) вони встановлюються з виключно з єдиною метою - "сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві".

5. Соціальні права, визначені Пактом, є мінімальним стандартом у цій сфері для кожної держави, яка бере в ньому участь. Такий висновок випливає з ч.2 статті 5, яка передбачає, що "ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі". Важлива вказати й на те, що соціальні права чітко окреслюються як "основні права" - визнані або існуючі в будь-якій країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв.

6. *Обсяг зобов'язань держав щодо соціальних прав*, який встановлений частиною III Пакту, не є значним і охоплює наступне:

право на працю - право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується (стаття 6);

право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи зокрема: а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим: і) справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю; іі) задовільне

існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту; b) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни; c) однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації; d) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні (стаття 7);

право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них; право на страйки при умові його здійснення відповідно до законів кожної країни (стаття 8);

право на кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (стаття 9);

надання державою сім'ї по можливості "якнайширшої охорони і допомоги, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамостійних дітей та їх виховання". При цьому "шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується" (ч.1 статті 10); "особлива охорона повинна надаватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів" (ч.2 статті 10);

право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ч.1 статті 11); "основне право кожної людини на свободу від голоду" (ч. 2 статті 11);

право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я, яке, зокрема, охоплює "створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби" (стаття 12);

право кожної людини на освіту, яке охоплює, зокрема, наступні норми: "освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод", "освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма

націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру"; "початкова освіта повинна бути обов'язкова і безплатна для всіх; середня освіта повинна бути "відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти"; "вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти"; "повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу" (стаття 13).

7. Соціальні права підлягають судовому захисту, який охоплювався засобами до їх гарантування з боку держав. Підтвердженням цього виступає, зокрема, зміст документу "Керівні принципи підготовки документів з конкретних договорів, які підлягають представленню державами-учасниками згідно зі статтями 16 і 17 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права" (записка Генерального секретаря від 24 березня 2009 р.) [143]. Державам рекомендувалося вказати (пункт 3) щодо прав, визнаних у Пакті: a) чи прийняла держава-учасниця національний рамковий закон, політику і стратегії по здійсненню кожного із закріплених у Пакті прав, визначивши наявні для цих цілей ресурси і найбільш ефективні з точки зору витрат способи їх використання; b) будь-які існуючі механізми відстеження прогресу в справі забезпечення повного здійснення передбачених у Пакті прав, включаючи визначення показників і відповідних національних орієнтирів стосовно кожного з передбачених у Пакті прав; c) існуючі механізми, які забезпечують, щоб зобов'язання, прийняті на себе державою-учасницею відповідно до Пактом, повністю враховувалися в його діяльності в якості члена міжнародних організацій та міжнародних фінансових інститутів, а також при веденні переговорів і ратифікації міжнародних угод із метою гарантування того, щоб економічні, соціальні і культурні права, особливо щодо найбільш соціально незахищених груп, які знаходяться в найбільш несприятливому становищі, не обмежувалися; d) *включення у внутрішню правову*

систему і пряму застосовність у ній кожного з передбачених у Пакті прав з конкретними прикладами відповідного прецедентного права; e) існуючі судові та інші належні засоби правового захисту, що дозволяють жертвам отримати компенсацію в разі порушення їх прав, закріплених в Пакті (підкреслення автора); f) структурні та інші серйозні перешкоди, які обумовлені факторами, що знаходяться поза сферою контролю держави-учасниці і які заважають повному здійсненню передбачених у Пакті прав; g) статистичні дані про здійснення кожного передбаченого в Пакті права в розбивці за віком, статтю, етнічним походженням, сільському / міському населенню і іншим відповідним положенням, на щорічній порівнянної основі за останні п'ять років.

Після набуття чинності Пакт імплементується до внутрішнього права держав-учасників. Наприклад, право на їжу, яке базується на нормах Міжнародного пакту економічних, соціальних і культурних прав (станом на 2012 р. ратифікувало 160 держав), гарантоване більше як у 106 державах - учасників Пакту на рівні конституції або іншими заходами прямо в законах [144, с.76]. Як уже відзначалося, соціальні права перебувають у "фокусі уваги" Європейського Союзу.

У березні 2000 р. в аналітичному документі Європейського парламенту "Основні соціальні права" було запропоновано нову площину їх розуміння - як "основні соціальні права" (Fundamental Social Rights) [145]. Під цією категорією розумілися права, які громадянин має і які може здійснювати лише у його відносинах з іншими людьми в якості члена групи і які можуть стати ефективними лише за умови, коли держава здійснює певну діяльність для захисту середовища, в якому перебуває індивід. Водночас, у документі відзначалося, що вони є доповненням до цивільних (громадянських) прав, так як останні не можуть надати мінімального соціального забезпечення. На відміну від цивільних прав і свобод, основні соціальні права означають не свободу від держави, а навпаки - свободу за допомогою держави. У дослідженні відзначено, що, з одного боку, ці основні соціальні права виступають у формі допомоги від держави, що відрізняє їх від класичних громадянських прав і свобод, з іншого боку, між ними іс-

нує значний збіг. Збіг полягає, наприклад, у свободі занять у сенсі свободи вибору професії, забороні примусової праці, або права на об'єднання і ведення колективних переговорів та права на страйк - наведені права слід розглядати як органічні сегменти основних прав, які передовсім стосуються рівності, і, як правило, визнаються (наприклад, право на рівну оплату праці для чоловіків і жінок) [145, с.9-10].

У правовій доктрині соціальні та економічні права наділяють такими ознаками: вони є універсальними та невідчужуваними від людини; такі права поширюються на певну соціально-економічну сферу життєдіяльності людини; такі права становлять собою можливості здобувати засоби для існування, беручи безпосередню участь у виробництві чи організації виробництва матеріальних та інших благ або отримуючи такі засоби соціальних джерел через соціальне утримання (аліментування); для забезпечення реальності таких прав необхідні позитивні зусилля держави зі створення умов для їх реалізації людиною, пов'язані зі значними витратами, в межах економічних можливостей країни; обов'язок держави забезпечувати економічних і соціальних прав зазвичай не має тієї міри формальної визначеності, яка властива її обов'язку забезпечувати права громадянські (особисті) і політичні. Це знаходить прояв у використанні при закріпленні соціально-економічних прав здебільшого "нежорстких", рекомендаційних, оцінювальних формулювань (наприклад, "гідний рівень життя", "справедливі та сприятливі умови праці". "задовільне існування"); здійсненність таких прав є визначальною ознакою соціальної держави [146, с.41].

В спеціальній літературі (наприклад, у працях В.Лемака), з іншого боку, також виокремлюються наступні особливості соціальних прав: 1) цей блок прав людини відображає розуміння "прав людини" не як "можливості на поведінку в певних рамках" (як у інших видах прав), а як "можливість отримати благо". Проте "отримання блага" пов’язане з обсягом прав інших людей, зокрема, з його "вилученням" у людини, котра здобула його своєю працею (наприклад, через стягнення податку на доходи фізичної особи). Держава, котра закріплює в правових нормах "право на благо", фактично бере на себе правове зобов’язання

щодо його вилучення в інших суб'єктів; 2) соціально-економічні права, на відміну від інших видів прав людини, не є правами, якими наділені всі суб'єкти. В ідеальній суспільній конструкції вони не можуть належати "кожному", бо визнання їх за "кожною" особою може призвести до колапсу державно-організованого суспільства з економічної і моральної точки зору. Як правило, такі права визнаються лише за категоріями осіб, які належать до "соціально вразливих"; 3) лише соціально-економічні права пов'язані з перерозподілом виробленого в суспільстві національного доходу, а отже – з обсягом такого національного доходу і рівнем його перерозподілу; 4) соціально-економічні права не можуть належати до так званих "основних" (природних) прав людини, бо вони в принципі не наділені властивостями, притаманними іншим блокам прав людини, зокрема: соціально-економічні права не є "непорушними" в тому смислі, що вони не можуть бути скасовані чи звужені законодавцем [Див.: 147]. Для теоретичного осмислення соціальних прав людини вкрай важливе значення мали так звані Туринські форуми ("Турин-1" у 2014 р. і "Турин-2" у 2016 р.), які зібрали представників всіх 47 держав-учасників Ради Європи. В ході цих форумів було підкреслено "єдність і неподільність прав людини", а також те, що соціальні права, гарантовані Європейською соціальною хартією, є невід'ємною частиною прав людини нарівні з громадянськими і політичними правами" [148, с.4].

Соціальні права і судовий захист. У спеціальній доповіді міжнародної комісії юристів (Женева, 2008) "Суд і правове гарантування соціальних і економічних прав" відзначається: ідея про те, що права цього блоку як категорія не підходять для судового рішення, є серйозною помилкою. Ці права не дотримуються єдиною схемою і не можуть бути ідентифіковані через єдину ознаку або характеристику. Відмінності між ними, з одного боку, а також громадянськими і політичними, з іншого, є більш тонкими, ніж у традиційно пропонованому їх розподілі. Очевидні перешкоди на шляху і труднощі, які можуть постати в судовому порядку їх захисту, в рівній мірі зачіпають громадянські і політичні

права, але це ніколи не приводило до висновку, що ці права не можуть бути захищені в судовому порядку.

Члени комісії зробили декілька принципових висновків у цьому напрямі:

1. Судовий захист не є єдиним засобом забезпечення дотримання соціальних та економічних прав. Значна кількість задач, необхідних для їх повної реалізації, залежать, в першу чергу, від дій з боку виконавчої та законодавчої гілок влади. Проте, заперечення судового втручання в цій сфері серйозно зменшує засоби захисту для жертви порушень цих прав, на які вони можуть претендувати. Це також послаблює підзвітність державного апарату і розмиває засоби стримування; відтак, сприяє безкарності за порушення.

2. Цілий ряд концептуальних і практичних розробок, що походять з міжнародної, регіональної і внутрішньої сфер показують, якими можливостями наділені соціальні та економічні права для їх захисту і відновлення в судовому порядку. Приклади включають, зокрема: 1) відмінність між негативними і позитивними зобов'язаннями; 2) поняття мінімального основного змісту; 3) різниця між обов'язками, які негайно вступають в силу і обов'язками, які піддаються поступовій реалізації; 4) різні рівні державного зобов'язання (обов'язки поважати, захищати і виконувати); 5) застосування заборони дискримінації, принципу рівності і процедурних гарантій в галузі соціальних і економічних прав; 6) взаємозв'язок між цивільними і політичними правами.

3. Жодне з традиційних заперечень не створюють непереборні перешкоди на шляху до захисту в судовому порядку цих прав. При цьому вони мають бути розглянуті і повинні бути прийняті до уваги з метою виявлення проблем, які можуть вимагати прийняття законодавства та розробку нових процедурних механізмів, щодо визнання соціальних і економічних прав положеннями конституції.

4. Зміст економічних і соціальних прав може визначатися як у загальному контексті договорів, конституційних прав і прав людини, так і в більш конкретному контексті законів і нормативних актів. Методи визначення їх змісту широко використовуються суддями в багатьох інших галузях права.

5. Корисним інструментом зміцнення захисту прав у судовому порядку буде виступати удосконалення внутрішніх законодавчих та адміністративних правил визначення суб'єкта права, суб'єкта відповідного обов'язку і змісту цього обов'язку.

6. Поширення правових принципів і норм, що застосовуються в галузі громадянських і політичних прав (і адміністративного права), щодо соціальних прав також буде виступати корисним засобом сприяння їх судового захисту. Крім того, доцільним виступає врахування порівняльних міжнародних і вітчизняних розробок, як з точки зору концептуальних засад, так і прецедентів, які можуть бути наслідувані в інших юрисдикціях у судовому розгляді цих прав.

7. В ході судового захисту цього блоку прав важливим є збереження балансу між різними гілками державної влади. У тих випадках, коли існує широкий вибір засобів досягнення конституційного зобов'язання (або права людини), судді традиційно звертаються до політичної влади, тому небезпека "суддіуряду" часто є високою.

8. Масові і серйозні порушення або бездіяльність з боку політичних властей вимагають твердого судового втручання з метою відновлення правила закону - так само, як для громадянських і політичних прав. Процедури можуть бути скориговані, щоби включити належне показання експерта і більш широке коло відповідних голосів.

Адекватні процедурні механізми є важливою особливістю вирішення соціальних і економічних прав у судовому порядку, а захист прав може включати в себе колективні скарги або вимагати колективні засоби правового захисту. Порівняльні дослідження показують, що сучасна еволюція процесуального права може брати до уваги ці види вимог [149]. Дослідження судової практики як інструменту для вирішення соціальних прав людини є надто важливим і складним, з урахуванням того, що в низці держав судові рішення, по суті, є ворожими до соціальних прав, в деяких інших - вони відсутні [150, с.3-4.]

3.3. Конституційне регулювання і судова практика щодо соціальних прав у європейській та англо-саксонській правовій традиції

Соціальна держава стала однією з фундаментальних ідей сучасного світу, втілених у практику в другій половині XX століття. В свою чергу, її конституювання багато в чому здійснюється через механізми конституції. У сучасній юридичній науці відсутнім є єдиний підхід до оцінки самої ідеї конституційного закріплення соціальних прав. Так, наприклад, А. Шайо з цього приводу твердив: "Конституція, що відповідає вимогам конституціоналізму, відрізняється від простих основних законів, що визначають державну структуру, тим, що вона намагається забезпечити саме свободу. Будь-яка інша мета державного ладу – соціальне благополуччя, велич, рятування душі і взагалі будь-яке завдання, висунуте державою, може піддавати небезпеці свободу" [151, с.245].

Традиційно в літературі визначається, що соціальні права (права другого покоління) сформувалися у самостійну систему соціальних претензій і були визнані державами як реакція на недостатність прав першого покоління. Права першого покоління опосередковують відносини формальної рівності і свободи всіх учасників соціальних відносин. По суті, вони виступають конкретизацією висхідної правової цінності і стану, властивого людині цивілізованого суспільства – свободи. Якщо узагальнити, значною мірою західна правова і політична науки традиційно протиставляють соціальні права так званим класичним правам – особистим і політичним [57, с.144].

Європейська традиція конституційного закріплення соціальних прав. До часів Французької революції 1789 р. ідея про відповідальність держави за те, щоби в країні ніхто не помирав від голоду, в законодавстві не закріплювалася. На європейському континенті вперше про соціальні права людини згадує Конституція Франції 1791 року. У ній визначаються гарантії права на працю, на власність, на публічну опіку, на освіту. Декларація прав і свобод людини та громадянина Франції (складова Конституції 1791 р. і наступних французьких конституцій, в тому числі сучасної) вперше чітко сформулювала не лише сутність конституціоналізму (у пункті 16 визначалося: "Будь-яке суспільство, в

якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має конституції"), але й закріплювала право власності: "Так як власність є право недоторкане і священне, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, як у випадку установленої законом безсумнівної суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування" (пункт 17) [152, с.112]. Уперше в історії людства саме в французькій Конституції 1791 р. були закріплені обов'язки держави щодо соціального захисту населення, зокрема, щодо: 1) організації суспільного догляду для виховання покинутих дітей; 2) пом'якшення становища малозабезпечених робітників; 3) пошуку роботи безробітним малозабезпеченим [153, с.81]. У розділі 1 цієї конституції ("Основні положення, забезпечені конституцією"): "Буде засноване головне управління суспільного піклування для виховання покинутих дітей, для полегшення долі неімущих убогих для пошуку праці тим здоровим неімущим, які виявляться безробітними. Буде забезпечено і організовано народну освіту, загальну для всіх громадян, безкоштовну в частині, необхідної для всіх людей; відповідні установи будуть розподілені за ступенями відповідно адміністративного поділу королівства" [152, с.115].

Вказані принципи і норми означали перші кроки щодо конституційного закріплення ідеї соціальної держави. Одна з найбільш ранніх на європейському континенті конституція Норвегії 1814 р. у первинній редакції практично не містила соціальних прав. Лише в 1980 р. внесеними змінами до Конституції один із базових принципів соціальної держави було поміщено до її тексту. Згідно § 110 в новій редакції "до обов'язку державних органів входить створення умов для того, щоби кожна спроможна до праці людина могла забезпечувати своє утримання своєю працею", а "більш детальні постанови про право вирішального голосу на робочому місці для штатних працівників встановлюються законом" (закон від 5 травня 1980 р.) [154].

У Конституції Бельгійського Королівства від 17 лютого 1994 р. соціальні права закріплені надто вузько й зосереджені в статті 23. Згідно цієї норми "кожен має право вести життя, яке відповідає людській гідності", а "з цією метою

закон декрет або норма, указані в статті 134, гарантують, з урахуванням відповідних зобов'язань, економічні, соціальні і культурні права та визначають умови їх здійснення". В свою чергу, ці права включають, зокрема: право на працю і вільний вибір професійної діяльності в рамках спільної політики зайнятості, спрямованої, крім іншого, на забезпечення достатньо стабільного і поможливості високого рівня зайнятості; право нас справедливі умови праці і винагороду, а також право на інформацію, консультацію і колективні переговори; право на соціальне страхування, охорону здоров'я, соціальну, медичну і юридичну допомогу; право на гідне житло; право на здорове навколишнє середовище; право на культурне і соціальне процвітання [155]

Одним із найбільших розгорнутих зразків закріплення соціальних прав є Політична Конституція Мексиканських Сполучених Штатів, схвалена 31 січня 1917 р. Цікаво, що Конституція Мексики 1917 р. у розділі першому главі першій серед прав людини після заборони рабства (стаття 2) на перше місце (стаття 3) ставить право на освіту, "яку надає держава" і яка "має метою гармонійний розвиток всіх здібностей людини і одночасно заохочує в ній любов до Батьківщини і усвідомлення міжнародної солідарності в дусі незалежності і справедливості". Освіта спрямована на боротьбу з невіглаством і його наслідками, особистою залежністю, фанатизмом і упередженнями. Освіта, як визначає Конституція, крім того, має: а) бути демократичною, причому демократія розуміється не лише як правовий лад і політичний режим, але також як спосіб життя, заснований на неперервному покращенні економічного, соціального і культурного рівня народу; б) бути національною; в) сприяти покращенню існування людей, прививаючи учню разом з повагою до гідності людини...визнання основних інтересів суспільства. У статті 4 закріплюються "право вільно, відповідально і обдумано визначати кількість своїх дітей і регулювати їх народжуваність", а також "право на охорону здоров'я", право "на гідне й скромне житло". У Політичній Конституції Мексики передбачено окремий Розділ 6 ("Про працю і соціальне забезпечення"), в якому закріплено низку соціальних прав і характеристика мексиканської моделі соціальної держави. Деякі з конституційних по-

ложень надто конкретизовані ("у період годування жінки мають право на дві спеціальні перерви протягом робочого дня по півгодини кожен для годування дитини", "Мінімальна загальна заробітна плата повинна бути достатньою для задоволення нормальних життєвих потреб трудящого, його матеріальних, соціальних і культурних запитів як глави сім'ї і для обов'язкової освіти дітей"). Визначається також, що "трудящі мають право на участь у прибутках підприємств. Конституція визначає не лише підстави і види соціального забезпечення, а й навіть "крамниці для забезпечення працівників товарами" [156, с.117-120].

У Німеччині Веймарська конституція 1919 р. закріплювала можливість здобувати собі на прожиття працею, право на соціальне страхування у разі старості, хвороби тощо, зокрема, встановлювала, що "лад господарського життя повинен відповідати засадам справедливості і цілям забезпечення для всіх існування гідної людини" (ст.151). Її загальна неефективність не могла забезпечити "соціальну функцію власності" чи "солідарність" найманих працівників і роботодавців тощо, що сповна проявилося на початку 1930-х років, коли економічна криза призвела до нацизму [157, с.79-80].

Після Другої світової війни у "хвилі" нових конституцій закріплення соціальних прав набуло поширеного явища. Частково на цей процес впливали тоталітарні режими, для яких соціальні права виступали ідеологічним жупелом (наприклад, конституювання соціальних прав в СРСР у Конституції 1936 р.).

Основний закон ФРН 1949 р. закріпив "основні права людини", встановивши що для трьох гілок влади вони є обов'язковими як "безпосередньо діюче право" (ч.3 статті 1). Основні права викладені в Основному законі в однойменному розділі більш як у двадцяти статтях. Однак, соціальні права закріплені надто обмежено, попри положення ч.1 статті 20 Основного закону щодо того, що ФРН є демократичною і соціальною федеративною державою [158]. По-перше, у статті 6 Основного закону виголошується кілька тез з приводу захисту дітей і материнства: "діти можуть бути вилучені з сім'ї всупереч волі осіб, уповноважених на їх виховання, лише на підставі закону, якщо останні не справляються зі своїми обов'язками, або діти з інших причин можуть виявитися без-

притульними"; "кожна мати має право на захист і підтримку держави"; позашлюбним дітям законом забезпечуються умови їх фізичного і духовного розвитку, а також становище в суспільстві нарівні з народженими в шлюбі дітьми. По-друге, у статті 7 визначається, по суті, така ознака соціальної держави як організація державою освіти, в рамках якої встановлено, що "вся шкільна справа знаходиться під наглядом держави", "гарантується право створення приватних шкіл", а також закріплюється "право створювати об'єднання для охорони і покращення умови праці і економічних умов". По-третє, в статті 12 Основного закону встановлено право всіх німців вільно обирати професію, місце роботи і навчання. Необхідно також вказати, що серед основних прав, зловживання якими внаслідок боротьби проти основ вільного демократичного ладу веде до їх втрати, наведені соціальні права не позначені (стаття 18).

З огляду на закріплення соціальних прав однією з найбільш показових повоєнних конституцій є Конституція Італійської Республіки 1947 р. У розділі "Основні принципи" в статті 1 визначалося: "Італія – демократична Республіка, що ґрунтується на праці" (стаття 1); "республіка визнає за всіма громадянами право на працю і заохочує умови, які роблять це право реальним" (стаття 4); "республіка підтримує материнство, дитинство і молодь" (ст. 31); "республіка охороняє здоров'я як основне право особи, гарантує безкоштовне лікування для неімущих" (стаття 32); "трудящий має право на щотижневий відпочинок і на щорічні оплачувані відпустки; він не може від цього відмовитися" (ст.36).

В окремому розділі III "Економічні відносини" соціальні права закріплені доволі широко. По-перше, у статтях 35-36 встановлено право на працю: "Республіка охороняє працю в усіх її формах і застосуваннях...", а "трудящий має право на винагороду, яка відповідає кількості і якості його праці і достатня в будь-якому випадку для забезпечення йому і його сім'ї вільного і гідного існування...". Для "трудящої жінки" окремо передбачалося, що "умови праці повинні дозволяти їй виконувати головну для неї сімейну функцію і повинні забезпечувати належну охорону інтересів матері і дитини" (стаття 37). По-друге, ключове соціальне право визнане у статті 38: "Кожен громадянин, неспроможний

до праці і позбавлений необхідних засобів до існуванні, має право на підтримку і допомогу суспільства. Трудящі мають право на те, щоби для них були передбачені і забезпечені засоби, які відповідають їхнім життєвим потребам, у випадку нещастя, хвороби, інвалідності, старості і не залежного від них безробіття..." [159].

У Французькій Республіці, як відомо, закріплення основних прав і свобод людини і громадянина зосереджене в Декларації прав і свобод людини і громадянина 1789 р. та в преамбулі до Конституції 1946 р., які Конституцією 1958 р. визнані "діючими". У вказаній преамбулі визначається, зокрема: "Кожен трудящий через...своїх делегатів бере участь у колективному визначенні умов праці так само як і в керівництві підприємствами...Право страйків гарантується в рамках законів, які його регламентують... Нація гарантує особі і сім'ї, необхідні умови для їх розвитку. Вона гарантує всім, зокрема дитині, матері і трудящим похилого віку, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення, відпочинок і дозвілля. Будь-яка людська істота, позбавлена можливості працювати за своїм віком, фізичним чи розумовим станом або економічним становищем, має право отримувати від колективу кошти, необхідні для існування. Нація гарантує рівний доступ дітям і дорослим до освіти, набуття професії і культури. Організація суспільної, безкоштовної і світської освіти всіх ступенів є обов'язком держави... " [160].

У Конституції Грецької Республіки 1975 р. соціальні права закріплені надто обмежено. У статті 21 визначаються загальні зобов'язання держави щодо окремих категорій населення. По-перше, сім'я як фундамент збереження і розвитку нації, а також шлюб, материнство і дитинство перебувають під охороною держави. Крім того, багатодітні сім'ї, інваліди війни та мирного часу, жертви війни, вдови та сироти полеглих у війні, а також хворі, які страждають невиліковними фізичними або душевними хворобами, мають право на особливу турботу держави. Визначається також, що держава піклується про здоров'я громадян і приймає спеціальні заходи, спрямовані на захист молодості, старості, інвалідності, а також на допомогу нужденним, а також те, що "придбання житла

для тих, хто позбавлений його або у кого проблема житла не вирішена в достатній мірі, є об'єктом особливої турботи держави". По-друге частинами 1 - 3 статті 22 Конституції визначаються параметри конституційних гарантій права на працю та умов праці. Встановлюється, зокрема, що "праця - це право, яке перебуває під охороною держави, яка дбає про створення умов для забезпечення зайнятості всіх громадян і підвищення рівня трудящого сільського і міського населення". Всі працівники, незалежно від статі чи інших відмінностей, мають право на рівну оплату за рівноцінну виконувану роботу. По-третє, ч.4 статті 22 встановлює, що держава піклується про соціальне страхування трудящих, як це визначено законом. По-четверте, у статті 23 Конституції визначаються "в рамках закону необхідні заходи для забезпечення профспілкових свобод, безперешкодного здійснення пов'язаних з ними прав і охорони їх від будь-якого посягання", а також право на страйки, які проводяться "створеними законним чином профспілковими організаціями з метою закріплення і розширення економічних і в цілому трудових інтересів трудящих". При цьому забороняються страйки для судових службовців і для службовців органів безпеки [161].

В одній із останніх європейських конституцій (Швейцарії 1999 р.) соціальні права сформульовані у вигляді соціальних цілей держави (глава 3 "Соціальні цілі"). Згідно ч.1 статті 41 Союз і кантони на доповнення до особистої відповідальності і приватної ініціативи виступають за те, щоби: a) кожна особа брала участь у системі соціальної захищеності; b) кожна особа отримала необхідне піклування про її здоров'я; c) сім'ї як спільноти дорослих і дітей були захищені і користувалися сприянням; d) працездатні могли покривати свої витрати на життя завдяки праці на співрозмірних умовах; e) особи, які потребують житло для себе і своєї сім'ї могли знаходити співрозмірне житло на прийнятних умовах; f) діти і підлітки, а також особи в працездатному віці могли отримувати за своїми здібностями освіту, професійну підготовку і перепідготовку; g) діти і підлітки заохочувалися в своєму розвитку в самостійних і соціально відповідальних осіб і підтримувалися в своїй соціальній, культурній і політичній інтеграції. Частина друга цієї ж статті 41 визначає, що союз і кантони виступають за

те, щоби кожна особа була захищена від економічних наслідків віку, інвалідності, хвороби, нещасного випадку, безробіття, материнства, сирітства і вдівства. Для союзу і кантонів також визначається, що "вони спрямовують свою діяльність на досягнення соціальних цілей в рамках конституційної компетенції і наявними в них засобами" (ч.3 статті 41). Водночас, згідно ч.4 статті 41 Конституції "із соціальних цілей не можуть випливати жодні безпосередні претензії на державні послуги" [162].

З наведеного випливає, що в цій країні з одним із найвищих рівнів життя принципи соціальної держави виражені надто специфічно й характеризуються наступним. По-перше, соціальні права як права в суб'єктивному розумінні не формулюються зовсім на конституційному рівні. Конституція через солідарну відповідальність федерації і її суб'єктів, натомість, визначає "соціальні цілі" держави. По-друге, вказані "соціальні цілі" окреслюються лише "на доповнення до особистої відповідальності і приватної ініціативи". Такий підхід означає, що держава не бере на себе опіку над людиною, бо пріоритет залишається за "особистою відповідальністю і приватною ініціативою", а заходи держави в соціальній сфері є доповнюючими, тобто, по суті, субсидіарними.

По-третє, соціальні заходи держави, як окреслено в Конституції Швейцарської Конфедерації, здійснюються в рамках конституційної компетенції органів союзу і кантонів та відповідних ресурсів. Зв'язок соціальних заходів із принципом верховенства права (рамки конституційної компетенції) та із наявними ресурсами поєднує соціальну державу з її правовим характером.

По-четверте, що важливо, в Швейцарії, на відміну від інших європейських держав, окрема конституційна норма (ч.4 статті 41) підкреслює, що соціальні цілі (ідеї соціальної держави) в жодному випадку не спричинюють конкретизованих претензій громадян щодо надання відповідних державних послуг, їх переліку чи обсягів. Такий підхід і в цьому аспекті означає фактичну відсутність судового захисту для соціальних прав ("претензій на державні послуги").

Англо-американська традиція. Аналіз конституційного закріплення соціальних прав варто розпочати із з’ясування підходів до проблеми, існуючих в

межах англосаксонської правової традиції. Перші спроби закріпити в законі права людини були повязані, з одного боку, з розвитком звичаєвого права, а , з іншого боку - з формуванням загального права. Звідси для англійської (а згодом британської) традиції характерна казуальність викладу, а не формулювання загальних положень. Такі положення спрямовані власне на формулювання не змісту прав (у матеріальному сенсі), а встановлення засобів і процедур їх захисту. У Великій хартії вольностей 1215 р. відзначається, що: "Жодна вільна людина не може бути заарештована, або взята під варту, або позбавлена права власності, або свобод, або звичайних прав, або оголошена поза законом, або вигнана, або обездолена будь-яким іншим способом ... крім як за законним вироком рівних йому або за законом країни" (ст. 39) [163]. Відтак, встановлювалася: а) рівність (кожна вільна людина); б) засіб захисту всіх прав - суд "рівних йому" або "закон країни" (підкреслювалася відмінність від місцевого права).

В одному з Основних законів Держави Ізраїль (всього їх 13) з назвою "Гідність і Свобода людини" (1992 р.) жодного із соціальних прав не згадується, що означає продовження британської традиції розуміння прав людини [164].

У Сполучених Штатах Америки було розвинуто англійську традицію розуміння як змісту соціальних прав, так і техніки їх нормативного закріплення, що проявляється навіть в установчих документах – Декларації про незалежність 1776 р. і Біллі про права 1791 р. (перші 10 поправок до Конституції 1787 р.) У Декларації незалежності США 1776 р., в якій окреслюється прояви сваволі британського короля, соціальні права як феномен не згадуються зовсім: "Ми виходимо з тієї самоочевидної істини, що всі люди створені рівними і наділені їх Творцем з певними невідчужуваними правами, до числа яких належать життя, свобода і прагнення на щастя. Для забезпечення цих прав людьми засновуються уряди, що черпають свої законні повноваження зі згоди керованих" [165, с. 25].

У преамбулі Конституції США згадується одна з цілей її схвалення - "сприяти загальному благополуччю". "Загальне благополуччя" згадується також в одній нормі Конституції. У розділі 8 статті 1 встановлено, що Конгрес "має право вводити і стягувати податки, мита, збори і акцизи, для того, щоби

виплачувати борги, забезпечувати спільну оборону і загальне благополуччя" [165, с.33]. У низці рішень з приводу конституційності законів, ухвалених з ініціативи Ф.Д.Рузвельта (1936 - 1937 рр.) Верховний Суд США розумів цей термін як вираження "загального блага" нації, але не в тому змісті, що йому надавали в континентальній Європі. У перших десяти поправках до Конституції ("Білль про права") отримали закріплення деякі права зі соціальним змістом, які, по суті, виражають не позитивні зобов'язання держави щодо громадян, а обмеження її сваволі: наприклад, право на захист від постою солдат у будинку без згоди його власника (третя поправка).

Наведений аналіз конституційного закріплення соціальних прав дозволяє зробити такі висновки. По-перше, протягом двох з половиною століть обсяг конституційного закріплення соціальних прав у зарубіжних країнах відзначається тенденцією до розширення, особливо в рамках європейської правової традиції. Однак, розвинуті європейські держави при цьому не відзначаються широким закріпленням у конституції обсягу соціальних прав, намаганнями формулювання їх у вигляді соціальних цілей держави. Такий підхід характерний навіть для класичної соціальної правової держави у Німеччині чи Швейцарії. По-друге, англо-саксонська традиція прав людини взагалі уникає закріплення соціальних прав людини у вигляді позитивних зобов'язань держави, зосереджуючись на інструментах обмеження свавілля публічної влади.

Британська правова доктрина і практика розуміння соціальних прав. Варто відзначити, що ідеї прав людини і основних потреб людини тісно пов'язані між собою. Права людини - це права, які застосовуються для кожної людини, тому що вони можуть бути розглянуті людиною за критерієм виконання або здатності виконувати основні потреби людини [166]. Практика англосаксонської правової традиції підтвердила таку ідею.

У Сполученому Королівстві в 1990-х років були проведені широкі конституційні реформи, одним із напрямів яких стала кодифікація прав людини, яка призвела до схвалення Акту про права людини 1998 р. [167]. Цей акт, який увів Європейську конвенцію з прав людини як пряме джерело права, яке безпо-

середньо застосовується судами, своїм змістом відобразив домінуючі погляди доктрини. Введення Акту про права людини (HRA) дозволило індивідуальні права, гарантовані Європейською конвенцією з прав людини, застосовувати в національних судах. Акт також наділив повноваженнями суди, які хоч і не вправі скасовувати закони, але можуть зробити судові заяви про їх "несумісність". Важливою "прогалиною" Акту 1998 р. за оцінками фахівців виступає відмова від включення до його змісту набору міжнародно-визнаних економічних і соціальних прав. Наприклад, обов'язки державних органів відповідно до розділу 6 Акту застосовуються до таких послуг, як охорона здоров'я та освіта, де виконавці - державні органи або інші особи, які забезпечують "державні функції". Крім того, право на освіту включено відповідно до Протоколу 1 (хоча і в досить мінімальній формі), а інтерпретація інших статей забезпечує ефективний захист певних економічних і соціальних прав. Право на сімейне життя відповідно до статті 8, наприклад, було широко витлумачено як забезпечення захисту права на житло; становище нужденних осіб, які шукають притулку було розглянуто відповідно до статті 3; і протоколи також включають в себе права на здійснення володіння / власності, яке було поширено на соціальну допомогу [168]. У "Керівництві для міністерств щодо Акту про права людини 1998 р." відзначається розуміння прав людини в умовах неписаної конституції. Органам виконавчої влади було роз'яснено, що "є деякі права і свободи, які настільки важливі і настільки фундаментальні, що багато країн записали їх в особливу форму, і зробили охорону та сприяння їм основною метою для уряду"(1.1.). Далі було відзначено: "Велика Британія не має письмової конституції в рамках національного законодавства. Люди тут давно користуються міцними традиціями індивідуальних вольностей, але не завжди легко було певно сказати тим, хто був залучений - що робити, коли неписані свободи вступають у конфлікт з іншими законами" (1.2) [169].

Права добробуту в США: доктрина і практика Верховного Суду. В правовій доктрині США поставлено запитання: "Чи мають незаможні люди конституційне право щодо вимоги базової допомоги від держави для виживання?".

І хоча Верховний Суд США неодноразово підкреслював заперечну відповідь, однак низка аргументів вказують на те, що судова система в майбутньому буде визнавати право на базову допомогу для підтримання фізичного існування людини. Американський учений Марк Тушет, досліджуючи еволюцію соціальних прав у США відзначав, що вони не були стабільними протягом першого століття існування держави, а уряд демонстрував розуміння відмінностей між ними, з одного боку, та громадянськими (цивільними) та особистими правами, з іншого боку. Правові реалісти, які зумовили правову культуру Америки, уже в XX столітті аналітично не могли заперечити, що уряду, по суті, не вистачало сили для визначення соціальних прав, бо вважалося, що ринок самостійно врегульовує ці відносини й інші регулятори, які йдуть від нього. Така ситуація мала місце до середини XX століття і, як указує М.Тушет, "сьогодні правова культура знаходить ідею соціальних прав на шляху до реконструкції правової культури. І це не дивно, бо відмінності між правами завжди були нестійкими" [170].

Практика Верховного Суду США є різноманітною і значною за більш ніж два століття. Значна частина справ стосується соціальної проблематики.

У справі "Дендрідж проти Вільямс" (1970) Верховний Суд США розглядаючи справу великої родини, яка отримувала допомогу сім'ям з дітьми на підставі програми штату Меріленд, виробив розуміння методики визначення прав благополуччя [171]. Концепція розуміння конституційності надання соціальної допомоги Верховним Судом США зводиться до таких тез: 1) штат має право на соціальні програми і це узгоджується із законом про соціальне забезпечення 1935 р. і Конституцією США (14 поправка); 2) штат має значну свободу при видачі наявних в його розпорядженні коштів, і, з огляду на обмежені ресурси в штаті Меріленд для потреб суспільного добробуту та виходячи з цього, він вправі законом визначати законом сім'ї, які одержуватимуть таку допомогу за індивідуальними критеріями з відступом від загальних норм забезпечення на душу населення; обґрунтованість методу, використовуваного в Меріленді, в управлінні аспектом програми суспільного добробуту, полягає в пошуку балансу, тобто примирення вимог своїх незаможних громадян з обмеженими ресурсами,

доступними для задоволення цих вимог; 3) штат вправі зменшити допомогу на сім'ю найбільш чисельних родин, однак, не може позбавити допомоги кожну дитину (розмір допомоги на той для будь-яка окремої сім'ї був установлений в сумі не більше $ 250 в місяць в деяких округах і місті Балтімор, а також не більше $ 240 щомісячно в іншому місці в штаті); 4) Суд урахував також, що Конгрес змінами до закону про соціальне забезпечення 1967 р. висловив позицію, що норми соціальної допомоги можуть бути знижені; 5) саме по собі врегулювання штатом питань надання критеріїв для державної допомоги не порушує конституційних положень про рівний захист. В галузі економіки і соціального забезпечення штат не порушує положення про рівний захист тільки тому, що класифікації, зроблені його законами, є недосконалими. Якщо класифікація має деякі "розумні підстави", він не посягає на Конституцію просто тому, що класифікація "не справляється з математичними тонкощами або тому, що на практиці це призводить до деякої нерівності." Суд надалі вказав, що, звісно, при цьому таке регулювання має бути повністю вільним від образливої дискримінації та спрямованим на підтримку справедливого балансу в економічному середовищі та заохоченні пошуку оплачуваної роботи. З усіх наведених причин, Верховний Суд прийшов до висновку, що "регулювання в Меріленді не заборонено Законом про соціальне забезпечення". У цій справі Суд резюмував головне: "Тут ми маємо справу з державним регулюванням в соціально-економічній сфері, яке не впливає на гарантовані свободи Білля про права".

Наведена правова позиція Верховного Суду США свідчить про розуміння того, що не може бути жодного конституційного права на мінімум розміру допомоги, забезпечуваності житла чи рівня медичної допомоги.

У низці інших справ Верховний Суд США також продовжив окреслювати доктрину прийнятності з конституційної точки зору забезпечення деяких соціальних прав:

1. Право на прожитковий мінімум має сенс тоді, коли одночасно йдеться про можливість здійснення інших свобод або майнових інтересів. Наприклад, у справі "Сант-Антоніо, незалежний шкільний округ, проти Родрігеса" Суд за-

значив, що з огляду на те, що багаті можуть придбати освіту для своїх дітей, ці обставини припускають деякі зобов'язання забезпечити освіту для тих, хто не може дозволити собі цього. Одним із аргументів такої тези є те, що важко ефективно здійснювати свої політичні права без освіти. Той же аргумент з огляду на здоровий глузд слід застосувати в більш загальному сенсі: нестача їжі і житла перешкоджає участі в політичному житті. Якщо вважати, що бідність у крайній формі є загрозою для самого життя, є підстави припускати, що держава зобов'язана забезпечити основні засоби до існування [172].

2. Хоч і непослідовно, але Верховний Суд США поступово формував позицію щодо накладення на державу певних позитивних обов'язків щодо здійснення діяльності. У справі "Шеллі проти Кремер" (1948) Суд, розглянувши відповідність обмежувальної угоди, якою обмежувалося право власності темношкірих громадян, приватних осіб, Чотирнадцятій поправці до Конституції (заборона дискримінації за расою), встановив, що: а) дискримінація може йти не лише від "урядових дій", а від груп приватних осіб, які порушують вимоги Чотирнадцятої поправки і заборона цього є обов'язком держави; б) судові дії повинні розглядатися як дії держави для її цілей (Суд послався на своє рішення у справі "Твайнінг проти Нью-Джерсі" (1908), в якому відзначалося: "Судовий акт вищої судової інстанції держави, який є авторитетним у тлумаченні дотримання своїх законів, є актом держави"); в) цілком очевидно, що за умови активного втручання державних судів і за підтримки повного арсеналу державної влади, заявники могли би вільно здійснювати право власності без усяких обмежень. [173].

3. Для розуміння доктрини сприйняття в США соціальних прав, важливо підкреслити, що ні первинна редакція Конституції США, ні Біль про права, ні поправки, які були введені пізніше, не містять згадки про "права добробуту". Конституція, проголошена в 1787 році, є для американців щось набагато більшим, ніж, наприклад, для французів французька Конституція. Це акт заснування країни, а не тільки її політична хартія. Американська Конституція говорить не тільки про організацію політичних інститутів країни. Виходячи з ідей при-

родного права і суспільного договору, вона урочисто встановлює межі повноважень федеральних органів в їх взаємовідносинах з штатами і з окремими громадянами. Ці межі, зокрема, уточнено в перших десяти поправках, прийнятих в 1789 році, які утворюють Декларацію прав американського громадянина. Конституція США проголошує також в XIII, XIV і XV поправках, які були прийняті в період Громадянської війни, що "невід'ємні права" громадян не будуть порушуватися або скасовуватися владою штатів [38, с.297].

4. Сучасне розуміння проблем "прав благополуччя" є результатом тривалої еволюції, яка розпочалася в кінці XIX століття і до середини XX століття, особливо періоду правління президента Ф.Д. Рузвельта. Верховний Суд США у цей час займав протилежну позицію до намагань федеральної держави (уряду) впровадити деякі сегменти того, що називають "державою благополуччя". З цією метою ним було скасовано групу федеральних законів, якими обмежувалися робочий час, про мінімальну зарплату, про прогресивний прибутковий податок тощо. Між січнем 1935 р. і червнем 1936 р. Верховний Суд прийняв 12 рішень, пов'язаних із тлумаченням конституції. Суд указував на порушення "балансу влад" і на "безконтрольну законодавчу владу президента". З огляду на попередню практику вся сукупність законів, яка спрямовувалася на забезпечення "нового курсу", підривала легальні основи free - enterprise system, у тому значенні, як її сприймав Верховний Суд, і тому Суд дотримувався обережної позиції [174, с.121-122].

Провідну роль у Суді в ті часи займав відомий правознавець Олівер У.Холмс (молодший). Погляди О. Холмса на роль судових рішень яскраво проявилися в зв'язку з реалізацією конституційних норм. На його думку, Конституція складається із загальних положень, що вимагають тлумачення, від якого буде залежати, яке значення вкладається в поняття "свобода і власність", "належне виконання закону і рівність перед законом" тощо, тобто саме ті питання, які мають резонанс у суспільстві. І будучи теоретично лише питанням тлумачення, на практиці, як стверджував О. Холмс, це призводить до контролю суду над виконавчою і законодавчою владою. Тут американський вчений бачив дві

небезпеки. По-перше, можливе перевищення повноважень судом, які повинні бути чітко визначені законом і обмежені виходячи зі здорового глузду. До суду треба вдаватися тільки в тому випадку, якщо неможливо досягти результату іншим способом. По-друге, можливе необґрунтоване звуження правотворчих функцій суду. Для того щоб здійснювати правове регулювання, необхідно добре розуміти цілі і потреби суспільства на певному етапі його розвитку, і саме суд - це той орган, який може мати серйозний вплив на формування права. Керуючись цією позицією, О. Холмс розумів під правом пророкування реальних рішень судів [175, с.195 - 196].

Один із показових прикладів того, які аргументи наводить Верховний Суд США, визнаючи неконституційність закону штату про обмеження робочого часу, міститься у рішення у справі "Лохнер проти Нью-Йорка" (Lochner v. New York 198 U.S. 45 (1905). Вказуючи на неконституційність закону, Суд відштовхувався від таких аргументів:

1) Загальне право укласти договір щодо його бізнесу є частиною свободи, яка охороняється Чотирнадцятою поправкою, яка включає в себе право купувати і продавати робочу силу, за винятком випадків, контрольованих державою. Свобода договору, який стосується праці, включає в себе обидві сторони щодо неї: один має стільки ж прав на купівлю, як інший - на продаж праці.

2) У статті 110 Трудового кодексу штату Нью-Йорк було визначено, що ніхто не може погодитися або бути дозволено працювати більше 60 годин на тиждень або 10 годин на день. Це не просто акт фіксації кількості годин, які складають роботу юридичного дня, але абсолютна заборона для роботодавця надати дозвіл, за жодних обставин, працювати більше десяти годин в його установі. Працівник може бажати, щоб заробити додаткові кошти за рахунок праці понад тривалість, визначену забороною, однак, цей статут забороняє роботодавцю надати дозвіл працівнику заробити.

3) Коли штат своїм законодавчим органом в передбачуваному здійсненні своїх повноважень ухвалив закон, який серйозно обмежує право на працю або право договору щодо засобів до існування між особами, які є дієздатними (оби-

два роботодавець і працівник), він набуває великого значення для визначення того, чому він надає перевагу - праву людини на працю в межах того часу, який вона може вибрати, або праву штату, щоб перешкодити індивіду з метою підробітку укладення будь-якого контракту працю понад певну тривалість, встановлену штатом.

Існує межа допустимого здійснення адміністративної влади з боку штату. Щоразу, коли перед цим судом йде розгляд законодавства і де відбувається захист Конституції, обов'язково постає питання: чи є справедливим, розумним і доцільним здійснення поліцейської влади штатом, або це є необґрунтованим, непотрібним і є довільним втручанням у право індивіда на його особисту свободу або укладати ці контракти в ставленні до праці, які можуть здатися йому за доцільне або необхідні для підтримки самого і його сім'ї? Звичайно, свобода договору, який стосується праці, включає в себе обидві сторони до нього. Той, має таке ж право на покупку, як інший продавати працю. Там немає розумних підстав для втручання в особисту свободу або право вільного договору шляхом визначення годин праці у професії пекаря. Чистий і корисний хліб не залежить від того, яка тривалість роботи пекаря - десять годин на день або тільки шістдесят годин на тиждень. Обмеження робочого дня не охоплюється поліцейською владою. Якщо цей статут буде дійсним і буде заперечувати право особистості, від свого імені, як роботодавця або працівника, укладати контракти на працю останнього під захистом положень Федеральної конституції, то, здавалося б, немає тривалості, до яких законодавство такого роду не може йти.

4) Ми вважаємо, що не може бути справедливим сумнів, що торгівля пекаря, сама по собі, є нездоровою у тій мірі, яка уповноважує законодавчий орган втручатися в право на працю, а також у право вільного договору. Переглядаючи статистичні дані щодо всіх професій і занять, це може бути правдою, що торгівля пекаря не здається настільки ж здоровою, як деякі інші угоди, а також набагато більш здоровою, ніж інші. Для загального розуміння, торгівля пекаря ніколи не розглядалася як шкідлива професія. Можна сміливо стверджувати, що майже всі професії більш-менш впливають на здоров'я. Там повинно бути

більше, ніж сам факт можливого існування певної невеликої шкоди здоров'ю, яке виправдовує законодавче втручання в свободу. Це, на жаль, правда, що праця, навіть у будь-якій сфері, може нести з собою настання нездоров'я. Але чи ми все, на цей рахунок, можемо передати на милість законодавчої більшості? [176].

Лише в 1955 р. Верховний Суд США відмовився від використання процесуального моменту, який виражається формулою "належної правової процедури", для анулювання права штатів регулювати бізнес і промислові відносини взагалі, "оскільки це може бути нерозумно". У 1963 р. Верховний Суд заявив, що "згідно з "конституційними приписами" він не буде підмінювати легіслатури в тому, що відноситься до регулювання соціальних і економічних питань. Якщо легіслатури вважають можливим взяти за вчителя Адама Сміта або лорда Кейнса, суд не буде ставити їм це у провину". І хоча рівень правової охорони праці в США не міг бути поставлений поряд із європейським рівнем, у більшості штатів уже в 1960-і роки були схвалені закони, які визначали тривалість роботи для жінок, а в окремих штатах - і закони, які забороняли жіночу працю, пов'язану з підняттям важкості до і після пологів тощо. В 1963 р. схвалюється закон, який заборонив дискримінацію жінок у сфері заробітної плати. Дія закону була поширена на 7,5 млн. жінок (із 25 млн. працюючих). Такий підхід відкидав "конституційний легізм" [174, с.167-168].

Після Другої світової війни ситуація змінюється й Верховний Суд США активно відстоює ідеї соціальних прав, в тому числі отримання допомоги (станом на 1970 р. понад 9 мільйонів американців отримували допомогу у зв'язку з бідністю і лише у м.Нью-Йорку - понад 1 млн.). У справі "Гольдберг проти В.Келлі" (1970 р.) Суд визначив, що держава не може визнати конституційним припинення виплати державної допомоги від одержувача без надання їй можливості для проведення доказових слухань. Річ йшла про те, що припинення таких виплат не може обійтися без належної правової процедури. Судом було також встановлено, що інтерес, який міститься у праві одержувача на безперервне отримання державної допомоги, яка забезпечує його основні продукти харчу-

вання, одяг, житло, медичний догляд, у поєднанні з інтересами держави, що його платежі не можуть бути помилково припинені, явно переважує конкуруючий інтерес держави щодо запобігання будь-якого збільшення податкового та адміністративної навантаження. При цьому Верховний Суд США у цій справі чітко визначив ознаки "належної правової процедури", яка має бути притаманна доказовому слуханню: (А) таке слухання не повинно приймати форму судового або квазісудового процесу, але одержувач повинен бути забезпечений своєчасною та адекватною інформацією з докладним викладом причин припинення, а також ефективну можливість захисту, протистоячи несприятливим свідкам і представивши власні аргументи і докази в усній формі до особи, яка приймає рішення; (Б) Адвокат не повинен бути представлений на слуханні щодо попереднього припинення виплати допомоги, але одержувач повинен мати можливість мати адвоката, якщо він того забажає; (В) особі, яка приймає рішення, не потрібно подати повну думку або зробити офіційні висновки, фактів або юридичних висновків, але слід вказати причину його визначення і вказати на докази, які вона спиралася; (Г) особа, яка приймає рішення, повинна бути неупередженою, і, хоча до участі в деяких аспектах справи не обов'язково залучати чиновника системи соціального забезпечення до слухання, в якості особи, яка приймає рішення, він не повинен був участь у підготовці визначення на стадії розгляду [177].

У справі "Рада регентів державного коледжу проти Рота" (1972) йшлося про викладача, який був прийнятий до державного університету строком з 1 вересня до 30 червня наступного року на посаду доцента. Статут університету передбачав, що до 1 лютого в межах навчального року викладач мав бути повідомлений, чи буде продовжений з ним строк контракту на наступний навчальний рік. У встановлений термін президент коледжу повідомив його про відмову в продовженні контракту (на постійній основі викладачі коледжу приймалися після перших чотирьох років роботи). Однак, викладач оскаржив відмову з мотивів того, що та не була належно мотивована, тобто не була застосована належна правова процедура у питанні, в якому наявний "істотний інтерес" індивіда, а та-

кож, зважаючи на порушення Першої поправки (із-за нібито критики адміністрації), Верховний Суд США підтвердив значення належної правової процедури: "Уряд не повинен пропонувати добробуту або інші такі переваги своїм громадянам. Але як тільки уряд прийме рішення запропонувати такі пільги і встановлює стандарти, які визначають, коли людина має право, уряд створив право і не може довільно заперечувати ці переваги. Він повинен забезпечити процедурний процес" [178].

Сучасний склад Верховного Суду США дійшов висновку, що в Конституції відсутні положення, які би дозволяли суддям вирішувати питання економічної політики щодо розподілу доходів і багатства за допомогою розгляду законодавчих класифікацій. Право на захист від бідності (бути вільним від злиднів) також відсутнє в Конституції. Тим не менше, в практиці Верховного Суду США справи щодо конституційності низки законів у соціальній сфері продовжують займати помітне місце, підкреслюючи, що соціально-економічна політика держави, питання набору соціальних стандартів для цілих категорій американців не може залишатися за межами конституційного контролю. Разом із тим, судова влада проявляє стриманість під час їх вирішення, роблячи наголос на перевірці дотримання належної правової процедури.

Розгляд справ щодо "прав благополуччя" Верховним Судом США тісно пов'язане з виробленням ним доктрини "політичного питання", тобто окреслення переліку тих питань, які не охоплюються, на думку Суду, його повноваженнями (Nonjusticiability). У справі "Baker v. Carr" (1962) Верховний Суд вказав на наступні критерії "політичного питання": 1) підходи до розуміння поділу влади визначають, що очевидно дане питання належить до компетенції політичних гілок влади згідно Конституції (текстуально); 2) аналіз даного питання показує, що з огляду на історію управління у відповідній сфері, воно не є прийнятним для судового вирішення, а також з огляду на можливі наслідки судового рішення; 3) дані питання потребують стандартів та/або політичних заяв законодавчої чи виконавчої влади; 4) вирішення даного питання вимагає початкового визначення політики певного виду, що може бути зроблено явно несудовим розсу-

дом; 5) судове рішення з даного питання є неможливим без належної координації політичних гілок влади; 6) має місце незвичайна потреба беззаперечної відданості політичному рішенню, що вже зроблено [179].

У справі "National Federation of Independent Business v. Sebelius" (2012) Верховний Суд США ще раз торкнувся доктрини "політичного питання", вказавши: "Члени цього суду наділені повноваженнями тлумачити закон; ми при цьому не володіємо ні досвідом, ні прерогативою прийняття політичних рішень. Ці рішення доручаються обраним керівникам нашої країни, які можуть бути викинуті з посад, якщо люди не згодні з ними. Це не є нашою роботою, щоби захистити людей від наслідків їхнього політичного вибору" [180].

Висновки до розділу 3.

1. Права людини слід розуміти як гарантії захисту важливих інтересів людини, які відзначаються нормативністю (виступають безпосередньо діючим правом) у відносинах між особою і державою та покладають на останню обов'язки негативного і позитивного характеру. В XXI столітті визнається наявність так званих "неписаних конституційних прав", виходячи з того, що конституцієдавець (чи законодавець) не є спроможним врахувати в правовому тексті всі можливі способи втручання держави до прав людини. "Неписані права" на сьогодні згадуються у більшості конституцій через формулу "невичерпності" прав людини тим каталогом, який закріплено в основному законі, є рівними за рангом із закріпленими в текстах та гарантуються судами на момент їх реалізації.

Поширена позиція, за якою громадянські і політичні права потребують "негативних" зобов'язань держави, а лише соціально-економічні права потребують "позитивних", є хибною. Всі групи прав людини потребують захисту (тобто активної діяльності) з боку держави, виходячи з їхнього внутрішнього логічного і сутнісного зв'язку.

2. ЄСПЛ поступово виробив доктрину позитивних зобов'язань держави. Згідно неї першою характеристикою позитивних зобов'язань держави є схвалення необхідних заходів, які на практиці вимагаються від національних публі-

чних властей для захисту права, точніше вжити необхідних заходів для захисту права, зокрема, схвалити розумні і відповідні заходи з метою захисту прав людини. Такі заходи можуть бути правовими (judicial), коли держава видає правові санкції для фізичних осіб, які порушують права людини, однак, вони можуть складатися з практичних заходів. Перешкода як факт може порушувати права людини, встановлені Конвенцією, так само як і юридична перешкода (наприклад, неврегулювання певного питання). Усунення таких перешкод також вимагає здійснення позитивних зобов'язань.

4. Аналіз конституціалізації соціальних прав свідчить, що обсяг закріплення соціальних прав у конституціях зарубіжних країн відзначається тенденцією до розширення, особливо в рамках європейської (континентальної) правової традиції. Англо-саксонська традиція прав людини, зосереджуючись на інструментах обмеження дискреції публічної влади, підкреслює роль позитивних обов'язків для обох блоків прав людини. Хоча право на захист від бідності (бути вільним від злиднів) відсутнє в Конституції США, однак, у практиці Верховного Суду США справи щодо конституційності низки законів у соціальній сфері продовжують займати помітне місце, підкреслюючи, що соціально-економічна політика держави, питання набору соціальних стандартів різних категорій американців не може залишатися за межами конституційного судового контролю.

Розділ 4.
ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ У ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ

4.1. Принцип соціальної держави в Угорщині

Соціальна держава, проявляючись різноманітно, зовні виражається в декількох маркерах, які кореспондуються один з одним. Це характерно для всіх держав Європейського Союзу. До таких показників слід віднести: 1) закріплення конституційного принципу соціальної (соціальної правової) держави; 2) каталог соціальних прав конституційного рівня, специфіка закріплення; 3) конституційна формула їх судового захисту; 4) так зване "соціальне законодавство", в тому числі закріплення мінімального рівня оплати праці; 5) судова практика застосування і тлумачення принципу соціальної держави, в тому числі конституційним судом.

Гарантований законом мінімальний рівень заробітної плати. За даними Євростату держави Центральної Європи належать до держав з відносно невисоким рівнем доходів населення порівняно з іншими державами-членами ЄС. У січні 2017 року 22 з 28 країн-членів ЄС (Дані, Італія, Кіпр, Австрія, Фінляндія та Швеція були винятками) мали встановлену законом мінімальну заробітну плату, як і всі країни-кандидати в ЄС (Чорногорія, колишня Югославська Республіка Македонія, Албанія, Сербія та Туреччина). Станом на 1 січня 2017 року щомісячна мінімальна заробітна плата різко коливалась у країнах-членах: від 235 доларів у Болгарії до 1 999 євро у Люксембурзі.

Порівняно з 2008 роком мінімальна заробітна плата (виражена в євро) була вищою у 2017 році у кожній державі-члені ЄС, де встановлено мінімальну заробітну плату, за винятком Греції, де вона була на 14% нижчою. У період з 2008 по 2017 рр. мінімальна заробітна плата зросла приблизно вдвічі в Болгарії (збільшення на 109%) та Румунії (99%). Крім того, зафіксовано істотне зростання в Словаччині (80%), а також у трьох країнах Балтії - Естонії (69%), Латвії

(65%) та Литви (64%). Держави Центральної Європи належать до групи 1, в якій мінімальна заробітна плата в січні 2017 року була меншою, ніж 500 євро на місяць. Країнами-членами ЄС у цій групі були Болгарія, Румунія, Латвія, Литва, Чехія, Угорщина, Хорватія, Словаччина, Польща та Естонія. Їх національна мінімальна заробітна плата складала від 235 доларів у Болгарії до 470 євро в Естонії.

Натомість, відзначимо, до Групи 2, де національна мінімальна заробітна плата перевищувала 500 євро, але менша ніж 1000 євро на місяць в січні 2017 року, включала: Португалію, Грецію, Мальту, Словенію та Іспанію; їх національна мінімальна заробітна плата складала від 650 євро в Португалії до 826 євро в Іспанії. Група 3, де національна мінімальна заробітна плата в січні 2017 р. перевищувала 1000 євро на місяць. Країнами-членами ЄС у цій групі були: Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Ірландія та Люксембург; їх мінімальна заробітна плата коливається від 1 397 євро у Великобританії до 1 999 євро у Люксембурзі. До цього слід додати, що у всіх країнах-кандидатах на вступ до ЄС були мінімальні заробітні плати, подібні до 1-ї групи, починаючи від 155 євро в Албанії та 479 євро в Туреччині [181].

Рівень мінімальної щомісячної заробітної плати у чотирьох державах ЦЄ був наступним (станом на 2017 р.):

Чеська Республіка - 419, 90 євро;

Словацька Республіка - 435 євро;

Польська Республіка - 473,27 євро;

Угорщина - 412, 66 євро [182].

Середня вартість оплати праці. Європейський Союз (якщо брати до уваги простір єврозони - 19 країн) має відносно високу середню вартість оплати праці - 29,8 євро на годину (станом на 2017 р.). Лідируючі позиції (без урахування належності до єврозони) займають: Норвегія - 50,2 євро, Данія - 42,0 євро, Бельгія - 39,2 євро, Люксембург - 36,6 євро, Німеччина - 33,0 євро, Швеція - 38,0 євро, Фінляндія - 33,2 євро, Австрія - 32,7 євро, Італія - 27,5 євро, Сполучене Королівство - 26,7 євро.

Середня вартість оплати праці у державах Центральної Європи станом на 2017 р. має наступні показники: Чеська Республіка - 10,2 євро; Словацька Республіка - 10,4 євро; Польська Республіка - 8,7 євро; Угорщина - 8,3 євро.

Наведені показники, тим не менше, є вищими, ніж у Румунії (5,5 євро) та Болгарії (4,4 євро). З числа колишніх так званих "постсоціалістичних держав" лідером є Словенія, де середня вартість оплати праці складає 16,2 євро [183].

Конституційні підстави соціальної держави в Угорщині. Необхідно зважити, що внаслідок виборів 2010 р. до влади прийшла коаліція, очолювана ФІДЕС, яка взяла під контроль більшість у парламенті (більш як на дві третини), через яку було схвалено нову конституцію (Основний закон 18 квітня 2011 р.). Окремим законом було схвалено "перехідні положення" до Основного закону, які разом з ним набирали чинності з 1 січня 2012 р. Більшість у парламенті за короткий проміжок часу здійснила інтенсивну законодавчу діяльність з метою змінити загалом конституційний лад країни (якщо до колишньої Конституції були внесені поправки дванадцять раз протягом двадцяти років, то в Основний закон 2011 р. - чотири рази лише до 2013 р.). Фактично було істотно змінено інституційні та правові рамки, а також ряд фундаментальних аспектів не тільки суспільного, а й особистого життя громадян. Основний закон Угорщини визначив 26 предметних питань, які повинні бути визначені кардинальними законами (тобто законами, прийняття яких вимагає дві третини голосів), які охоплюють широке коло питань, що стосуються інституційної системи Угорщини, здійснення фундаментальних права і важливі механізми в суспільстві. Вже до 2013 р. (за півтора роки) парламентом було схвалено 49 кардинальних законів. Оцінюючи механізм прийняття нового Основного закону Угорщини Європарламент 25 червня 2013 р. відзначив, що "історія демократичних традицій в Європі показує, що реформування конституції вимагає особливої турботи і належного обліку процедур і гарантій, спрямованих на збереження, крім усього іншого, верховенства права, поділу влади і ієрархії правових норм - конституція є вищим законом країни" [184].

Передовсім, у статті B) розділу "Основні положення" Основного закону 2011 р. встановлено, що "Угорщина є незалежна, демократична, правова держава". Серед характеристик держави "соціальна держава" не згадується як принцип. Натомість у статті N) цього ж розділу виголошується:"(1) Угорщина здійснює принцип збалансованого, прозорого і постійного бюджетного регулювання економіки. (2) За здійснення принципу, зазначеного в абзаці (1), відповідальність, перш за все, покладається на Державні Збори і Уряд. (3) Конституційний Суд, суди, органи місцевого самоврядування та інші державні органи в процесі виконання своїх обов'язків зобов'язані дотримуватися принципу, зазначеному в абзаці (1)".

Покладення на судову владу зобов'язання дотримання принципу збалансованого бюджету несе потенційну загрозу, передовсім, для тих прав, забезпечення яких тягне за собою ресурсні витрати.

Крім того, в ч.3 статті R) підкреслюється, що"положення Основного закону слід тлумачити відповідно до їх цілі, згідно з Національним кредо, що міститься в ньому, і досягнень нашої історичної конституції". Національне кредо Основного закону містить наступне формулювання "Ми усвідомлюємо свій обов'язок допомагати безпорадним і малозабезпеченим". Іншими словами, йдеться про своєрідну преамбулу до Основного закону Угорщини 2011 р.

Блок соціальних та економічних прав і свобод у новій Конституції Угорщини відображає уявлення її творців на суть соціальної держави. По-перше, право кожного на освіту гарантується шляхом "поширення освіти і перетворення її на загальну шляхом встановлення безкоштовної і обов’язкової початкової освіти, безкоштовної і доступної для всіх середньої освіти, а також вищої освіти, доступної для кожного на основі здібностей, а також шляхом надання матеріальної підтримки студентам згідно умов, визначених законодавством" (стаття XI). При цьому "Угорщина гарантує свободу наукових досліджень і художньої творчості, а також – з метою досягнення максимально високого рівня знань – свободу навчання, як і свободу викладання в рамках, які передбачаються законом" (частина 1 статті X). У Конституції також визначається, що у вирі-

шенні питання встановлення наукової істини держава не є правомочною, визначити наукову цінність досліджень мають право виключно діячі науки. Крім того, встановлюється, що "Угорщина здійснює захист наукової і художньої свободи Академії наук Угорщини і Академії мистецтв Угорщини", а також "щодо змісту, методів дослідження і викладання вищі навчальні заклади є незалежними, їх організаційна структура і господарське управління визначається законом" (частини 2 і 3 статті X).

По-друге, право на працю сформульоване в спосіб, звичний для європейських демократичних держав: «Кожен має право на вільний вибір професії і роду занять, а також на заняття підприємництвом. Виконанням роботи, відповідної своїм здібностям і можливостям, кожен зобов'язаний внести свій вклад у процвітання суспільства». Крім того, визначається, що «Угорщина намагається створити умови для того, щоби кожна людина, здатна до праці і бажаюча працювати, могла працювати» (стаття XII).

В інших положеннях Конституції питання забезпечення права на працю регулюються в різних аспектах. Так, у статті XVII вказується, що "працівники і роботодавці – з урахуванням забезпечення місцями роботи, стабільності національної економіки і інших суспільних цілей – взаємодіють один з одним". За процедурами, визначеними законодавством, «працівники, роботодавці, а також їх організації мають право проводити між собою переговори, укладати на їх основі колективні договори, спільно виступати на захист своїх прав, або оголошувати страйки». Крім того, кожному працівнику гарантується право на умови праці, за яких поважають його здоров'я, безпеку і гідність. У статті XVIII зауважено, що «прийняття на роботу дітей – за винятком випадків, передбачених законом, в яких не існує загрози їх фізичному, розумовому і духовному розвитку – забороняється», а також те, що «Угорщина спеціальними заходами гарантує молоді і батькам захист на робочому місці».

По-третє, Конституція детально визначає норми щодо соціальної безпеки громадян. Згідно статті XIX «Угорщина намагається забезпечувати соціальну безпеку для всіх громадян. Кожен громадянин Угорщини має право на підтри-

мку, яка передбачається за законом, у випадку материнства, хвороби, інвалідності, вдівства, сирітства і безробіття, яке наступило з незалежних від нього обставин». Здійснення цієї соціальної безпеки, а також підтримка інших осіб, які потребують підтримки, вчиняється через систему соціальних установ і заходів. Частина 4 статті XIX встановлює засади пенсійної системи: «Угорщина сприяє забезпечення засобів проживання в старості шляхом утримування єдиної державної пенсійної системи, яка заснована на суспільній солідарності, і шляхом надання створюваним добровільно громадським установам можливості на зайняття діяльністю. Законом можуть бути встановлені умови на отримання державної пенсії з урахуванням підвищених вимог щодо захисту жінок». По-четверте, оригінально формулюється право кожного на фізичне і духовне здоров'я. Згідно частини 2 статті XX для здійснення цього права «Угорщина сприяє забезпеченню сільського господарства, вільного від живих генномодифікованих організмів, забезпеченням доступу до здорових продуктів харчування і питної води, організацією охорони праці і охорони здоров'я, підтримкою спорту і систематичного зайняття фізичною культурою, а також забезпеченням охорони навколишнього середовища». По-п'яте, Угорщиною визнається і реалізується право кожного на здорове навколишнє середовище. Завдання шкоди навколишньому середовищу тягне за собою обов'язок з його відновлення згідно положень законодавства, або відшкодування завданої шкоди. Конституція містить, крім того, норму, за якою "на територію Угорщини ввозити небезпечні відходи з метою їх розміщення заборонено" (стаття XXI) [185].

Слід підкреслити, що з самого початку після ухвалення Основного закону (ще до введення його в дію) легітимність нової конституції Угорщини ставилася під сумнів [186].

Механізм захисту соціальних прав. Специфічним в Угорщині виступає механізм захисту соціальних прав людини. Особливо своєрідними в цьому відношенні є повноваження Конституційного Суду.

1. Конституційний суд у цій країні, починаючи з 1989 р., відзначався сильними позиціями й здійснював активну діяльність. В сукупності Основний за-

кон 2011 р. та Акт про перехідні положення до Основного закону 2011 р. (хоча зазвичай "перехідні положення" є частиною конституції) завдали істотного удару в напрямі конституційного правосуддя Угорщини. Уже в лютому 2012 р. деформації конституційного розвитку у зв'язку зі схваленням Основного закону досліджувалися в Європейському Союзі, а Європейський парламент схвалив окрему постанову "Про недавній політичний розвиток в Угорщині" [187, с. 80–84]. Зокрема, у ній визначалося, що "прийняття Основного закону викликало занепокоєння в багатьох сферах, передовсім щодо незалежності судової влади, незалежності центрального банку, незалежності органів захисту інформації, справедливих умов політичної конкуренції і політичної зміни, щодо так званого закону стабільності, що робить можливою зміну системи податків з доходів за допомогою двотретинної більшості і основних законів, через які сучасній більшості надаються виняткові повноваження призначати урядовців на незвично тривалі терміни, що ускладнює можливість майбутніх урядів до здійснення влади" (пункт D констатуючої частини рішення). Окрім іншого, було констатовано суттєві порушення в сфері верховенства права, в тому числі зниження граничного пенсійного віку для суддів і прокурорів з попередніх 70 років до 62 років (за винятком голови Курії і Головного прокурора), що призвело до дискримінації та виходу на пенсію приблизно 300 суддів (істотне втручання до незалежності судової влади; схвалення декількох ретроактивних законів; суттєво обмежені повноваження конституційного суду Угорщини з питань контролю за законами, пов’язаними з бюджетом. Такі обмеження передовсім стосувалися його можливостей щодо захисту соціальних прав людини. Внаслідок конституційної реформи 2011 р. Конституційний суд втратив значний обсяг як незалежності, так і повноважень. Згідно частини 2 статті 24 Конституції Конституційний Суд був наділений такими повноваженнями: a) розглядати конституційність прийнятих, але ще не опублікованих законів, b) розглядати на вимогу судді конституційність законодавства, яке буде застосоване в окремому випадку, c) на основі конституційної скарги розглядати конституційність законодавства або судового рішення, застосованого в окремому випадку, d) за ініціативою

Уряду або однієї чверті членів парламенту розглядати конституційність законів, e) розглядати конфлікт законодавства з міжнародними угодами, і f) здійснювати інші обов'язки і повноваження, визначені в Конституції і в законах кваліфікованої більшості.

Разом із тим, згідно з частиною 5 статті 24, діючи відповідно до його юрисдикції згідно з пунктами c)-d) частини 2 статті 37, Конституційний Суд повинен розглядати конституційність законів про Державний бюджет і його виконання, про центральні податки, внески та митні збори, пенсійне забезпечення та вклади охорони здоров'я, а також зміст законів щодо єдиних вимог до місцевих податків, тільки якщо клопотання стосується винятково права на життя і людську гідність, права на захист персональних даних, права на свободу думки, совісті і релігії чи права, пов'язаного з угорським громадянством, якщо умови, визначені для прийняття і проголошення закону, не дотримані. У частині 4 статті 37 вказано ще чіткіше обмеження повноважень Суду: "До тих пір, поки державний борг перевищує половину валового внутрішнього продукту, Конституційний Суд може, в межах своєї компетенції, встановленої у частині 2 статті 24, перевірити закони про державний бюджет та його реалізацію, види центральних податків, зобов’язань, пенсійних і медичних внесків, митних та центральних умов для місцевих податків на відповідність Основному Закону або скасовувати попередні акти лише в зв'язку з порушенням права на життя та людську гідність, права на захист персональних даних, свободи думки, совісті і релігії, права, пов'язаного з угорським громадянством…". Підкреслимо, відтак, конституційний контроль щодо законів охоплював лише акти, які були пов'язані з "порушенням права на життя та людську гідність, права на захист персональних даних, свободи думки, совісті і релігії, права, пов'язаного з угорським громадянством". Наведеним ускладнювався контроль конституційності у випадках порушення правовими актами інших прав, гарантованих Основним законом, зокрема таких як право на власність, право на справедливий судовий розгляд, право не піддаватися дискримінації тощо.

2. Обсяг юрисдикції Конституційного суду пов'язувався з економічною доцільністю й іншими оригінальними способами. Згідно статті 29 "перехідних положень" Основного закону, до тих пір, поки державний борг перевищує половину ВВП, всякий раз, коли держава бере на себе зобов'язання з оплати на основі рішення Конституційного суду (так само Суду ЄС або іншого органу, який застосовує закон), а обсяг коштів, передбачений законом про державний бюджет, є недостатнім і недостатню кількість коштів неможливо взяти з інших цілей, не порушуючи вимоги збалансованого бюджету, "встановлюється особливий внесок на покриття потреб, виключно і прямо пов'язаних з виконанням такого зобов'язання". Іншими словами, рішення Конституційного суду навіть і з тих питань, які охоплювалися конституційним контролем, могло тягнути за собою введення, по суті, додаткового надзвичайного податку, що звісно не могло однозначно сприйматися громадською думкою. Такий механізм створював превентивний громадський тиск на суддів Конституційного суду.

Крім того, ч. 2 статті 29 "перехідних положень" визначала, що "законодавство не може встановлювати нових підстав для компенсації, що забезпечують матеріальну чи інші компенсації внесків людям, незаконно позбавленим їх життя або свободи з політичних міркувань або особам, які зазнали невиправданого майнового збитку з боку держави, до 2 травня 1990 року" [188].

3. Пізніше, конституційною поправкою 2013 р. із компетенції Конституційного суду було вилучено можливість здійснення ним перевірки на предмет конституційності так званих "кардинальних законів" - законів кваліфікованої більшості, якими регулювалися найбільш важливі питання державного і суспільного життя, а також закони, якими вносилися зміни й доповнення до Основного закону. Конституційний контроль останніх міг бути здійснений лише на основі вимог щодо порядку їх прийняття [188].

Необхідно додати до цього, що розширення складу Конституційного суду (і зміни до порядку призначення суддів) забезпечували можливість впливу на них. Так, наприклад, згідно ч.4 статті 24 Основного закону він складається з 15 членів (раніше - 11), яких обирають Державні Збори двома третинами голосів

депутатів на дванадцять років. Більше того, парламент двома третинами голосів депутатів "обирає зі складу членів Конституційного Суду Голову, повноваження якого тривають до завершення терміну його офіційного мандату як члена Конституційного суду". Наведений спосіб призначення і термін повноважень Голови Конституційного суду уможливлює вплив на нього та не відповідає європейським традиціям. Так само призначався і голова Курії (строком на 9 років). Результатом таких змін стало те, що вже до 2013 р. 8 з 15 суддів були обрані більшістю в дві третини голосів (за винятком одного), в тому числі двоє суддів були обрані безпосередньо з-поміж членів парламенту [184].

Попри визнання більшої частини "перехідних положень" Основного закону неконституційними рішенням Конституційного Суду в 2012 р., парламентська більшість продовжувала тиснути на конституційний порядок, крок за кроком обмежуючи прерогативи Конституційного Суду. У четвертій поправці до Основного закону (2013 р.) парламент де-факто заново схвалив "перехідні положення", на цей раз включивши їх до тексту Основного закону. Фактично положення, які були визнані неконституційними, парламент повторно схвалив та увів у дію. Цього разу парламент пішов ще далі: він постановив скасувати всі рішення Конституційного Суду, прийняті до введення в дію Основного закону Угорщини (1 січня 2012 р.). У статті 19 конституційної поправки вказувалося з цього приводу: "Рішення і їх обґрунтування Конституційного суду до набрання чинності Основного закону не можуть бути використані для інтерпретації Основного закону". Така "заборона" стосувалася й практики розгляду Конституційним Судом справ щодо соціальних прав.

4.2. Особливості захисту соціальних прав у Словацькій Республіці

Конституційний порядок Словацької Республіки значною мірою був сформований ще до проголошення незалежності держави. Зокрема, Національна рада (парламент) схвалив Конституцію Словацької Республіки 1 вересня 1992 р., хоча поділ чехословацької федерації остаточно відбувся лише 1 січня 1993 р.

[189]. Протягом чверті століття до Конституції були внесені 13 поправок (останні дві в 2014 р.).

Конституційне закріплення соціальних прав характеризується двома моментами. По-перше, всі вони поміщені в окремий розділ 5 Конституції з назвою "Економічні, соціальні та культурні права" (статті 35 - 43). По-друге, згідно ч.1 ст.51 Конституції домагатися цієї групи прав можливо лише в межах законів, які "встановлять їх здійснення". Виняток становлять лише ч.1-3 ст.37 (право на профспілку) і ст.43 Конституції (свобода наукового дослідження).

Захист права на матеріальне забезпечення: Словацька Республіка. У 2015 р. Конституційний Суд СР розглянув подання групи депутатів парламенту про перевірку відповідності Конституції закону, яким внесено зміни до Закону про соціальне забезпечення 2003 р. Автори подання стверджували про порушення принципів рівного ставлення, рівності і недискримінації, дії публічної влади, які порушують основоположне право на фізичну безпеку в старості, гарантоване ст. 39 Конституції, яка передбачає: "1. Громадяни мають право на співрозмірне матеріальне забезпечення в старості, за непрацездатності, а також у разі втрати годувальника. 2. Кожен, хто матеріально потребує, має право на допомогу, необхідну для забезпечення основних умов існування. 3. Деталі здійснення прав, передбачених абзацами 1 і 2, встановлюються законом".

Розглядаючи справу, Конституційний Суд виробив низку *позицій в сфері оцінки втручання до соціальних прав людини в Словацькій Республіці*, в тому числі й на рівні закону.

По-перше, Суд з'ясував у правовій доктрині Словацької Республіки (коментар до Конституції за ред. М.Чіча), що Конституція гарантує громадянам право на достатнє матеріальне забезпечення, яке передбачене Конституцією в зв'язку з вичерпно визначеними соціальними подіями. У той же час визначення, метод і, нарешті, рівень матеріального забезпечення з огляду на деталі залишається за законодавцем. Однак, Конституція вказує, що рівень фіксованої соціальної безпеки в межах Конституції має бути розумним. Конституційний Суд далі вказав, посилаючись на власну практику, що, економічні, соціальні і куль-

турні права і свободи «є правами другого покоління, чия форма і зміст, по суті, залежить від економічних і фінансових можливостей держави " (PL. ÚS 19/08), і це дуже важливо для них, що їх відповідно до ч.1 ст. 51 Конституції можна "... шукати тільки в межах законів, що реалізують ці положення".

По-друге, виходячи з наведеного, Конституційний Суд зробив висновок, що Конституція, без сумніву, надає законодавцю більше простору (в порівнянні з іншими групами основних прав і свобод) для розсуду з метою визначення, в якій мірі і за яких умов вони будуть гарантовані. При цьому Суд вказав, послався на власну практику, що розсуд законодавця не може бути за межами певних умов, які можна знайти в конституційних принципах та необхідності захисту інших цінностей, на яких базується Конституція і які захищаються нею. Соціальні та економічні права за своєю природою дійсно заохочують законодавство, яке наповнює їх змістом, однак, воно не повинно впливати на саму сутність цих прав та зачіпати інших прав, закріплених Конституцією та Конвенцією. Конституційний Суд може абстрактно розглянути питання конституційності щодо неузгодженості тільки в тих випадках, коли правова норма "не дотримує будь-яких конкретних конституційних гарантій основних прав, згаданих ст. 51 пункт. 1 Конституції" (PL. ÚS 11/2013). Конституційний Суд вказав на необхідність врахувати, що законодавець має широкий простір щодо наповнення "соціальної системи, яка має довгострокові правові наслідки, що можуть перевищувати десятиліття". По-третє, Суд зробив висновок, що дослідження конституційності законів, що містять виклад соціальних прав, є більш вузьким, ніж сфери в рамках інших розділів Конституції (PL. ÚS 8/07), а також повинно виходити з того, що закріплення існування цих прав у Конституції означає, що законодавче регулювання має зберегти мінімальний рівень цих соціальних прав (PL. US 2/08).

Для оцінки прийнятності граничного державного втручання до гарантованих Конституцією або міжнародними договорами прав і свобод Суд, з урахуванням практики Конституційного Суду Чеської республіки, виробив *тест на пропорційність*, який складається з трьох послідовних кроків. По-перше, оцінка

законодавства з точки зору його придатності, відповідно, наявність законних цілей і раціональних зв'язків між оскаржуваним законодавчим положенням і метою законодавства. Другий етап є оцінкою законодавства, тобто застосування критеріїв необхідності, бажаності чи використання найменш обмежуючого заходу, тобто, відповідно, м'якших засобів, і третій крок є розглядом пропорційності в строгому сенсі цього слова, тобто, зокрема, з точки зору її доречності по відношенню до наміченої мети. Суд нагадав, що в контексті оцінки конституційності законодавства, в тому числі соціальних прав, Конституційний суд Чеської Республіки у своїй практиці (PL. US 1/08) неодноразово заявляв, що неможливо, щоби методологія дослідження конституційності втручання в соціальні права була ідентичною методології визнання відносно так званих класичних основних прав, а, отже, прийшов до висновку, що все ще застосовується тест на пропорційність щодо соціальних прав, який заснований на повазі до них, який також є "строгим", тому значною мірою обмежує законодавчий орган у прийнятті законодавства, що спрямоване на регулювання цієї галузі суспільних відносин.

По-четверте, Суд, виходячи з того, що будь-які вагомі критерії призводять до утворення груп осіб із різними обов'язками і привілеями, роль Конституційного Суду для їх дослідження є визначення: чи є конституційно виправданими і чи відповідають основним конституційним принципам відповідні відмінності довільної нерівності і дискримінації по відношенню до певних груп осіб. З цього питання Суд проявив схильність до рішень ЄСПЛ. *Тест дискримінації*, який застосовується ЄСПЛ, проявляється через чотири етапи. Перший етап полягає у виявленні того, чи об'єктивно зіставні об'єкти, другий - чи має місце нерівне ставлення, викликане конституційно допустимою причиною нерівного ставлення, третій - чи завдало нерівне ставлення шкоду, четвертий - чи може бути втручання виправданим або не може бути [190].

Право на освіту. Ще одним прикладом розгляду Конституційним Судом СР справи щодо соціальних прав є рішення у справі про платне навчання за продовження навчання для бакалаврів. У цій справі було оскаржено закон 2007

р. (č. 363/2007 Z. z.), яким було внесено зміни до закону "Про вищі школи" 2002 р. (č. 131/2002 Z.) і передбачено встановлення плати для тих осіб, які продовжували навчання за межами стандартної тривалості освітньої програми бакалавра у державних у комунальних навчальних закладах [191]. Конституційний Суд СР виклав низку позицій з приводу оцінки такого соціального права як право на освіту та його взаємозв'язку з іншими правами. Автори подання до Конституційного Суду оскаржили відповідні норми закону з мотивів обмеження ними конституційного права на вищу освіту, розпливчатості, нечіткого визначення суб'єктів нового обов'язку, порушення принципу пропорційності, принципу заборони дискримінації (студентів було розділено на дві групи моментам настання чинності оскаржуваного закону) та заборони непрямої ретроактивності (дія закону поширювалася на студентів, які вже були прийняті до вишів). На їхню думку, закон під час непрямої ретроактивності не може конституційно прийнятним способом законодавчої діяльності погіршувати або скасовувати визнання чи охорону набутих очікувань. Така ситуація постала з поширенням обов'язку сплати за навчання на студентів, а також обов'язку для студентів медичних факультетів відпрацювати після першого етапу навчання 1 рік у закладах охорони здоров'я (як умову для продовження навчання в інтернатурі) внаслідок нового законодавчого регулювання, які не могли передбачити таких наслідків для себе на момент поступлення до вишів. У своїх пояснення голова Національної ради і міністерство юстиції (від імені уряду СР), серед іншого, звернули увагу на подальшу новелізацію оскаржуваного закону ухваленим законом "Про сприяння праці молоді" (2008 р.).

Суд виклав позиції з наведених аргументів авторів подання.

1. Неоднозначність і складність правових норм, безумовно, небажані для верховенства права, оскільки перешкоджають обізнаності закону і спотворюють правову свідомість. Атрибут доброї обізнаності із законом тісно пов'язаний з атрибутами законних очікувань, виражених у вимозі верховенства права щодо збереження правової визначеності. Законодавець повинен у будь-який час в процесі прийняття законів та, зокрема, прийняття поправок, ураховувати пра-

вовий стан і будь-які поправки здійснювати зважено, лише в тій мірі, яка необхідна для досягнення бажаної мети регулювання суспільних відносин. Це само по собі передбачає, що цілі встановлених правил будуть відповідати аспекту суспільного визнання. Ухвалення змін гарантує стабільність правовідносин і легітимізує обмеження можливості того, що фізична особа має в суспільстві розвивати свою особистість і просувати свої власні інтереси.

Законодавець прийняттям закону визначає рамки, що регулюють умови, які людина повинна задовольняти для того, щоб мати можливість реалізувати свої індивідуальні інтереси. В даному випадку, як видається, нормативна база юридичних вимог є ясною, як така, яка не дає можливості неправильного тлумачення.

2. Атрибут законних очікувань не може, в сучасній державі бути прирівняний із забороною на зміни в законодавстві, але необхідність законодавчого органу в зміні законодавства має бути вчинено в такий спосіб, за якого максимальне буде взято до уваги той факт, що адресати правових норм були раніше змушені адаптувати свою поведінку до різних вимог. Вимога про сплату плати за навчання під час навчання в університетах конституційно прийнятне і саме по собі не є неконституційним, та не визнається обмеженням основоположного права на освіту. Спосіб, яким ця вимога була включена до правової системи, є достатнім для переслідуваної мети; дійсно, він уточнює і визначає форму, яка відповідає основній меті законодавця.

3. Торкаючись питання аргументу про ретроактивність державного втручання та його неприйнятність, Суд звернув увагу на два питання: перше - чи має місце ретроактивність в оскаржуваному законі. Якщо так, то він має визначити, чи була така ретроактивність прямою чи непрямою. Суд після аналізу правової доктрини, визначив, що пряма ретроактивність передбачає дію закону, який поширюється на минулий час щодо обставин і правовідносин, тобто тих, які мали місце до набуття ним чинності. Натомість, непряма ретроактивність - це дія закону на майбутнє, але, в тому числі, й на ті правовідносини, які вже виникли до часу, від якого набув чинності новий закон.

Конституційний Суд неодноразово формулював позицію щодо прямої ретроактивності як стану, в якому правове регулювання не визнає права і обов'язки, закладеними правовими відносинами лише lex priori, або стан, коли новий закон втручається до вже визначених (закритих) минулих фактичних і правових відносин (прав і обов'язків). У випадку непрямої ретроактивності, незважаючи на те, що новий закон не встановлює юридичних наслідків для минулого, але або визнає минулі обставини за умови майбутнього юридичного наслідку, або модифікує на майбутнє ті юридичні наслідки, які були передбачені попереднім законом. Непряма зворотна дія закону означає, що новий закон юридично кваліфікує минулі обставини або модифікує існуючі юридичні наслідки, тобто встановлені фактичні підстави пов'язує на майбутнє з іншими правами і іншими обов'язками, ніж попереднє законодавство. У зв'язку з цим, на думку Суду, законодавець може у виняткових випадках застосувати заднім числом зміну нового (існуючого) правового становища, причому в такому випадку повинен вказати на "вагомі причини, які становлять спільний інтерес, який може вимагати або виправдати порушення принципу заборони зворотної дії закону на користь свободи регулювання з боку законодавця" (PL. ÚS 3/00). Це означає, що Суд не визнає непряму ретроактивність за звичайний (стандартний) підхід до вступу до існуючих правових відносин. Суд далі відзначив, що і Європейський Суд з прав людини також допускає непряму ретроактивність, вказавши у рішенні "Мелахер проти Австрії" (Mellacher v. Austria) від 19 грудня 1989 р. (§ 51), що "Законодавцю повинно бути надано можливість вжити заходів, які можуть вплинути на подальшу реалізацію раніше укладених договорів (в даному випадку, лізинг), для досягнення бажаної мети".

Виходячи з наведеного, Конституційний Суд прийшов до висновку, що оспорюваний закон є засобом втілення принципів, встановлених у конституційних гарантіях можливості індивідуального досягнення однієї вищої освіти першого і другого ступеня в поєднанні з теоретичним поняттям і конституційно визначеним правом на освіту (в тому числі з огляду на об'єктивні можливості держави).

4. Крім того, Конституційний Суд вказав, що культурні права є правами другого покоління, чия форми і зміст істотно залежать від економічного та економічного потенціалу держави. Конституційне регулювання цих прав не може бути побудоване тільки на демонстрації політичної волі, воно не може, отже, бути тенденційним і популістським. Перш за все, воно повинно бути реалістичним і практично стійким, щоб дозволити людям досягти особистих цілей. Будь-які завищені вимоги суспільства до створення фактичних меж цих прав з перевищенням реальних можливостей держави, буде мати наслідком конституційне регулювання фіктивних і недосяжних гарантій. Практична реалізація цих прав повинна бути заснована на структурі другого розділу Конституції, в якій доцільно основні права і свободи класифікуються в розділи за принципом поколінь, що підтверджує мудрість встановлених вище вимог.

5. Суд підкреслив стосовно ретроактивності, що слід відрізняти ретроактивність нормативних актів і ретроактивність юридичної практики, як це розуміє теорія права. Абстрактний контроль конституційності є заснований на констатації про відповідність нормативних актів з огляду на дотримання стану вертикальної узгодженості в правовій системі. Конституційний Суд піддає перевірці законодавство, яке стало предметом абстрактного контролю конституційності, з огляду на втручання до правової держави, заснованої на принципі верховенства права. Якщо йдеться про відповідність первинних правових актів, які є результатом законодавчого процесу, підставою для аналізу позитивного об'єктивного права, зі змісту якого випливає принцип, що правові норми не мають зворотної дії. Юридична практика не є продуктом законодавчого процесу, і тому вона не може розглядатися в якості нормативно-правового чинника того, що в уяві законодавця має бути в соціальній реальності, але тільки як соціально-правовий ключ до оцінки ефективності та дієвості наступного правового регулювання. При прийнятті рішення про зворотну силу нормативних актів Конституційний Суд зобов'язаний з точки зору теорії розглядати лише нормативний зміст, а не встановлену практику, оскільки в кінцевому рахунку, йдеться про рішення, яке засноване на розгляді того чи на основі правової норми врегулю-

вуються лише правовідносини, які виникли після дня, коли норма набула чинності, чи й правові відносини, які виникли до дня початку її чинності.

На підставі наведеного, Конституційний Суд зробив висновок, що дане право на освіту поміщено до каталогу економічних, соціальних і культурних прав (ч.1 ст.42), а тому його слід тлумачити згідно ч.1 статті 51 конституції. З указаної статті випливає, що inter alia права на освіту можливо домагатися лише в межах законів, які його здійснюють. Не йдеться про право, яке здійснюється прямо на основі конституції, але про таке право, здійснення якого є можливим лише відповідно до поточного законодавства. Крім того, індивідуальне право на вищу освіту є конституційно обмеженим двома умовами. Першою такою умовою є суб'єктивна здатність до навчання у закладі вищої освіти, а другою є об'єктивні можливості держави. Конституційний Суд може в рамках абстрактного контролю конституційності висловити незгоду лише у випадках, коли правова норма не відповідає конкретним конституційним гарантіям деякого основного права, визначеного в ч.1 ст.51 конституції. Законом встановлений обов'язок освітнього внеску, який постав в інтертемпоральних положеннях, не порушує сутність і смисл права на вищу освіту, так як конструює можливість здобувати одне безкоштовне навчання у виші, що узгоджується з можливостями суспільства. Умови, встановлені законом, гарантують у зв'язку з ч.1 ст.42 конституції право на безоплатну вищу освіту згідно здібностей здобувача і залежно від можливостей суспільства.

4.3. Принцип соціальної держави в Україні

З перших років незалежності в Україні йшло формування моделі соціальної держави, котра з прийняттям Конституції України і закріпленням у її статті 1 відповідної засади, стало одним із пріоритетів. Концептуально Конституційний Суд України ще в 2005 р. (у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) визначив, що соціальною є держава, котра спрямовує свою політику на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її

життя і здоров’я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов’язком держави [192].

Окремі параметри (завдання чи ознаки) соціальної держави визначалися Конституційним Судом України у багатьох справах, зокрема:

соціальна держава повинна забезпечувати розвиток та підтримку членів суспільства, громадських інститутів, у тому числі через цільове спрямування видатків на "загальносуспільні потреби" [193];

визнання людини найвищою соціальною цінністю;

розподіл суспільного багатства згідно з принципом соціальної справедливості;

піклування про зміцнення громадянської злагоди у суспільстві;

створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини;

сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії;

надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім’ї;

забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов’язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України (Рішення від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012).

Протягом двох десятиліть розвитку України як держави її соціальна функція визначалася пріоритетною, що підтверджувалося багатьма об’єктивними показниками в нормативній сфері та в державно-правовій практиці.

1. Конституція України 1996 р. закріпила широкий перелік соціальних прав (близько десяти), частина з яких передбачає надання "безоплатних" послуг з боку держави в сфері освіти та охорони здоров’я. Закріплення соціальних прав у Конституції (найвищому юридичному рівні) зумовлює стабільність від-

повідних гарантій (з іншого боку, створює процедурні проблеми щодо реформування відповідних суспільних сфер).

2. Модель соціальної держави в Україні обпирається на розгалужене соціальне законодавство, яке включає низку законів України, в тому числі кодифікованих актів у цій сфері, зокрема Кодекс законів про працю України, Основи законодавства про охорону здоров'я тощо.

3. Функціонує розгалужена інституційна система, яка забезпечує певні стандарти освіти, охорони здоров'я і соціального захисту.

4. Частка бюджетних коштів, які спрямовувалися на забезпечення соціальної функції (соціально-культурна сфера) держави, протягом усього часу незалежної України виступала стабільно високою і досягла в 2010 р. 49, 6% у Державному бюджеті, 84,6% - у місцевих бюджетах (63,7% - у Зведеному бюджеті). Частка видатків на соціальну сферу та соціальний захист населення у структурі всіх видатків зведеного бюджету України зросла з 39,2 % у 2000 році до 60,3 % у 2011 році [194, с.8- 10]. Загальні видатки Державного бюджету України в 2017 р. становлять близько 800 млрд. гривень, з яких лише за статтями Міністерства соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти і науки і Пенсійного фонду було сплановано спрямувати понад 450 млрд. гривень, тобто понад 50 відсотків. Така частка Державного бюджету на реалізацію соціальної функції держави не враховує соціальних видатків, які здійснюються за іншими міністерствами і відомствами [195].

Специфіка конституційного закріплення соціальних прав у Конституції України. Конституція України, первинна редакція якої була ухвалена в 1996 р., зазнала еволюції свого тексту, пройшовши декілька конституційних та квазіконституційних реформ. Станом на початок 2017 р. актуальний (діючий) текст Конституції охоплює первинну редакцію зі змінами і доповненнями 2004 р., які були доповнені двома локальними поправками 2011 (про строки виборів) і 2013 років (про уточнення статусу Рахункової палати), а також більш широкою реформою 2016 р. щодо правосуддя (актуальний текст станом на 30 вересня 2016 р.) [196].

Соціальні права знайшли широке відображення в Конституції Україні, що характерно загалом для деяких конституцій, ухвалених після Другої світової війни (так зване "друге покоління" прав людини). Проте спосіб формулювання соціальних прав та особливо механізм їх конституційного захисту в Україні не є характерними для інших європейських держав.

Конституційне закріплення соціальних прав (інша назва "економічні і соціальні права") в Україні позначене низкою специфічних ознак, серед яких слід назвати наступні.

1. Принцип соціальної держави закріплений на вищому конституційному рівні - у статті 1 Конституції України, поряд із принципами незалежної і суверенної держави, принципу правової держави, принципу демократичної держави. З цього випливає, що застосування і тлумачення принципу соціальної держави повинно здійснюватися з урахуванням двох аспектів. По-перше, між ним і названими іншими базовими принципами України як держави має місце нерозривний зв'язок, що зумовлює постійний пошук балансу між ними. По-друге, положення статті 1 (і розділу 1) в Конституції зумовлюють пріоритетне значення конституційних принципів. Попри позицію Конституційного Суду України щодо "однаковості" юридичної сили всіх норм Конституції, пріоритетне значення розділу 1 Конституції випливає з більш складної процедури внесення змін до нього (так само, як також до розділів 3 і 13).

2. Обсяг конституційних положень, які спеціально викладають соціальні права, є істотно більш широким, ніж у більшості інших держав. Як було відзначено, частина зарубіжних конституцій загалом не містить таких положень, інші формулюють соціальні права надто обмежено або у формі "соціальних цілей".

3. Соціальні права структурно не відокремлено від інших груп прав людини. Іншими словами, вони знаходяться в розділі 2 Конституції, поряд із громадянськими і політичними правами. З цього випливає позиція конституціедавця щодо сприйняття "єдності" всієї системи прав людини.

4. У нормах Конституції відсутнє проведення зв’язку між змістом соціальних прав та ресурсами, доступними для держави, хоча саме такий спосіб фо-

рмулювання цього блоку прав характерний не лише для конституцій інших сучасних держав, а й також для фундаментальних міжнародних документів у цій сфері. Зокрема, згідно статті 22 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., де передбачено право на соціальне забезпечення, зазначається також – "відповідно до структури і ресурсів держави".

5. На закріплені Конституцією України соціальні права (викладені поряд з іншими групами прав) поширюється їх сприйняття у надпозитивних формах, що, як підкреслює В.Лемак, підтверджується змістом частини першої статті 22, яка встановлює: "Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними". Таке формулювання означає, що соціальні права існують за межами тексту конституції. На тлі розуміння останніх у кількісних параметрах, наведені формулювання несуть загрозу для економічних і фінансових можливостей держави. Окрім того, Конституція забороняє скасування соціальних прав (у числі інших). З урахуванням розташування в тексті Конституції України єдиного ряду прав людини (особистих, політичних, соціальних), дефакто прирівняння соціальних прав до інших "основних прав", ще більше занепокоєння викликає формулювання частини другої статті 22, яка встановлює, що "конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані". У такий спосіб чітко встановлено, що й передбачені Основним законом соціальні права не можуть бути "звужені" та "скасовані" [147, с.41 - 42].

6. Обсяг низки соціальних прав визначається законом, тобто дискрецією законодавця. Йдеться про наступні права і свободи:

ч.3 статті 43 (право на працю) - обсяг діяльності, який не вважається примусовою працею визначається відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан;

ч.4 статті 43 (право на належні та безпечні умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом);

ч.7 статті 43 (право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом);

ч.2 статті 44 (право на страйк) - порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей; ч.4 статті 44 - заборона страйку можлива лише на підставі закону;

ч.3 статті 45 (право на відпочинок) - максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом;

ч.1 статті 46 (право на соціальний захист) - право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом;

ч.3 статті 46 (рівень пенсій, інших видів виплат та допомоги) - пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом;

ч. 2 статті 47 (право на житло) - громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

7. Низка інших соціальних прав імперативно формулюються конституційними нормами, не передбачаючи законодавчої дискреції, а саме:

стаття 48 - кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло;

стаття 49 (право на охорону здоров'я) - кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, яке окрім іншого, передбачає (ч.2 статті 49), що "у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена";

стаття 53 (право кожного на освіту), передбачаючи: ч.1 статті 53 - "повна загальна середня освіта є обов'язковою"; ч.2 статті 53 - держава забезпечує дос-

тупність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; ч.3 статті 53 - громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Еволюція правових позицій Конституційного Суду щодо змісту соціальних прав людини. Конституційний Суд України у рішеннях щодо тлумачення Конституції України та в інших справах виробив низку позицій з приводу соціальної держави, її ознак та окремо - щодо соціальних прав.

Збалансований бюджет і соціальна держава. У рішенні Конституційного Суду України від 27 листопада 2008 р. № 26-рп/2008 (справа про збалансованість бюджету) було проведено зв'язок принципу збалансованості бюджету з принципом соціальної держави, зокрема відзначено, що у частині третій статті 95 Конституції України словосполучення "збалансованість бюджету" використовується в контексті "держава прагне до збалансованості бюджету України". Аналіз термінів "баланс", "збалансувати", "бюджет збалансований" свідчить, що збалансованість бюджету (держави, регіону) передбачає рівномірне (паритетне) співвідношення між його видатковою і доходною частинами, дотримання відповідності видатків доходам, проте не виключає при цьому можливості прийняття бюджету з перевищенням видатків над доходами і навпаки (з дефіцитом або профіцитом). Окрім того, положення частини третьої статті 95 Конституції України, згідно з яким держава прагне до збалансованості бюджету України, Конституційний Суд України розглядав як намагання держави при здійсненні бюджетного процесу дотримуватися рівномірного співвідношення між доходною та видатковою частинами Державного бюджету України і як її завдання та обов'язок при цьому реалізовувати конституційні засади розвитку і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави, забезпечення її суверенітету і економічної самостійності, утвердження прав і свобод людини. Закон про Державний бюджет України як правовий акт, що має особливий предмет регулювання (визначення доходів та видатків на загальносуспільні потреби), створює належні умови для реалізації законів України, інших нормативно-

правових актів, ухвалених до його прийняття, які передбачають фінансові зобов'язання держави перед громадянами і територіальними громадами. Саме у виконанні цих зобов'язань утверджується сутність держави як соціальної і правової. Відтак, на думку Конституційного Суду України, відповідно до статей 1, 3 Конституції України та принципів бюджетної системи (стаття 7 Кодексу) держава не може довільно відмовлятися від взятих на себе фінансових зобов'язань, передбачених законами, іншими нормативно-правовими актами, а повинна діяти ефективно і відповідально в межах чинного бюджетного законодавства (п.3.2 - 3.3 Рішення).

Безоплатність медичної допомоги. У рішенні Конституційного Суду України від 29 травня 2002 р. (справа про безоплатну медичну допомогу) було виявлено неоднозначність позицій органів влади України щодо поняття "безоплатності". Так, наприклад, сутність терміна "безоплатність медичної допомоги", на думку Міністерства охорони здоров'я України, вичерпується відсутністю безпосереднього розрахунку пацієнта за одержану послугу не лише в момент, а й до та після її надання. Досліджуючи матеріали справи, Конституційний Суд України відзначив, що аналіз термінів "безоплатно" і "медична допомога" у системному зв'язку з іншими аналогічними поняттями, що застосовуються в Конституції України, законах України, міжнародних договорах, дає можливість дійти висновку щодо загального змісту безоплатної медичної допомоги. Він полягає у відсутності для всіх громадян обов'язку сплачувати за надану їм у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медичну допомогу як у момент, так і до чи після її отримання. Словосполучення "безоплатність медичної допомоги" означає неможливість стягування з громадян плати за таку допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я у будь-яких варіантах розрахунків (готівкою або безготівкових): чи у вигляді "добровільних внесків" до різноманітних медичних фондів, чи у формі обов'язкових страхових платежів (внесків) тощо. Конституційний Суд України також вважав, що частина перша статті 49 Конституції України закріплює право кожного на медичне страхування, тобто не обов'язкове, а добровільне медичне страхування грома-

дян. Стосовно державного медичного страхування, то його запровадження не суперечитиме конституційному припису "у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно" лише у тому разі, коли платниками обов'язкових страхових платежів (внесків) будуть організації, установи, підприємства, інші господарюючі суб'єкти, які займаються підприємницькою діяльністю, державні фонди тощо. Стягнення таких платежів (внесків) з громадян у системі державного медичного страхування не відповідатиме конституційному положенню, що тлумачиться, оскільки буде однією з форм оплати за надання їм допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я. Суд з'ясував, що не забороняє вказане положення і можливості надання громадянам медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги (за термінологією Всесвітньої організації охорони здоров'я - "медичних послуг другорядного значення", "парамедичних послуг"), у зазначених закладах за окрему плату. Окрім того, Конституційний Суд України вважав неприйнятними з позицій припису частини третьої статті 49 Конституції України пропозиції окремих державних органів щодо необхідності встановлення якихось меж безоплатної медичної допомоги у вигляді її гарантованого рівня, надання такої допомоги лише неспроможним верствам населення чи "у рамках, визначених законом" тощо. Це суперечить положенням статті 3, частини третьої статті 22 та низки інших статей Конституції України. Безоплатна медична допомога, передбачена Конституцією України, повинна надаватись всім громадянам у повному обсязі, тобто задовольняти потреби людини у збереженні або відновленні здоров'я (п.4 Рішення).

Безоплатність освіти. У рішенні Конституційного Суду України від 4 березня 2004 р. (справа про доступність і безоплатність освіти) визначається, що освіта визнається однією з пріоритетних сфер соціально-економічного, духовного та культурного розвитку суспільства, а право на освіту - це право людини на здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності в умовах сучасного суспільства. Освіта - це цілеспрямований процес виховання і навчання з метою на-

буття встановлених державою освітніх рівнів. У резолютивній частині рішення Суд встановив, що в аспекті конституційного подання положення частини третьої статті 53 Конституції України "держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах" у контексті частин першої, другої, четвертої зазначеної статті необхідно розуміти так:

- доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених статтею 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права;

- безоплатність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту означає можливість здобуття освіти в державних і комунальних навчальних закладах без внесення плати у будь-якій формі за освітні послуги визначених законодавством рівня, змісту, обсягу і в межах тих видів освіти, безоплатність яких передбачена частиною третьою статті 53 Конституції України.

Як встановив Конституційний Суд України, виходячи з положень частин другої, третьої статті 53 Конституції України, за якими повна загальна середня освіта є обов'язковою і безоплатною, витрати на забезпечення навчально-виховного процесу в державних і комунальних загальноосвітніх навчальних закладах здійснюються на нормативній основі за рахунок коштів відповідних бюджетів у повному обсязі. Безоплатність вищої освіти означає, що громадянин має право здобути її відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (частина четверта статі 53 Конституції України в межах обсягу підготовки фахівців для загальносуспільних потреб (державного замовлення).

Протягом двох десятиліть діяльності Конституційний Суд України виробив певну лінію в розробці розуміння соціальних прав. При цьому необхідно врахувати деякі особливості самого органу конституційної юрисдикції.

Перша позиція Конституційного Суду України: компроміс між кількісними показниками й сутністю соціального права. Спочатку Конституційний

Суд України пробував зайняти компромісну позицію - пов’язати розміри грошових виплат з "фінансовими можливостями держави", відокремлюючи їх розмір від інших параметрів соціальних прав людини. В 2001 р. у справі N 1-37/2001 (справа щодо стажу наукової роботи) Суд вказав: "Якщо право на пенсію, її розмір, суми названих виплат можна пов'язати з економічною доцільністю, соціально-економічними обставинами, фінансовими можливостями держави у той чи інший період її розвитку, часом ухвалення відповідних нормативно-правових актів, з певними датами, від яких розпочинаються такі грошові виплати, то стаж наукової роботи не може залежати від цього" (абз.4 пункту 3 мотивувальної частини Рішення)[197].

Іншими словами, в 2001 р. Конституційний Суд проявив позицію, згідно якої розмір виплати може бути зменшено (у зв’язку з "фінансовими можливостями держави"), проте не можуть бути погіршені інші кількісні параметри соціального права (наприклад, стаж роботи). Хоча, звісно, стаж роботи як умова для настання певної грошової виплати також у кінцевому рахунку пов'язаний з "фінансовими можливостями держави".

Однак, пізніше орган конституційної юрисдикції своїми рішеннями неодноразово, по суті, підтримував тези про розуміння соціальних прав як розміру певної грошової виплати та неможливість їх скасування чи обмеження. Наприклад, у його Рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання судді) проявляється його правова позиція, відповідно до якої держава не вправі встановити обмеження (граничну межу) на розмір пенсії (довічного утримання), якщо таке обмеження не встановлене законом на момент такої спроби. Суд указав, що закон звузив обсяг цього права, встановивши граничну межу для таких виплат суддям, і водночас знизив досягнутий рівень гарантій незалежності працюючих суддів" [198].

Відтак, прийнятий закон України встановив граничні межі (максимальний розмір) пенсії (довічного утримання), але Конституційний Суд висловив позицію, що парламент припустився порушення Конституції в цьому питанні. Пар-

ламенту, по суті, було заборонено в принципі приймати закони, які могли стосуватися розміру будь-яких виплат за рахунок коштів державного бюджету, якщо йшлося про їх зменшення, бо останні (виплати) сприймалися Судом як права людини.

Після цього ще декілька разів Конституційний Суд України підтверджував таку позицію. У мотивувальній частині Рішення від 22 травня 2008 р. у справі № 1-28/2008 (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) ним подано більш розгорнуте розуміння "звуження змісту та обсягу прав і свобод людини і громадянина". На думку Конституційного суду України, "звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена *кількісними показниками можливостей людини* (підкреслення автора), які відображені відповідними правами, що не є однорідними і загальними" (абзац четвертий підпункту 5.2 пункту 5 мотивувальної частини) [199].

Друга позиція Конституційного Суду: виведення соціальних прав за межі "основних прав". Починаючи з 2011 р. Конституційний Суд доволі різко змінив свою позицію щодо соціальних прав, розпочавши їх виокремлення в системі інших прав людини.

Найбільш рельєфно нова позиція Суду проявилася в Рішенні від 26 грудня 2011 р. у справі N 20-рп/2011 (справа про конституційність закону України "Про Державний бюджет України). У мотивувальній частині Рішення Суд прямо вказав: "Таким чином, передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що згідно з частиною першою статті 17 Конституції України є найважливішою функцією дер-

жави. Водночас зміст основного права не може бути порушений, що є загальновизнаним правилом, на що вказав Конституційний Суд України у Рішенні від 22 вересня 2005 року N 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками. Неприпустимим також є встановлення такого правового регулювання, відповідно до якого розмір пенсій, інших соціальних виплат та допомоги буде нижчим від рівня, визначеного в частині третій статті 46 Конституції України, і не дозволить забезпечувати належні умови життя особи в суспільстві та зберігати її людську гідність, що суперечитиме статті 21 Конституції України. Отже, зміна механізму нарахування певних видів соціальних виплат та допомоги є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів сама сутність змісту права на соціальний захист". Більше того, у наведеному Рішенні суд визнав конституційною практику "урізання" соціальних прав на підзаконному рівні Урядом України, якщо Верховна Рада надасть йому право "визначати порядок та розміри соціальних виплат виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України..." (пункт 2.1 мотивувальної частини Рішення) [200].

25 січня 2012 р. Конституційний Суд України підтвердив нову позицію в розумінні соціальних прав і пішов далі в цьому напрямку. У справі № 1-11/2012 Суд дав тлумачення низки конституційних норм, якими визначаються параметри соціальної держави, в аспекті таких питань: а) чи повноважна держава встановлювати зміст та обсяг соціальних виплат залежно від її соціально-економічних можливостей; б) чи має право держава змінювати порядок і розміри існуючих соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України; в) чи є обов’язковими для застосування судами України нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України з питань соціального захисту громадян, видані на виконання вимог Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України.

Суд окреслив загальні параметри соціальної держави, вказавши на ряд нових її ознак (порівняно з його попередніми позиціями): "Україна як соціальна

держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, розподіляє суспільне багатство згідно з принципом соціальної справедливості та піклується про зміцнення громадянської злагоди у суспільстві. Основними завданнями соціальної держави є створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї" (абз. 1 і 2 пункту 2.1 Рішення). У наведених характеристиках акцентується на моментах, відсутніх у змісті Конституції України, зокрема, щодо "сприяння самостійності і відповідальності кожної особи за свої дії", "надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї".

Далі Суд указав в аспекті вказаних вище питань:

1. Соціальний захист державою осіб, які мають право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом, охоплює комплекс заходів, які здійснює держава в межах її соціально-економічних можливостей.

2. Зміна механізму нарахування соціальних виплат та допомоги повинна відбуватися відповідно до критеріїв пропорційності та справедливості і є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів власне сутність змісту права на соціальний захист. Однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги - принципам пропорційності і справедливості.

3. Державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії можуть бути визначені як законами України, так і іншими нормативно-правовими актами, зокрема актами Кабінету Міністрів України. Суди під час вирішення справ про соціальний захист громадян керуються, зокрема, принципом законності. Цей принцип передбачає застосування судами законів України, а також нормативно-правових актів відповідних органів державної влади, виданих на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, в тому числі нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, виданих у межах його компетенції, на основі і на виконання Бюджетного кодексу України, закону про Державний бюджет України на відповідний рік та інших законів України [201].

Конституційний Суд, отже, встановив, що, по-перше, держава повноважна пов'язувати зміст і обсяг соціальних виплат залежно від її соціально-економічних можливостей. По-друге, держава вправі змінювати порядок і розміри існуючих соціальних виплат та допомоги, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, але з урахуванням того, що "рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України". По-третє, зміна розмірів соціальних виплат здійснюється "відповідно до критеріїв пропорційності та справедливості і є конституційно допустимою до тих меж, за якими ставиться під сумнів власне сутність змісту права на соціальний захист". По-четверте, зміна розмірів соціальних виплат та допомоги може здійснюватися не лише законами України, а й нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, які підлягають застосуванню судами.

Лише в 2016 р. Конституційний Суд України, змінивши свою позицію з цього питання у рішенні від 8 липня 2016 р. (№ 5-рп/2016) про конституційність окремого положення Закону України "Про Державний бюджет України на 2016 р.", вказав, що "надання пунктом 11 Прикінцевих положень Закону № 928 Кабінету Міністрів України повноважень застосовувати норми і положення Закону № 2453 у порядку та розмірах виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевих бюджетів та бюджету Фонду соціального страхування

України є звуженням гарантій незалежності суддів, зокрема щодо фінансування, що не відповідає частині першій статті 129 Основного Закону України", більше того - надання Кабінету Міністрів України повноваження на свій розсуд визначати видатки Державного бюджету України на фінансування судів і діяльності суддів "порушує конституційні засади поділу державної влади в Україні та становить загрозу для незалежності суддів, гарантування якої є забезпеченням конституційного права особи на судовий захист" [202]. Вказавши на неконституційність "передання" Уряду повноважень визначати "порядок і розміри" фінансування, виходячи з "наявних фінансових ресурсів", Конституційний Суд України не поширив такий же підхід до інших сфер суспільного життя, що було підмічено в "окремій думці" судді І.Сліденка, де було вказано: "Уряд не має права продукувати нормативно-правові акти, які мають юридичну силу закону. Отже, порушено фундаментальні засади функціонування Кабінету Міністрів України і Верховної Ради України. Однак це порушення має загальний характер, а отже, стосується функціонування усіх сфер суспільних відносин" [203].

Практика визначення Кабінетом Міністрів України змісту соціальних пільг і гарантій, які станом на 2017 р. були передбачені у 36 законодавчих актах України, продовжувалася виходячи з повноважень Уряду згідно з нормами законів України про Державний бюджет на відповідний рік. Така ситуація поєднувалася з тим, що ускладнювалася перевірка відповідних норм законів на предмет конституційності (і можливість оскарження), виходячи з того, що закони про Державний бюджет втрачали чинність з набуттям чинності законів про Державний бюджет на наступний рік [204].

Висновки до розділу 4.

1. Конституційне регулювання і особливо судовий захист соціальних прав є особливо специфічним в Угорщині (Основний закон 2011 р.). У частині 4 статті 37 Основного закону вказано чітко визначені обмеження повноважень Конституційного Суду в сфері захисту соціальних прав - до тих пір, поки державний борг перевищує половину валового внутрішнього продукту, Конституту-

ційний Суд може, в межах своєї компетенції, встановленої у частині 2 статті 24, перевірити закони про державний бюджет та його реалізацію, види центральних податків, зобов’язань, пенсійних і медичних внесків, митних та центральних умов для місцевих податків на відповідність Основному Закону або скасовувати попередні акти лише в зв'язку з порушенням права на життя та людську гідність, права на захист персональних даних, свободи думки, совісті і релігії, права, пов'язаного з угорським громадянством.

2. В інших державах Центральної Європи судовий захист соціальних прав здійснюється з урахуванням їхньої природи та конституційних підстав, які, як правило, позначають зв'язок обсягу здійснення соціальних прав з обсягом дискреційних повноважень законодавця. Методика судової оцінки державного втручання до соціальних прав охоплює аргументацію на підставі досвіду міжнародних та іноземних судових інстанцій, а також методи ЄСПЛ (встановлено законом, правомірна мета, необхідно в демократичному суспільстві), які відображають розуміння єдності системи прав людини.

3. Аналіз конституціоналізації соціальних прав в Україні (Конституція 1996 р.) засвідчує значну специфіку підходу в їх викладі, яка полягає, зокрема: а) в розширеному обсязі закріплених соціальних прав людини порівняно з іншими європейськими державами; б) поширенням на цей блок загальних стандартів щодо заборони на "звуження" та "скасування" (стаття 22 Конституції України); в) відсутності зв'язку з ресурсами, доступними державі (фінансовими можливостями держави). З іншого боку, практика Конституційного Суду України в розумінні соціальних прав та їх захисту від втручання у формі "закону України" не має ознак послідовності.

ВИСНОВКИ

У дисертації узагальнено попередньо напрацьовані знання й уявлення про об'єкт і предмет дослідження та запропоновано нові методологічні підходи щодо вирішення наукового завдання, зміст якого полягає в з'ясуванні сутності соціальної держави в умовах глобалізації, обґрунтуванні можливості врахування даного досвіду для вдосконалення механізму захисту соціальних прав в Україні. У результаті проведеного комплексного наукового дослідження, з урахуванням сучасного розвитку вітчизняного та зарубіжного правознавства, автор дійшов таких положень, висновків і рекомендацій.

1. Соціальна держава - це аспект розуміння держави, заснованої на верховенстві права (соціальна правова держава), в якій публічна влада разом із інститутами громадянського суспільства бере на себе відповідальність за соціальне благополуччя шляхом перерозподілу суспільного продукту для реалізації соціальних програм з метою гарантування гідності кожній людині. Водночас, соціальна держава є принципом (цінністю) сучасної держави, який втілюється в функціонуючих інститутах, практиці та відзначається наступними ознаками: а) взаємодіє з іншими базовими принципами конституційного ладу (принципом демократії та принципом правової держави); б) здійснюється через конституціоналізацію соціальних прав, поряд з громадянськими і політичними правами, однак, може загалом обмежитися останніми (США, Німеччина); в) як і інші фундаментальні принципи, принцип соціальної держави може бути безпосередньо застосований судами, які окреслюють його змістовне наповнення до конкретного випадку; г) рішення про перерозподіл суспільного продукту для фінансування соціальних програм здійснюється на основі рішень легітимної публічної влади, сформованої суспільством в умовах демократії.

2. Соціальна держава істотно відрізняється від соціалістичної та націонал-соціалістської держав. По-перше, вона є державою, заснованою на верховенстві права (соціальною правовою державою), в якій громадянські і політичні права не протиставляються соціальним правам. По-друге, вона є державою "дієвої політичної демократії", в якій функціонують основні демократичні механізми -

вільні вибори, парламент, транспарентність публічної влади тощо. По-третє, будь-яка соціальна програма не є дискримінаційною для окремих категорій населення. По-четверте, економічна система суспільства в соціальній державі залишається, по суті, ринковим механізмом, в якому регуляторна політика держави не підмінює дії ринкових законів.

3. Під глобалізацією в правовому вимірі слід розуміти процес об'єднання людської цивілізації на основі спільних правових цінностей та передових технологій. Спільні цінності створюють нові форми взаємодії міжнародного, наднаціонального (регіонального) і національного правопорядків, поступово витворюючи спільний правовий простір на глобальному рівні. При цьому посилення міжнародного правопорядку поєднується з розвитком регіональних правопорядків, розширенням кібер-простору та інтенсивним діалогом судових юрисдикцій різних правопорядків, що свідчить про формування контурів "глобального права", заснованого на спільних правових цінностях. Глобалізація впливає на правові гарантії соціальної держави, проявляючись на всіх рівнях її втілення як правового принципу.

4. В сучасних умовах соціальну державу слід сприймати як феномен, який втілює взаємодію національного, наднаціонального та міжнародного правопорядків. Соціальна модель Європейського Союзу відображає розуміння того, що базовий рівень для вирішення питань зайнятості та добробуту належить до політики, що здійснюється на національному рівні, хоча при цьому інститути ЄС ставлять питання про вироблення спільної соціальної політики для подолання сегментації ринку праці. Установчі договори закріпили на найвищому юридичному рівні ЄС положення щодо соціального характеру наднаціонального утворення та відповідних вимог до його інститутів та до національного законодавства держав – членів ЄС. Взаємодія двох рівнів правопорядків здійснюється навколо ключових цінностей та принципів ЄС, серед яких гідність людини та благополуччя народів. Параметри соціальної держави в рамках такої взаємодії правопорядків втілюються в демократії на рівні національної держави та на рівні ЄС, який заснований на принципах представницької демократії та

окреслює можливість надання високої легітимності рішенням щодо соціальної політики в рамках ЄС. Установчі договори ЄС започатковують визнання прав людини як джерела діючого права, виголошуючи їх "принципами права Європейського Союзу", не роблячи при цьому різниці між громадянськими і політичними правами, з одного боку, та соціальними правами, з іншого.

Соціальні права особи в рамках Європейського Союзу, попри їх закріплення на національному рівні, отримали закріплення у відповідних формулюваннях як установчих договорів, так і Хартії основних прав ЄС. У сукупності вони становлять високі стандарти захисту прав людини та відображають поступове витворення єдиного європейського простору соціальних прав людини. Установчі договори, крім того, містять визнання фундаментальних документів у сфері прав людини, зокрема, Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

5. Первинний зміст Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. не містив положень щодо соціальних прав, що не могло не бути відображеним у практиці Європейського суду з прав людини. Серед перших чотирнадцяти статей Конвенції соціальні права прямо не формулюються, однак уже Перший протокол (1952 р.) до Конвенції у статті 2 закріпив "право на освіту". Як показала наступна практика, ЄСПЛ активно брався здійснювати захист соціальних прав, "пов'язуючи" їх із низкою інших прав, визначених розділом 1 Конвенції: від права на життя (стаття 2), заборони катування (статті 3), заборони рабства і примусової праці (стаття 4) до свободи зібрань та об'єднань (стаття 11) та заборони дискримінації (стаття 14). Судова практика ЄСПЛ щодо захисту права на освіту виходить із розуміння мети освіти - не лише отримання знань, а й виховання громадянина в демократичному суспільстві, що охоплюється поняттям "суспільний інтерес". Крім того, право на освіту (статтю 2 Першого протоколу) слід сприймати в поєднанні з іншими статтями Конвенції, передовсім, статтею 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) - в контексті вираження поглядів батьків та їх відносин із дітьми, статті 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) - в контексті накладення дисциплінар-

них стягнень на учнів (студентів) і особливо - статті 14 (заборона дискримінації). Однак ЄСПЛ, застосовуючи статтю 2 Першого протоколу до Конвенції визнає широке поле розсуду для національних органів влади при визначенні заходів для здійснення позитивних обов'язків держави, які випливають із даної статті.

6. Права людини в сучасних умовах слід сприймати як безпосередньо діюче право, яке забезпечується системою позитивних обов'язків держави. Дихотомія "позитивних" і "негативних" обов'язків держав у сфері прав людини не відповідає сучасним уявленням щодо обов'язків держави у сфері гарантування прав людини. У статті 1 ЄКПЛ вживається інший підхід і інша юридична конструкція - "гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені Конвенцією". Зобов'язання "гарантувати" охоплює обидва види обов'язків держави - і негативні, і позитивні. Попри вільний вибір конкретних засобів у державі, заснованій на верховенстві права, сукупність її позитивних обов'язків в сфері прав людини охоплює: а) створення законодавства, яке би втілювало принципи права та спеціалізовані норми національних конституцій та Конвенції, що гарантують права людини, в тому числі: проведення принципу недискримінації, заборону дискримінації; встановлення порядку здійснення окремих прав людини, меж такого здійснення, чітко окресливши суспільні цілі їх обмеження та інші критерії обмеження; встановлення відповідальності за порушення прав людини, тобто конкретних санкцій кримінально-правового або адміністративного характеру; б) усунення "правових перешкод" у законодавчому регулюванні в сфері прав людини, виходячи з розуміння того, що права людини не залежать від рішень законодавчої чи виконавчої влади. Однак, з іншого боку, ситуацію "відсутності законодавчого рішення" в сфері прав людини, за умови прямого покладення такого обов'язку конституцією, слід вважати невиконанням позитивного зобов'язання держави; в) підтримання інфраструктури правопорядку (заснування законом і забезпечення функціонування органів публічної влади та інших спеціалізованих органів, які наділені повноваженнями в

сфері прав людини); г) здійснення державою конкретних адміністративних заходів (адміністративної практики).

7. Специфіка соціальних прав людини визначається з урахуванням таких їхніх ознак як окреме міжнародно-правове окреслення (Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.), акцент на позитивних обов'язках держави (порівняно з негативними обов'язками щодо громадянських і політичних прав) та їх зв'язку з ресурсами, доступними для держави, що ускладнює їх судовий захист. Однак, у сучасних умовах надмірне дистанціювання соціальних прав від інших блоків прав людини не підтверджується в юридичній практиці, зокрема, не випливає з позицій ЄСПЛ та найбільш авторитетних національних судів. Зв'язок з іншими правами, їх нерозривність як єдиної системи, а також поширення на них судового захисту, ставить їх в один ряд із "класичними" правами людини.

8. Аналіз конституціоналізації соціальних прав протягом двох з половиною століть свідчить, що обсяг конституційного закріплення соціальних прав у зарубіжних країнах відзначається тенденцією до розширення, особливо в рамках європейської (континентальної) правової традиції. Однак, розвинуті європейські держави при цьому не відзначаються широким закріпленням у конституції обсягу соціальних прав, має місце намагання формулювання їх у вигляді соціальних цілей держави. Такий підхід характерний навіть для класичної соціальної правової держави у Німеччині чи Швейцарії. Англосаксонська традиція прав людини, зосереджуючись на інструментах обмеження дискреції публічної влади, підкреслює роль позитивних обов'язків для обох блоків прав людини. Хоча право на захист від бідності (бути вільним від злиднів) відсутнє в Конституції США, однак, у практиці Верховного Суду США справи щодо конституційності низки законів у соціальній сфері продовжують займати помітне місце, підкреслюючи, що соціально-економічна політика держави, питання набору соціальних стандартів різних категорій американців не може залишатися за межами конституційного контролю. Разом із тим, судова влада проявляє стрима-

ність під час їх вирішення, роблячи наголос на перевірці дотримання належної правової процедури.

9. В сучасних умовах соціальна держава, проявляючись різноманітно, зовні виражається в низці показників, зокрема у: закріпленні в конституції принципу соціальної (соціальної правової) держави; каталозі соціальних прав конституційного рівня, способі такого закріплення; конституційній формулі їх судового захисту; так званому "соціальному законодавстві", в тому числі закріпленні мінімального рівня оплати праці; судовій практиці застосування і тлумачення принципу соціальної держави, в тому числі конституційним судом. Соціальна держава, по суті, виступає інституційним наповненням соціальних прав людини, ядром яких виступають матеріальні допомоги (послуги) для неї в скрутній життєвій ситуації (за відсутності попередніх внесків).

10. Специфіка механізму захисту соціальних прав у державах Центральної Європи зумовлена, з одного боку, вступом цих держав до ЄС, і, з іншого боку, недостатньою культурою сприйняття цінності верховенства прав людини. Конституційні положення щодо захисту прав людини передбачають формулу виокремлення соціальних прав від блоку інших прав людини, пов'язуючи межі їх здійснення (і судового захисту) до обсягу дискреції законодавчого органу. Однак, в Угорщині (Основний закон 2011 р.) має місце особлива ситуація, яка позначається виведенням соціальних прав за межі судового захисту із вказівкою на фінансово-економічні мотиви, а також пов'язування судів принципом збалансованого бюджету.

11. Методика судової оцінки втручання до соціальних прав людини, як засвідчує судова практика європейських держав, охоплює, зокрема: встановлення істотної шкоди праву людини, завданої державним втручанням; врахування міжнародно-правових підстав права людини; проведення зв'язку з іншими правами; тест на гідність та нелюдське поводження, тест на недискримінацію, тест на дотримання права власності, тест на свободу; перевірка відповідності державного втручання базовим конституційним принципам та спеціальним конституційним нормам, врахування практики міжнародних та іноземних

судів (прецедентного права); застосування правових принципів до справ із втручанням до прав людини передбачає методи оцінки ЄСПЛ, в тому числі критерії: а) "встановлено законом"; б) "правомірна мета" (встановлена конституцією або законом); в) "необхідне в демократичному суспільстві" (принцип пропорційності); г) принцип правової визначеності (правових очікувань).

12. Аналіз конституційного закріплення соціальних прав в Україні (Конституція 1996 р.) засвідчує значну специфіку підходу в їх викладі, яка полягає, зокрема: а) в розширеному обсязі закріплених соціальних прав людини порівняно з іншими європейськими державами; б) поширенням на цей блок загальних стандартів щодо заборони на "звуження" та "скасування" (стаття 22 Конституції України); в) відсутності зв'язку з ресурсами, доступними державі (фінансовими можливостями держави).

Еволюція позицій Конституційного Суду України щодо соціальних прав людини пройшла два етапи. На першому етапі Суд виробив правову позицію, відповідно до якої парламенту, по суті, було заборонено приймати закони, які могли стосуватися розміру будь-яких виплат за рахунок коштів державного бюджету, якщо йшлося про їх зменшення, бо останні (розмір виплат) сприймалися Судом як права людини. На другому етапі (після рішень 2011-2012 років) Конституційний Суд України встановив, що, по-перше, держава повноважна пов’язувати зміст і обсяг соціальних виплат з її соціально-економічними можливостями. По-друге, держава вправі змінювати порядок і розміри існуючих соціальних виплат та допомог, які фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України, з урахуванням того, що "рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України". По-третє, зміна розмірів соціальних виплат та допомоги може здійснюватися не лише законами України, а й також нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, які підлягають застосуванню судами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Басов Ю. Становление и развитие социальной защиты и поддержки инвалидов в дореволюционной России // Вестник ПСТГУ IV: Педагогика. Психология . 2010. Вып. 3 (18). – С. 67-78.

2. Мельничук О. А. Страхування робітників від нещасних випадків у Німеччині наприкінці XIX – на початку XX століття [Електронний ресурс] / О. А. Мельничук // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Історія. - 2014. - Вип. 22. - С. 195-200. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2014_22_42.

3. Севрюков Д. Г. Соціальна функція держави [Електронний ресурс] / Д. Г. Севрюков // Публічне право. - 2013. - № 1. - С. 296-301. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2013_1_42.

4. Савчук Є. Ю. Правове регулювання соціального захисту робітників у Німеччині наприкінці XIX ст. [Електронний ресурс] / Є. Ю. Савчук // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. - 2014. - Вип. 7. - С. 51-54. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2014_7_14.

5. Бадида А.Ю. Розвиток соціального законодавства в Німеччині (друга половина XIX століття)//Порівняльно-аналітичне право. – № 5. – Ужгород. – 2016. – С.12-14.

6. Иоллоса И. Б. Основные положения конституционного права в Германии /И.Б. Иоллоса // Политический строй современных государств. Т.2. Сборник статей. – Санкт-Петербург, 1912. – С.1 – 49.

7. Law Against the Publicly Dangerous Endeavors of Social Democracy from October 21, 1878. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1843.

8. Kaiser Wilhelm I’s Royal Proclamation on Social Policy (November 17, 1881) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/eng/428_Wilhelm%20I_Social%20Policy_129_JNR.pdf.

9. Матвеєв С.О., Музиченко Г.В. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність // Український історичний журнал, № 6, 2008. - С. 134-149.

10. Гончар Б. Право і сила. Парламентаризм Отто фон Бісмарка / Б. Гончар // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. - 2007. - Вип. 89-90. - С. 7-9. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2007_89-90_4.

11. The German Sickness Insurance Programme 1883-1911. Its Relevance for Contemporary American Health Policy Lynne Susan Katzmann London School of Economics and Political Science PhD Thesis July 1992. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://etheses.lse.ac.uk/1296/1/U062704.pdf 228 p.

12. 1601: 43 Elizabeth 1 c.2: Act for the relief of the poor. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://statutes.org.uk/site/the-statutes/seventeenth-century/1601-43-elizabeth-c-2-act-for-the-relief-of-the-poor/.

13. Brian Abel-Smith. The Beveridge Report: Its origins and outcomes // International Social Security Review, Volume 45. Issue 1-2. Page 5-16.

14. Beveridge on Welfare Society: An Integration of the Trilogy. Atsushi Komine (Ryukoku University). 1 March 2006. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.econ.ryukoku.ac.jp/~komine/hope/trilogy0601.pdf.

15. Алпатова Г.М. У истоков социального государства: У.Беверидж/ Г. М. Алпатова // Вестник Пермского университета. – 2009. История. Выпуск 1 (8). – С.92 – 96.

16. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. - М., Юридическая литература, 1981. - 368 с.

17. Цахер Х.Ф. Социальное государство // Государственное право Германии: В 2-х томах: Том 1 /ред. Б. Н. Топорин, Б. М. Лазарев, Ю. П. Урьяс.- М., 1994.- С.63 - 73.

18. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: Монографія. - Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. - 600 с.

19. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.В. Яковюк ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2000. — 19 с. — укр.

20. Яковюк І.В. Про обсяг поняття "соціальна держава" (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України.- 1998. - №11. – С.26-28.

21. Яковюк І.В. Розвиток концепції соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави // Проблеми законності. Вип. 35: Респ. міжвідом. наук. зб./ Відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1998. – С. 22-27.

22. Панкевич О.З. Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.З. Панкевич ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2003. — 19 с. — укр.

23. Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.С. Головащенко; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2008. — 20 с. — укр.

24. Бермічева О.В. Соціальна функція держави в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / О.В. Бермічева; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2002. — 18 с. — укр.

25. Мозоль Н.І. Роль соціальної справедливості у забезпеченні соціально-економічних прав людини і громадянина в Українській державі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Н.І. Мозоль ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. — К., 2009. — 16 с. — укр.

26. Мацокін В.В. Право громадян України на достатній життєвий рівень: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В.В. Мацокін; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. — Х., 2008. — 20 с. — укр.

27. Сенюта І.Я. Право людини на охорону здоров'я та його законодавче забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.Я. Сенюта ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2006. — 16 с. — укр.

28. Боєва О.С. Судовий захист права на працю: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / О.С. Боєва ; Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2009. — 20 с. — укр.

29. Рудик В.А.; Юридичні гарантії права людини на соціальний захист в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / В.А. Рудик ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2007. — 20 с. — укр.

30. Мельниченко О.А. Державна політика щодо підвищення рівня та якості життя населення: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / О.А. Мельниченко ; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя, 2010. — 36 с. — укр.

31. Евстратов А. Э. Генезис идеи социального государства: Историко-теоретические проблемы : Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 : Омск, 2005. - 234 с.

32. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда от 26.06.1945 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010.

33. Толстых, В. Л. Курс международного права [Текст]: учебник / В. Л.Толстых. - Москва : Волтерс Клувер, 2009. - 1031, [1] с.

34. Римский статут международного уголовного суда от 17.07.1998 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588.

35. The Constitution of the Republic of South Africa, 1996. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/za/za107en.pdf.

36. Рішення у справі "Ahmet Yıldırım проти Туреччини" (2013 р.). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-126863.

37. Михаэльс Р. На западном фронте без перемен? 100 лет Парижскому конгрессу сравнительного правоведения (размышления по поводу юбилейной конференции в Новом Орлеане) (фрагменты) // Вестник Университета им.О.Е.Кутафина (МГЮА), 5/2015. - С.187 - 189.

38. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.А. Туманова. — М.: Междунар. отношения, 1999. — 400 с.

39. Mark Van Hoecke. Methodology of Comparative Legal Research [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.bjutijdschriften.nl/tijdschrift/lawandmethod/2015/12/RENM-D-14-00001.pdf.

40. Кресин А.В. Концептуализация теоретико-методологических основ сравнительного правоведения в трудах Ж.Л.Э. Лерминье/А.В.Кресин // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения, 6/2012. - С.99-118.

41. Лерминье Ж.-Л. О методе истории сравнительных законодательств (фрагменты) // Вестник Университета им.О.Е.Кутафина (МГЮА), 5/2015. - С.185 - 187.

42. Martijn Hesselink. A European Legal Method? On European Private Law and Scientific Method//European Law Journal, Volume 15, Issue 1. January 2009. Pages 20–45.

43. Богданов В. С. Ідея справедливості в соціальній політиці сучасної демократичної держави: політико-правовий вимір [Електронний ресурс] / В. С. Богданов // Актуальні проблеми держави і права. - 2011. - Вип. 58. - С. 30-37. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_58_5.

44. Сковронський Д. М. Становлення соціальної держави в Україні в контексті соціальних принципів Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Д. М. Сковронський // Актуальні проблеми держави і права. - 2011. - Вип. 60. - С. 373-380. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_60_53.

45. Харченко О. Запровадження заходів "жорсткої економії" як прояв кризи соціальної держави [Електронний ресурс] / О. Харченко // Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 73. - С. 344-346. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_157.

46. Намчук В. А. Розвиток соціальної держави в країнах ЄС [Електронний ресурс] / В. А. Намчук // Актуальні проблеми державного управління. - 2011. - № 2. - С. 423-430. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2011_2_60.

47. Верещинський Ю. О. Імплементація європейських міжнародно-правових норм про соціальні права у конституціях європейських держав [Електронний ресурс] / Ю. О. Верещинський // Актуальні проблеми держави і права. - 2005. - Вип. 24. - С. 178-182. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_24_26.

48. Овсієнко О. В. Обмеження економічної свободи як передумова розбудови соціальної держави в Україні: аргументи "за" і "проти" [Електронний ресурс] / О. В. Овсієнко // Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Економічна теорія та право. - 2013. - № 2. - С. 287-289 . - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_etp_2013_2_37.

49. Геєць В. М. Яке майбутнє у соціальної держави? [Електронний ресурс] / В. М. Геєць // Економіка України. - 2013. - № 7. - С. 4–20. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_7_2.

50. BVerfG, Judgment of the First Senate of 09 February 2010 - 1 BvL 1/09 - paras. (1-220). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2010/02/ls20100209_1bvl000109en.html.

51. Quadragesimo Anno. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://w2.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html.

52. Обновленные сведения о глобальном уровне бедности. 30 сентября 2015. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.vsemirnyjbank.org/ru/topic/poverty/brief/global-poverty-line-faq.

53. Human Development Report 2016. Human Development for Everyone. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf.

54. Večeřa, M. Sociální stát. Východiská a přístupy. - Praha : SLON, 1996. - 112 s.

55. Хайек, Фридрих Август фон Дорога к рабству / Пер. с англ. - М.: Новое издательство, 2005. — 264 с.

56. Бланкенагель А. Конституционные суды, социальные права и социальное государство // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение, 2003, №1 (42). – С.42-44.

57. Варламова Н. Введение к Форуму «Конституционный статус социально-экономических прав» // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение, 2000, №1 (30). – С.144 - 145.

58. Шайо А. Гарантии социальной защиты в посткоммунистических государствах // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение, 2001, №4 (37). – С.2 - 7.

59. Максимов, С. И. Проблемы права и справедливости в условиях глобализации: XXII Всемирный конгресс по философии права и социальной философии / С. И. Максимов. // Правоведение. - 2007. - № 1. - С. 237-245.

60. Бариська Я. О. Вплив глобалізації на форму правління сучасної держави: до питання коригування обсягу поняття [Електронний ресурс] / Я. О. Бариська, С. О. Болдіжар, В. В. Лемак // Публічне право. - 2013. - № 4. - С. 188-195. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2013_4_25.

61. Терещенко О. В. Глобалізація та її вплив щодо вирішення спорів інститутами міжнародного судочинства [Електронний ресурс] / О. В. Терещенко // Актуальні проблеми держави і права. - 2012. - Вип. 65. - С. 172-180. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_65_22.

62. Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право [Електронний ресурс] / Т. П. Чубко // Форум права. - 2010. - № 1. - С. 396-405. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

63. Васечко Л. О. Еволюція прав людини під впливом процесів глобалізації [Електронний ресурс] / Л. О. Васечко // Форум права. - 2010. - № 4. - С. 121-126. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

64. The globalization of markets. Theordore Levitt, Professor, Harvard University. Abstract from Harvard Business Review, May-June 1983. p. 92.

65. Chaturvedi Inakshi. Globalization and Its Impact on State Sovereignty. [Елетронний ресурс]. - Режим доступу: http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_249.pdf.

66. XXIV Конгрес із філософії права і соціальної філософії "Глобальна гармонія та верховенство права" [Електронний ресурс] // Вісник Академії правових наук України. - 2010. - № 1. - С. 289-302. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_31.

67. Справедливая глобализация: создание возможностей для всех. Всемирная комиссия по социальным аспектам глобализации. 2004. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ilo.org/public/russian/standards/relm/ilc/ilc92/pdf/rep-wc.pdf.

68. Доклад Генерального секретаря о работе Организации. Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк, 2016. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/206/04/PDF/N1620604.pdf?OpenElement.

69. Леманн Ж.-П. Хто врятує глобалізацію? [Електронний ресурс] / Ж.-П. Леманн // Зовнішні справи. - 2013. - № 7. - С. 22-25. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2013_7_11.

70. Укрепление и координация деятельности Организации Объединенных Наций в сфере верховенства права. Доклад Генерального секретаря. 6 August 2008. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/452/73/PDF/N0845273.pdf?OpenElement.

71. Браян, Таманага. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія. Пер. з англ. / Браян Таманага. – К., Видавн.дім "Києво-Могилянська академія". 2007. – 208 с.

72. Лемак О.В., Лемак В.В. Функції сучасної держави: новий зміст в умовах глобалізації / В.В.Лемак // Публічне право № 1 (2011), С.108 - 113.

73. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства (2000 р.). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_163.

74. Overview 1959-2016 ECHR. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://echr.coe.int/Documents/Overview_19592016_ENG.pdf.

75. Opinion 2/13 of the Court (Full Court). 18 December 2014. InfoCuria - Case-law of the Court of Justice. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?doclang=EN&text=&pageIndex=0&part=1&mode=DOC&docid=160882&occ=first&dir=&cid=240894.

76. Annual Report. 2016 Court of Justice of the European Union Communications Directorate — Electronic Publications and Media Unit. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-04/ragp-2016_final_en_web.pdf.

77. XXIV Конгрес із філософії права і соціальної філософії "Глобальна гармонія та верховенство права" [Електронний ресурс] // Вісник Академії правових наук України. - 2010. - № 1. - С. 289-302. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2010_1_31.

78. Постановление Конституционного Суда Молдовы №14 от 02.05.2017 г. о толковании ст. 11 Конституции (постоянный нейтралитет) (Обращение №37b/2014). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.constcourt.md/ccdocview.php?tip=hotariri&docid=613&l=ru.

79. Judgment of the Court of 14 October 1976. - LTU Lufttransportunternehmen GmbH & Co. KG v Eurocontrol. - Reference for a preliminary ruling: Oberlandesgericht Düsseldorf - Germany. - Case 29-76. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX%3A61976CJ0029.

80. Кениг (Konig) против Федеративной Республики Германии. Судебное решение от 28 июня 1978 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/2461483/2461483.htm.

81. Курт (Kurt) против Турции. Судебное решение от 25 мая 1998 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Kurt_v_Turkey_25_05_1998.pdf.

82. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml.

83. European Social Policy - A Way Forward for the Union. A White Paper. Part A. COM (94) 333 final, 27 July 1994. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://aei.pitt.edu/1118/1/social_policy_white_paper_COM_94_333_A.pdf.

84. Каргалова М.В. Егорова Е.Н. Социальное измерение европейской интеграции. — М.: Изд-во "Аксиом", 2010. — 288 с.

85. Agenda for social policy (2000-2005). Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Social policy agenda [COM(2000) 379 final - not published in the Official Journal]. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://europa.eu/legislation_summaries/employment_and_social_policy/social_agenda/c10115_en.htm.

86. The Social Policy Agenda (2006-2010). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1422894095517&uri=URISERV:c10127.

87. Social Agenda 2014. - The new Commission [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=2170.

88. Моїсеєв О. Наддержавність Європейського Союзу після набрання чинності Лісабонським договором [Електронний ресурс] / О. Моїсеєв // Міжнародне право. - 2012. - № 2. - С. 55-64.

89. Сидорук Т. Лісабонський договір і напрями та тенденції внутрішнього реформування ЄС на початку XXI ст. [Електронний ресурс] / Т. Сидорук, М.

Сидорук // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Сер. : Міжнародні відносини. - 2009. - Вип. 1. - С. 129-142. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoamv_2009_1_11.

90. Краєвська О. Трансформація інституційно-правової системи ЄС за Лісабонським договором [Електронний ресурс] / О. Краєвська, Г. Утко // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. - 2012. - Вип. 30. - С. 93-102. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2012_30_13.

91. Сокур С. Інституціональні зміни в ЄС після прийняття Лісабонського договору [Електронний ресурс] / С. Сокур // Віче. - 2010. - № 12. - С. 23-24. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2010_12_9.

92. Булгакова Д. О. Конституційна реформа Європейського Союзу за Лісабонським договором. Основні положення [Електронний ресурс] / Д. О. Булгакова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. - 2010. - № 2. - С. 13-22. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2010_2_4.

93. Zmluva o Európskej únii // Úradný vestník Európskej únie C 83/1. Zväzok 53. 30. marca 2010. – S.1 – 46.

94. Zmluva o fungovaní Európskej únie // Úradný vestník Európskej únie C 83/1. Zväzok 53. 30. marca 2010. – S.47 – 200.

95. Charta základných práv Európskej únie // Úradný vestník Európskej únie Úradný vestník Európskej únie C 303/1. (2007/C 303/01 - 16).

96. Добрянський С. Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдинний стандарт / С. Добрянський // Вісник Національної академії правових наук України. - 2013. - № 3. - С. 23-30. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_3_5.

97. Де Вильде (De Wilde), Оомс (Ooms) и Версип (Versyp) против Бельгии. Судебное решение от 18 июня 1971 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/2461473/2461473.htm.

98. Эйри (Airey) против Ирландии. Судебное решение от 9 октября 1979 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/2461441/2461441.htm.

99. Постановление Европейского Суда по правам человека от от 3 марта 2011 г. Дело "Клейн против Австрии" [Klein v. Austria] (жалоба N 57028/00) (I Секция) (извлечение). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/12091856/.

100. Постановление ЕСПЧ V.C. против Словакии 08/11/2011. 18968/07. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/2467346/2467346-003.htm.

101. Дело "Бурдов (Burdov) против России". (Жалоба N 59498/00). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/12027283/12027283.htm.

102. Справа "Кечко проти України" (Заява N 63134/00). Страсбург, 8 листопада 2005 року. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/974_025.

103. Справа "Сук проти України" (Заява № 10972/05) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/974_715.

104. Валентина Ніканорівна Великода проти України. Заява № 43331/12. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: old.minjust.gov.ua/file/41511.

105. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.

106. Рекомендація Rec(2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_573.

107. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III). Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

108. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_118.

109. Методичні рекомендації для центральних органів виконавчої влади щодо застосування в законотворчій діяльності Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. N 40. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0040323-00/print1486573910012777.

110. Кьелдсен (Kjeldsen), Буск Мадсен (Busk Madsen) и Педерсен (Pedersen) против Дании. Судебное решение от 7 декабря 1976 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/2461409/2461409.htm.

111. Кэмпбелл и Козенс против Великобритании. ECH-1982-S-001. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Campbell_and_Cosans_v_the_United-Kingdom_25_02_1982.pdf.

112. Рішення Європейського суду з прав людини у справі "Вальсаміс проти Греції" від 18 грудня 1996 р. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_039.

113. Ухвала щодо прийнятності заяви № 35504/03, поданої Фріцем Конрадом (Fritz Konrad) та іншими проти Німеччини [Електронний ресурс]. - Режим доступу: file:///C:/Users/www/Downloads/KONRAD%20v.%20GERMANY%20-%20[Ukrainian%20Translation].pdf.

114. Европейский Суд по правам человека. (IV Секция). Дело "Пономарев против Болгарии". [Ponomaryov v. Bulgaria]. (Жалоба N 5335/05). Постановление Суда от 21 июня 2011 г. (извлечение). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/doc/70038518/70038518.htm.

115. Личность и международное право / Черниченко С.В. - М.: Междунар. отношения, 1974. - 168 с.

116. Рабінович П. Феномен права в інтерпретації Страсбурзького суду (до 50-річчя Європейського суду з прав людини) [Електронний ресурс] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. - 2009. - № 2. - С. 3-12. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2009_2_1.

117. Human Rights//Stanford Encyclopedia of Philosophy [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://seop.illc.uva.nl/search/searcher.py?query=human+rights.

118. Thomas Schmitz. Basic elements of fundamental rights doctrine [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.iuspublicum-thomas-schmitz.uni-goettingen.de/Downloads/Schmitz_FR-Doctrine_Jakarta-2014.pdf.

119. Кельзен, Ганс. Чисте Правознавство. З додатком: Проблема справедливості : пер. с нем. / Ганс Кельзен. – Київ : Юніверс, 2004 . – 495 с.

120. Дворкин Р.О правах всерьез / Пер. с англ.; Ред. Л. Б. Макеева. — М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. - 392 с.

121. Дворкин Р. Верховенство права /Р.Дворкін // Філософія права і загальна теорія права, № 1/2013. – С.14 – 23.

122. Харт Г. Концепція права / Г. Харт. – К. : Сфера, 1998. – 238 с.

123. Фуллер, Л. Л. Позитивизм и верность праву: Ответ профессору Харту /Л. Л. Фуллер ; Пер. с англ. В. В. Архипова; Под ред. И. В. Мироновой,Н. С. Лосева; Науч. рук. И. Ю. Козлихин//Правоведение. -2005 . - № 6. - С. 124 - 159.

124. Банашак Богуслав. Права личности и механизмы их защиты в конституциях некоторых стран. - Варшава, 2004. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://edu.helsinki.org.ua/files/docs/1277639996.pdf.

125. Kai Möller. The Global Model of Constitutional Rights: Introduction LSE Law, Society and Economy Working Papers 4/2013. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.lse.ac.uk/collections/law/wps/WPS2013-04_Moller.pdf.

126. Positive obligations. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Positive_obligations.

127. Христова Г. О. Типи позитивних зобов'язань держави щодо прав людини у світлі юриспруденції Страсбурзького суду [Електронний ресурс] / Г. О. Христова // Юрист України. - 2013. - № 2. - С. 11-19. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2013_2_4.

128. Христова Г. Позитивні обов'язки держави у сфері протидії дискримінації [Електронний ресурс] / Г. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. - 2013. - № 4. - С. 11-20. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_4_4.

129. Христова Г. О. Доктрина позитивних зобов'язань держави щодо прав людини: основні етапи формування [Електронний ресурс] / Г. О. Христова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. - 2013. - Вип. 26. - С. 16-32. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dbms_2013_26_4.

130. Шевчук С. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав лю- дини / С. В. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 55–64.

131. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: практика Європейського суду з прав людини у контек-сті західної правової традиції / С. В. Шевчук. – 3-тє вид. – К. : Реферат, 2010. – 848 с.

132. Sandra Fredman. Human rights transformed: Positive duties and positive rights. LEGAL RESEARCH PAPER SERIES. Paper No 38/2006 August 2006 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: file:///C:/Users/www/Downloads/SSRN-id923936.pdf.

133. R. (Adam and Limbuela) v. Secretary of State for the Home Department. Date of the Ruling: Nov 3 2005. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.asylumlawdatabase.eu/sites/www.asylumlawdatabase.eu/files/aldfiles/UK_072%20Judgment.pdf.

134. The Constitution of Ireland. Enacted by the People 1st July, 1937. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.ucc.ie/archive/hdsp/Irish_Constitution_english.pdf.

135. Positive obligations under the European Convention on Human Rights A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights Jean-François Akandji-Kombe Human rights handbooks, No. 7. - 72 p. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007ff4d.

136. Христова, Г. О. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції / Г. О. Христова // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр. / Акад. прав. наук України. - Х. : Право, 2012. - 2012 р. №2(69). - С. 30-41.

137. Osman v. the United Kingdom (1998). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: file:///C:/Users/www/Downloads/001-58257.pdf.

138. Позитивные обязательства государств-участников Конвенции по защите журналистов и предотвращению безнаказанности в свете статьи 10. Отчет по результатам исследования. Совет Европы / Европейский Суд по правам человека, декабрь 2011 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.echr.coe.int/documents/research_report_article_10_rus.pdf.

139. West Virginia State Bd. of Educ. v. Barnette. 319 U.S. 624 (1943) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/319/624/case.html.

140. Бадида А. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини/ А. Бадида, В. Лемак // Публічне право, № 2/2017. - С.34 - 42.

141. Рішення у справі "Юрій Миколайович Іванов проти України" (2009 р.). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/974_479/print1495521599486862.

142. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2148-08.

143. Руководящие принципы подготовки документов по конкретным договорам, подлежащих представлению государствами-участниками в соответст-

вии со статьями 16 и 17 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах , Записка Генерального секретаря, E/C.12/2008/2, 24 марта 2009 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://hrlibrary.umn.edu/russian/esc/Rguidelines2009.html.

144. Hetteš Miloslav. Ludské práva a sociálna ochrana v sociálnej práci. - Bratislava, Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, 2015. - 242 s.

145. Fundamental Social Rights in Europe. European Parliament. Directorate General for Research Working Paper. AFFAIRS SERIES SOCI 104 EN. March 2000. - 42 p. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/workingpapers/soci/pdf/104_en.pdf.

146. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження). - Львів, "Край", 2009. - 196 с.

147. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування [Електронний ресурс] / В. Лемак // Вісник Академії правових наук України. - 2010. - № 1. - С. 40-48.

148. Interparliamentary Conference on the European Social Charter Turin Forum on Social Rights in Europe 17 and 18 March 2016, Turin, Italy Official speeches and interve[ntions. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://rm.coe.int/16806c6b12.

149. Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights. Comparative experiences of justiciability. Geneva, 2008. - 132 p. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.humanrights.ch/upload/pdf/080819_justiziabilitt_esc.pdf.

150. Social Rights Jurisprudence - Emerging Trends in International and Comparative Law - Edited by Malcolm Langford Norwegian Centre for Human Rights, University of Oslo. - March 2009. - 704 pages.

151. Шайо, А. Самоограничение властей (краткий курс конституционализма) / А. Шайо. – М.: Юристъ, 1999. – 534 с.

152. Документы истории Великой французской революции. Т.1. / Отв.ред. А.В.Адо. – М.: Издательство Московского университета, 1990. – 528 с.

153. Баива Н.А. Юридические гарантии российского социального государства. Дис…канд.юрид.наук. – Ставрополь, 2005. – 196 с.

154. The Constitution of the Kingdom of Norway [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.constitution.org/cons/norway/dok-bn.html.

155. The Belgian Constitution 1994. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: file:///C:/Users/www/Downloads/Belgium.pdf

156. Мексиканские Соединенные Штаты: Конституция и законодательные акты / Сост., ред., авт. вступительной статьи О. А. Жидков. - М.: Прогресс, 1986. - 480 с.

157. Оманидзе, М. М. Классовая сущность конституции Германии 1919 года: Критика буржуазных концепций "социализма" / М.М. Оманидзе // Правоведение. - 1984. - № 6. - С. 78 - 82.

158. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 23.12.2014 (BGBl. I S. 2438). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.bundestag.de/bundestag/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz/gg/245216.

159. Costituzione della Repubblica Italiana [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.quirinale.it/qrnw/statico/costituzione/pdf/Costituzione.pdf.

160. Costituzione della Repubblica Francese 1958. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://host.uniroma3.it/progetti/cedir/cedir/Lex-doc/Fr_Cost.pdf.

161. The Constitution of Greece [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.hri.org/docs/syntagma/.

162. Federal Constitution of the Swiss Confederation of April 18, 1999 (as amended up to February 9, 2014). - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=342835.

163. Magna Carta 1215. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.bl.uk/collection-items/magna-carta-1215.

164. Основной закон: Достоинство и Свобода человека [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://knesset.gov.il/laws/ru/yesodru3.pdf.

165. Соединенные Штаты Америки: Конституция и законодательство / Под ред. О.А.Жидкова / Перевод О.А. Жидкова. – М.: Прогресс, Универс, 1993. – 768 с.

166. Des Gasper. Needs and Human Rights // The Essentials of Human Rights, eds. R. Smith & C. van den Anker, 2005, London: Hodder & Stoughton, pp. 269-272. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:file:///C:/Users/www/Downloads/metis_165565.pdf.

167. Human Rights Act 1998. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/crossheading/introduction.

168. What do the public think about economic and social rights? Research Report to Inform the Debate about a Bill of Rights and a Written Constitution. Polly Vizard. May 2010. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://sticerd.lse.ac.uk/dps/case/cr/CASEreport61.pdf.

169. A Guide to the Human Rights Act 1998: Third Edition October 2006. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.justice.gov.uk/downloads/human-rights/act-studyguide.pdf.

170. Mark Tushnet. Civil Rights and Social Rights: The Future of the Reconstruction Amendments [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.law.ufl.edu/_pdf/student-affairs/syllabus/fa13/tushnet_social_and_political_rights.pdf.

171. Dandridge v. Williams, 397 U.S. 471 (1970). U.S. Supreme Court. No. 131 Argued December 9, 1969. Decided April 6, 1970. 397 U.S. 471. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/471/case.html.

172. San Antonio Indep. Sch. Dist. v. Rodriguez 411 U.S. 1 (1973) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/411/1/.

173. Shelley v. Kraemer 334 U.S. 1 (1948). U.S. Supreme Court [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/334/1/case.html.

174. Черниловский З. М. От Маршалла до Уоррена: (Очерки истории Верховного суда США). — М.: Юрид. лит.,1982. — 224 с.

175. Адыгезалова, Г. Э. Оливер Уэнделл Холмс /Г. Э. Адыгезалова//Правоведение . - 2006. - № 5. - С. 184 - 196.

176. Lochner v. New York 198 U.S. 45 (1905). U.S. Supreme Court. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/198/45/case.html.

177. Goldberg v. Kelly, 397 U.S. 254 (1970). U.S. Supreme Court. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/397/254/.

178. Board of Regents of State Colleges v. Roth, 408 U.S. 564 (1972). U.S. Supreme Court. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/408/564/case.html.

179. Baker v. Carr (full text) :: 369 U.S. 186 (1962). Decided March 26, 1962. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/conlaw/baker.html.

180. National Federation of Independent Business v. Sebelius 567 US (2012). [Електронний ресурс]. - https://www.law.cornell.edu/supct/pdf/11-393.pdf.

181. Minimum wage statistics. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Minimum_wage_statistics.

182. Monthly minimum wages - bi-annual data.]. Last update: 17-07-2017. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_mw_cur&lang=en.

183. Labour cost levels by NACE Rev. 2 activity. Last update: 08-06-2017. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lc_lci_lev&lang=en.

184. Report 25 June 2013 on the situation of fundamental rights: standards and practices in Hungary (pursuant to the European Parliament resolution of 16 February 2012) (2012/2130(INI)). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A7-2013-0229&language=EN.

185. The Fundamental Law of Hungary was adopted on 18 April 2011 by the National Assembly. Translation of the consolidated version of the Fundamental Law as on 1 October 2013. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.kormany.hu/download/e/02/00000/The%20New%20Fundamental%20Law%20of%20Hungary.pdf.

186. Opinion on the Fundamental Law of Hungary Authors: Zoltán Fleck, Gábor Gadó, Gábor Halmai, Szabolcs Hegyi, Gábor Juhász, János Kis, Zsolt Körtvélyesi, Balázs Majtényi, Gábor Attila Tóth, Edited by: Professor Andrew Arato, New School for Social Research, New York, Professor Gábor Halmai, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Professor János Kis, Central European University, Budapest June 2011. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://lapa.princeton.edu/hosteddocs/amicus-to-vc-english-final.pdf.

187. The Act on the Transitional Provisions of the Fundamental Law1 (31 December 2011). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://lapa.princeton.edu/hosteddocs/hungary/The%20Act%20on%20the%20Transitional%20Provisions%20of%20the%20Fundamental%20Law.pdf.

188. Fourth Amendment to the Fundamental Law of Hungary (...2013). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://2010-2014.kormany.hu/download/3/90/d0000/20130312%20Fourth%20Amendment%20to%20the%20Fundamental%20Law.pdf.

189. Ústava Slovenskej republiky [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.minv.sk/?ustavaSR_ustavne_zakony.

190. Nalez Ústavného súdu Slovenskej republiky. 10. júna 2015. PL. ÚS 12/201456. [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

file:///C:/Users/www/Downloads/Rozhodnutie%20-%20N%C3%A1lez%20PL.%20%C3%9AS%2012_2014.pdf.

191. Nalez Ústavného súdu Slovenskej republiky. 18. 5. 2010. PL. ÚS 19/08-116. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: file:///C:/Users/www/Downloads/Rozhodnutie%20-%20Rozhodnutie%20PL.%20%C3%9AS%2019_08.pdf.

192. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2005 р. №8-рп у справі про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання // Офіційний вісник України. - 2005. - №42. - Ст.2662. - С.95.

193. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (справа про молодіжні організації) від 13.12.2001 р. № 18-рп/2001 // Офіційний вісник України офіційне видання від 04.01.2002, 2001 р., № 51, стор. 466, стаття 2310, код акту 20897/2001.

194. Снісаренко О.Б. Аналіз рівня та якості фінансування соціально-культурної сфери в контексті індексу людського розвитку/О.Б.Снісаренко // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики, 2012, № 2(18). – С.5 – 19.

195. Про Державний бюджет України на 2017 рік: закон України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 3, ст.31 (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 1860-VIII від 21.02.2017, ВВР, 2017, № 13, ст.146 № 1979-VIII від 23.03.2017, ВВР, 2017, № 19, ст.239). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19/print1495521599486862.

196. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141 (Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст.44; № 2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011, № 10, ст.68: № 586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, № 11, ст.142; № 742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, № 11, ст.143; № 1401-VIII від 02.06.2016, ВВР, 2016, №

28, ст.532). [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/print1495521813584849.

197. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 93 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого пункту 2 про визначення стажу наукової роботи "з дати присудження наукового ступеня або присвоєння вченого звання" Постанови Кабінету Міністрів України "Про перелік посад наукових працівників державних наукових установ, організацій та посад науково-педагогічних працівників державних вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, перебування на яких дає право на одержання пенсії та грошової допомоги при виході на пенсію відповідно до Закону України "Про наукову і науково-технічну діяльність" від 27 травня 1999 року (справа щодо стажу наукової роботи) від 19.06.2001 № 9-рп/2001//Офіційний вісник України від 13.07.2001. 2001 р., № 26, стор. 89, стаття 1182, код акту 19212/2001.

198. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України та 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців третього, четвертого пункту 13 розділу XV "Прикінцеві положення" Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" та офіційного тлумачення положення частини третьої статті 11 Закону України "Про статус суддів" (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005 // Офіційний вісник України від 02.11.2005 р., № 42, стор. 95, стаття 2662, код акту 34074/2005.

199. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України "Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України" і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (кон-

ституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1-4, 6-22, 24-100 розділу II № 10-рп/2008 від 22.05.2008 р. // Офіційний вісник України, 2008, №38, ст. 1272.

200. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік" // Офіційний вісник України від 20.01.2012, № 3, стор. 55, стаття 100, код акту 59981/2012.

201. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням правління Пенсійного фонду України щодо офіційного тлумачення положень статті 1, частин першої, другої, третьої статті 95, частини другої статті 96, пунктів 2, 3, 6 статті 116, частини другої статті 124, частини першої статті 129 Конституції України, пункту 5 частини першої статті 4 Бюджетного кодексу України, пункту 2 частини першої статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв’язку з окремими положеннями Конституції України від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012// Офіційний вісник України від 17.02.2012, № 11, стор. 135, стаття 422, код акту 60360/2012.

202. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 11 Прикінцевих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2016 рік" від 8 липня 2016 року № 5-рп/2016 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_rp_0.pdf.

203. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 11 Прикінцевих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2016 рік" [Електронний ре-

сурс]. - Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5-pn_2016_1.pdf.

204. Ухвала Конституційного Суду України від 22 лютого 2017 р. №2-уп/2017 про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 11 Прикінцевих положень Закону України "Про Державний бюджет України на 2016 рік". [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_up_2017.pdf.